

Cesarze z Antoninów

Czterech cesarzy rzymskich Antoninów - Antoninus Pius (138-161 n.e.), Marek Aureliusz (161-180 n.e.), Lucjusz Werus (161-169 n.e.) i Kommodus (180-192 n.e.) - rządziło przez czas rozciągający się od szczytu Pax Romana do okresu, w którym Cesarstwo Rzymskie miało coraz większe trudności z dźwigniem wielu ciężarów. Założyciel dynastii, Antoninus Pius, pochodził z rodziny, która liczyła już kilku konsulów. Przez wiele lat służył w Senacie i jako urzędnik rzymski, zanim w 138 r. n.e. został adoptowany jako następca cesarza Hadriana. Częścią układu było to, że Antoninus z kolei adoptował dwóch chłopców jako swoich spadkobierców. Jednym z nich był siostrzeniec jego żony, Annia Galeria Faustyna. To był Marek Antoninus, przyszły Marek Aureliusz. Drugim był Lucjusz Werus, syn poprzednio wybranego przez Hadriana na następcę, Lucjusza Aeliusza Cezara. Kiedy Hadrian zmarł w tym samym roku, Antoninus odniósł pokojowy sukces. Antoninus miał ponad 50 lat, kiedy został cesarzem. Panowanie Antonina charakteryzowało się pokojem i naciskiem na Italię i tradycję rzymską, zrywającą z praktykami podróżującego po świecie filhellena Hadriana. Jego oddanie tradycjonalizmowi było jedną z cech, za które Senat nadał mu tytuł „Piusa”. Antoninus ograniczył również duże wydatki na roboty publiczne, które charakteryzowały panowanie Hadriana. Antoninus spędzał większość czasu w Rzymie, według niektórych relacji nigdy nie opuszczając Włoch podczas swojego panowania. W 147 roku n.e. przypadła 900. rocznica legendarnego założenia miasta, a dla upamiętnienia tej okazji wyemitowano serię monet i medalionów z nowymi wzorami podkreślającymi antyczne korzenie Rzymu. W polityce zagranicznej Antoninus wolał pokój od wojny i sam nie dowodził armiami, ale imperium z powodzeniem prowadziło wojnę na niektórych swoich granicach. Po śmierci Antoninusa nastąpiła podwójna sukcesja, pierwsza w historii Rzymu. Lucjusz Werus i Marek Aureliusz zostali współcesarzami, chociaż Marek był wyraźnie dominującym partnerem w związku. Nowi cesarze stanęli przed wieloma wyzwaniami. Na wschodzie król Partii miał nadzieję wykorzystać niedoświadczonych nowych władców interwencją w państwie buforowym Armenii. Marek wysłał Lucjusza w towarzystwie kilku najlepszych generałów Rzymu, aby rozprawili się z Partami. Wojna Partów zakończyła się sukcesem, ale po niej nastąpiła niszczycielska zaraza i presja ze strony ludów germańskich po drugiej stronie Dunaju, gdy Markomanowie i Kwadowie faktycznie dotarli aż do północnych Włoch. Relacje między cesarzami były niespokojne, ponieważ surowe oddanie się obowiązkowi Marka ścierało się z czasem nieodpowiedzialnym hedonizmem Lucjusza. Lucjusz zginął jednak podczas kampanii przeciwko Niemcom, zanim doszło do jakiegokolwiek otwartej przerwy, a Marcus czule o nim wspominał w swoich Medytacjach. Długie kampanie Marka przeciwko Germanom zakończyły się sukcesem, ale zmarł, zanim zdążył zorganizować podbite terytoria w prowincjach rzymskich, a jego syn i następca Kommodus (który otrzymał tytuł cesarza w 177 r.) szybko porzucił ojcowskie podboje, wracając do Rzymu w celu cieszyć się przywilejami imperium. Kommodus był pierwszym synem, który od czasów Domicjana został następcą swojego naturalnego ojca, a nie adoptowanym przez cesarza. Hedonistyczny i ekshibicjonistyczny Kommodus kontrastował ze swoim ponurym, przywiązaniem do obowiązków ojcem. Jego hojna polityka uczyniła go popularnym wśród zwykłych mieszkańców Rzymu, zwłaszcza na początku jego panowania, ale Senat nim gardził. Kommodus był niezwykle arogancki, zmieniając nazwy miesięcy, Senatu, narodu rzymskiego, a nawet Rzymu na swoje imię. W przeciwieństwie do Marka, Kommodus nie był zainteresowany prześladowaniem chrześcijan, a późniejsi historycy chrześcijańscy wspominali jego panowanie jako złoty wiek. W 192 został usunięty w sposób tradycyjny dla „złych cesarzy”, poprzez spisek zamachu – pierwszy cesarz od czasu Domicjana, który został zamordowany. Kommodus nie pozostawił spadkobierców, a jego śmierć oznaczała koniec dynastii Antoninów.

Cezar, August

(63 p.n.e. – 14 n.e.) cesarz rzymski

Augustus był tytułem nadanym Oktawianowi, kiedy został pierwszym cesarzem Cesarstwa Rzymskiego i ustanowił ramy instytucjonalne, które miały służyć Rzymianom przez 300 lat. Oktawian był adoptowanym synem i spadkobiercą Juliusza Cezara. Jego rządy zapoczątkowały Pax Romana, 200-letni okres pokoju, który zakończył wiek rzymskich wojen domowych. Jego panowanie jako cesarza zapoczątkowało nowy okres kulturowy, który stał się znany jako złoty wiek literatury łacińskiej i przyniósł wiele nowych budynków w Rzymie. Okres ten oznaczał koniec Republiki Rzymskiej i początek cesarskiego Rzymu. Oktawian urodził się jako Gajusz Oktawiusz 23 września 63 roku p.n.e. w Rzymie. Jego ojcem był Gajusz Oktawiusz, a matką Atia była siostrzenicą Juliusza Cezara. Jego babka Julia była starszą siostrą Cezara.

DRUGI TRIUMWIRAT

Pierwszy triumwirat był początkowo tajnym, nieoficjalnym sojuszem politycznym mającym na celu rządzenie Rzymem. Składał się z Gajusza Juliusza Cezara (Juliusza Cezara); Marka Licyniusza Krassusa, który stłumił bunt niewolników prowadzony przez Spartakusa; i Gnejusza Pompejusza Magnusa (Pompejusz). Juliusz Cezar został zamordowany 15 marca 44 roku p.n.e. w idy Marcowe. Testament Juliusza Cezara ujawnił, że Oktawian był jego adoptowanym synem, spadkobiercą jego imienia i spadkobiercą znacznego majątku. Oktawian stał się znany jako Gajusz Juliusz Cezar Oktawian. Po powrocie do Rzymu Oktawian odkrył, że Marek Antoniusz przejął władzę. Razem z Markiem Emiliuszem Lepidusem, jednym z najbardziej zaufanych sprzymierzeńców Cezara, utworzyli sojusz składający się z trzech osób. Ten drugi triumwirat był oficjalnie wspierany przez rząd rzymski i otrzymał specjalne uprawnienia na pięć lat. Jak pisał Swetoniusz, „podstawowym motywem każdej kampanii po powrocie do Rzymu było to, że August [Oktawian] uważał za swój obowiązek przede wszystkim pomścić Cezara”. Pierwszym zadaniem triumwiratu było sporządzenie listy tych, którzy brali udział w spisku mającym na celu zabicie Juliusza Cezara. Setki ludzi zostało aresztowanych i straconych lub osadzonych w więzieniach, a ich majątek przepadł. To usunęło wszystkich potencjalnych wrogów. Ogromnie wzbogacił też członków Triumwiratu o pieniądze na dużą armię do poszukiwania dwóch głównych spiskowców, Kasjusza i Brutusa. Ci dwaj zostali pokonani w bitwie pod Filippi w Macedonii i popełnili samobójstwo. Następnie Triumwirat podzielił między siebie Cesarstwo Rzymskie. Lepidus przeniósł się do Afryki, aby rządzić. Zachodnia część imperium, w tym Włochy, znajdowała się w rękach Oktawiana, który kontrolował Rzym. Wschodnia część, obejmująca Egipt, znajdowała się pod kontrolą Marka Antoniusza. Marek Antoniusz, zauroczony Kleopatram, królową Egiptu, popłynął do Egiptu, stając się jej kochankiem i spłodził z nią troje dzieci. Potrzebując odpowiedniej rzymskiej żony, Marek Antoniusz poślubił w 40 roku p.n.e. siostrę Oktawiana, Oktawię Mniejszą. i miał dwie córki, obie o imieniu Antonia. Trzy lata później, w 37 roku p.n.e., opuścił Oktawię i otwarcie zamieszkał z Kleopatram. Oktawian w międzyczasie budował ważne sojusze w Rzymie i konsolidację swojej bazy władzy. Marek Antoniusz stawał się dla Oktawiana kłopotliwym rywalem. Jednak dla opinii publicznej Marek Antoniusz był wyraźnie łączony z triumfami Juliusza Cezara i był ważną postacią rzymskiego wojska. Oktawian pozwolił rozpuścić pogłoski, że Marek Antoniusz stawał się coraz bardziej Egipcjaninem, a mniej Rzymianinem. Marek Antoniusz rozpuścił pogłoski, jakoby Juliusz Cezar uwiódł Oktawiana. Sytuacja stała się wyjątkowo nieprzyjemna, gdy Marek Antoniusz wysłał wiele listów podważających Oktawiana do kluczowych postaci rzymskich.

BITWA POD AKCJUM

Oktawian uważał za konieczne pozbycie się swojego rywala, jednak on i rząd rzymski nie chcieli, aby postrzegano to jako kolejną wojnę domową. Senat oficjalnie wypowiedział wojnę Kleopatrze w 32 roku p.n.e. i oficjalnie pozbawił Marka Antoniusza tytułu triumwira. Marek Antoniusz i Kleopatra pragnęli uniemożliwić Oktawianowi dotarcie do Egiptu i przenieśli się ze swoimi siłami i flotą na zachodnie wybrzeże Grecji, co było wyraźnie przygotowaniem do inwazji na samą Italię. Oktawian poprowadził

swoje legiony i flotę także do Grecji, a 2 września 31 roku p.n.e. sprawa została rozstrzygnięta w bitwie pod Akcjum. Była to potężna bitwa morska, w której wzięło udział łącznie ponad 400 okrętów. Agryppa, kierujący flotą Oktawiana, uformował swoją flotę w centrum i dwa skrzydła o jednakowej sile. Marek Antoniusz ustawił swoje statki w tej samej formacji, ale pozostawił 60 statków pod Kleopatram w rezerwie. Kiedy dwie floty się starły, centrum Marka Antoniusza wpadło w panikę i uciekło wraz z jego lewym skrzydłem. Marek Antoniusz zdał sobie sprawę, że bitwa została przegrana i zasygnalizował Kleopatrze ucieczkę, a on poszedł za nią. Cała flota Antoniusza została zniszczona, a widząc to, jego legiony lądowe uciekły przed wojskami Oktawiana. W Egipcie w 30 r. p.n.e. Marek Antoniusz, usłyszawszy błędną informację, że Kleopatra popełniła samobójstwo, popełnił samobójstwo. Kleopatra została schwytana i powiedziano jej, że zostanie zabrana do Rzymu jako jeniec i poprowadzona ulicami w procesji. Zamiast dostać się do niewoli, popełniła samobójstwo. Oktawian następnie zaanektował Egipt i triumfalnie wrócił do Rzymu. Wschodnia część imperium, lojalna wobec Marka Antoniusza, przysięgała wierność Rzymowi i Oktawianowi. Nawet bez większych rywali Oktawian obawiał się swojego publicznego wizerunku i postrzegania swojej władzy. Oktawian odziedziczył poparcie plebejuszy, biedoty Rzymu, która była ostoją władzy Juliusza Cezara w mieście i starał się pozostać w łaskach Senatu. Za namową senatu został prokonsulem w 27 p.n.e. W tym samym roku Senat nadał mu tytuły princeps i augustus, z których nigdy nie korzystał. W pewnym sensie tytuł był bardziej religijny niż polityczny, podczas gdy Princeps tłumaczono jako „pierwszy obywatel” i był używany do oznaczenia władzy na wprost imperialnej.

DRUGA UGODA

W 23 p.n.e. Oktawian osiągnął coś, co stało się znane jako „Druga Ugoda”, porozumienie między nim a Senatem. Senat nadał mu uprawnienia trybuna. To dało mu moc zwoływania Senatu według własnej woli i zawetowania wszelkich decyzji, które podjęli. Miał kontrolę nad wszystkimi żołnierzami w Rzymie i był szefem wszystkich sił rzymskich w całym imperium. Otrzymał także imperium proconsulare maius („imperium nad wszystkimi prokonsulami”), co pozwalało mu samodzielnie działać wedle własnego uznania w dowolnej prowincji i unieważniać decyzje każdego namiestnika prowincji. W efekcie miał teraz władzę dyktatorską. Oktawian wciąż szedł ostrożnie i używał cienkiej warstwy prawowitości. Chociaż klasa rządząca widziała, jak Oktawian zyskuje zbyt dużą władzę, wiele aspektów tej Drugiej Ugody zostało utraconych przez biednych Rzymian, którzy nadal wspierali go jako „obrońcę ludu”. Kiedy Oktawian nie kandydował w wyborach na konsula w 22 roku p.n.e., część plebejuszy poczuła, że został odsunięty od władzy przez Senat. W rezultacie w 22 p.n.e. a w ciągu następujących dwóch lat ludzie wybrali tylko jednego konsula, aby pozostawić drugie stanowisko otwarte dla Oktawiana. W 19 p.n.e. Senat głosował za zezwoleniem Augustowi na noszenie insygniów konsula przed nimi i publicznie. Sześć lat później zmarł Marcus Aemilius Lepidus. Oktawian objął religijną pozycję pontifex maximus, zasadniczo jako arcykapłan religii rzymskiej.

REGULAMIN OKTAWIANA

Po pokoju w Rzymie Oktawian wprowadził reformy wojskowe. Zmniejszył wielkość armii z 501 000 do 300 000. Legiony stacjonowały na granicach imperium, co powstrzymywało dowódców przed ingerowaniem w rzymską politykę. Utworzył Gwardię Pretoriańską, która składała się z 10 kohort po 1000 ludzi. Gwardia Pretoriańska stacjonowała w Rzymie, zapewniała ochronę Oktawianowi i była jedynymi żołnierzami, którzy mogli przebywać we Włoszech. Mając ogromne sumy pieniędzy napływające do kasy rządowej w Rzymie, Oktawian hojnie płacił żołnierzom i zapewniał weteranom możliwość posiadania własnej ziemi. Oktawian dokonał przeglądu systemu podatkowego, aby zapewnić jak największe dochody. do 6 roku n.e. skarbiec w stolicy kontrolował ustalenia fiskalne dla całego Cesarstwa Rzymskiego. Nakazał również spis podatkowy każdej osoby w swoim imperium. W Biblii Łukasz pisze:

„I stało się w owych dniach, że wyszedł dekret cesarza Augusta, aby cały świat był opodatkowany” (Łk 2,1).

To jest edykt, który spowodował, że Józef i Maria udali się do Betlejem, gdzie urodził się Jezus (Chrystus) z Nazaretu. Pieniądze przeznaczono na budowę nowych dróg w całym imperium, system dostarczania poczty, a także na budowę straży pożarnej i policji w Rzymie. Oprócz własnych działań Oktawian zachęcał innych do podejmowania robót publicznych. Oktawian miał się później chwalić, że „zastał Rzym z cegły, a zostawił z marmuru”. Podobnie jak wielu innych władców, Oktawian jest oskarżany o przeciążanie rolnictwa i wydawanie pieniędzy na wielkie projekty i gry. Jednak radził sobie wyjątkowo dobrze, biorąc pod uwagę, że Rzym nie najeżdżał już innych krajów i nie przewoził ich skarbów do domu. Oktawian był hojnym dobroczyńcą sztuki. Dużo przydzielał w zamówieniach rzeźbiarzom i artystom, poetom i pisarzom. Okres ten był złotym wiekiem literatury rzymskiej. Z tego czasu pochodzi do nas wiele dzieł epickich. Wergiliusz napisał Eneidę o założeniu Rzymu przez Eneasza. Później za jego rządów Oktawian został tzw. moralista, tworząc prawa, aby spróbować zmienić społeczeństwo rzymskie. Rozpoczął krucjatę moralności, aby ograniczyć prostytucję i homoseksualizm, a także cudzołóstwo, ale w Rzymie nie powiodło się to.

SUKCESJA

Jedną z kwestii, która przyćmiła drugą część panowania Oktawiana, była sukcesja. Oktawian miał jedno dziecko, córkę Julię. Oktawian zmarł 19 sierpnia 14 roku n.e. po adopcji swojego pasierba Tyberiusza Klaudiusza, syna jego trzeciej żony Liwii Druzylli. Tyberiusz został kolejnym cesarzem, imieniem Tyberiusz Cezar August. Oktawian został ogłoszony bogiem. Ponadto szósty miesiąc roku, znany wówczas jako Sextilis, został przemianowany na jego imię Augustus (sierpień).

Cezar, Juliusz

(100-44 p.n.e.) wódz rzymski

Gajusz Juliusz Cezar rozszerzył Cesarstwo Rzymskie do potęgi obejmującej połowę Europy. Według legendy był potomkiem Eneasza, księcia trojańskiego założyciela Rzymu, który sam był synem greckiej bogini Afrodyty lub rzymskiej Wenus.

WCZESNE ŻYCIE I POLITYKA RZYMU

Juliusz Cezar dorastał z wieloma powiązaniem politycznymi dzięki swojemu ojcu Gajuszowi Juliuszowi Cezarowi, który był pretorem, oraz wujowi Gajuszowi Mariuszowi, bohaterowi wojennemu i politykowi, który poślubił siostrę jego ojca, Julię. Jego matką była Aurelia Cotta. Polityka w Rzymie była uwikłana między tych, którzy chcieli ludnego elektoratu, populares, i tych, którzy chcieli rządów arystokratycznych, optymatów. Wujek Cezara, Mariusz, był popularis. W jego opozycji był Lucjusz Korneliusz Sulla, optyma. Obaj byli przywódcami politycznymi. Te przeciwstawne obozy polityczne spowodowały wiele wojen domowych, zamachów stanu i prób zamachów stanu. Na życie, politykę i karierę Cezara miał bezpośredni wpływ to, który obóz sprawował władzę. W tym czasie król Mitrydates z Pontu, leżący na południowym wybrzeżu Morza Czarnego, zagroził wschodnim prowincjom Rzymu. Sulla został wybrany, aby poprowadzić swoją armię przeciwko Mitrydatesowi. Kiedy opuścił Rzym, aby dołączyć do swojej armii, rząd wyznaczył Mariusza do poprowadzenia wojny z Mitrydatesem. Sulla otrzymał wiadomość o tym i pomaszerował na Rzym i przejął władzę. Mariusz uciekł do Afryki. Nominacja została zwrócona Sulli, a jego armia pomaszerowała do wschodnich prowincji. Mariusz i jego armia maszerowali następnie na Rzym. On i jego sojusznicy, w tym Lucjusz Korneliusz Cinna, przejęli władzę. Nastąpiła czystka zwolenników Sulli. Mariusz zmarł w 86 roku p.n.e., ale jego frakcja pozostała u władzy. Juliusz Cezar sprzymierzył się z Cynną i poślubił jego córkę Kornelię w 84 p.n.e.

Sulla zwyciężył na wschodzie i pomaszerował na Rzym. Wypowiedział wojnę wojskom Mariusza i pokonał je w 82 p.n.e. Sulla sam ogłosił się dyktatorem i zapoczątkował masową czystkę ludów. Cezar był na tej liście, będąc spokrewnionym z Mariuszem i Cynną. Stanowisko polityczne Cezara, jego dziedzictwo i posąg żony zostały przywłaszczone. Ukrywał się, ale został ułaskawiony, ponieważ rodzina jego matki miała wpływy na Sullę.

KARIERA WOJSKOWA

Cezar wstąpił do wojska, opuścił Rzym i został pomocnikiem namiestnika Azji. Tam brał udział w militarnym zwycięstwie nad Mitrydatesem VI, królem Pontu. W tej akcji został odznaczony *corona civica*, czyli Koroną Obywatelską, jednym z najwyższych rzymskich odznaczeń wojskowych. Sulla przeszedł na emeryturę jako dyktator i zmarł w 78 p.n.e. Juliusz Cezar wrócił w tym czasie do Rzymu. Marcus Aemilius Lepidus, jego bliski sojusznik, próbował dokonać nieudanego zamachu stanu przeciwko rządowi Sulli. Juliusz Cezar popłynął na Rodos na studia w 75 p.n.e. Został schwytany przez piratów i wykupiony za 50 talentów złota. Później Cezar ukrzyżował piratów. Potem ponownie poprowadził armię przeciwko królowi Pontu. Udał się na Rodos, aby studiować u Apoloniusza Molo, który uczył Cycerona. Cezar wrócił do Rzymu w 72 p.n.e., gdzie został wybrany na trybuna wojskowego. Następnie został kwestorem i przygotowywał się do pełnienia tego stanowiska w armii w Hispania (Hiszpania) w 69 p.n.e. Pełnił funkcję kwestora w zachodniej Hiszpanii, wrócił do Rzymu i poślubił Pompeję, wnuczkę Sulli. Został wybrany edylem. Następnie Cezar został wybrany *pontifex maximus*, głównym kapłanem Rzymian. Został wybrany pretorem w 62 p.n.e. Został mianowany *propraetorem* w 61 p.n.e. i opuścił Rzym, aby rządzić Hiszpanią Ulterior (najdalszą Hiszpanią). W zachodniej Hiszpanii poprowadził podbój ludu Callaici i Lusitani. Jego armia okrzyknęła go imperatorem i triumfalnie wkroczył do Rzymu. Cezar chciał być konsulem, który był najwyższym urzędem w Rzeczypospolitej, i w 60 roku p.n.e. wkroczył do Rzymu, aby kandydować na konsula. W swojej kampanii na konsula Rzymu Cezar sprzymierzył się z Gnejuszem Pompejuszem Wielkim (Pompejuszem Wielkim), potężną postacią wojskową, której długoterminowym celem było zdobycie darmowej ziemi dla swoich weteranów do osiedlenia się. Marek Licyniusz Krassus, uważany za najbogatszego człowieka w całym Rzymie, dołączył do nich w trzysobowym sojuszu politycznym o władzę. Cezar zapewnił umiejętności polityczne, Pompejusz wpływy, a Krassus pieniądze. Aby scementować sojusz, Pompejusz poślubił jedyną córkę Cezara, Julię. W tym samym roku Cezar poślubił Kalpurnię, córkę Lucjusza Kalpurniusza Pizona Caesoninusa, który rok później został wybrany konsulem. Ich przeciwnicy polityczni nazywali ich potężny sojusz polityczny „trójgłowym potworem”. To był pierwszy triumwirat. W 59 p.n.e. Cezar wygrał jako konsul, ale jego przeciwnik, Bibulus, zdobył drugie stanowisko współkonsula. Cezar obrócił zarządzenia Pompejusza w prawo i forsował interesy Krassusa.

WOJNY GALIJSKIE

Cezar został prokonsulem Galii w 58 p.n.e. Jego wojny galijskie trwały od 58 do 49 p.n.e. Cezar rozpoczął od błyskawicznej kampanii na Helwetach (dzisiejsza Szwajcaria). W następnym roku podbił konfederację belgijską (w dzisiejszej Belgii) i Nerwiów. Cezar, Pompejusz i Krassus spotkali się w prowincji Cezara w 56 roku p.n.e. odnowić swój Triumwirat. Do tej pory Cezar odebrał Galom wielkie bogactwa w bitwie. Pod koniec 56 r. p.n.e. zdecydował się zaanektować całą Galie (dzisiejsza Francja). Pompejusz i Krassus mieli zostać konsulami w następnym roku i obiecali przedłużyć jego prokonsulat Galii o kolejne pięć lat. Dzięki temu Cezar stał się jeszcze bardziej ambitny. W połowie 55 roku p.n.e. zaplanował inwazję na Wielką Brytanię. Armia Cezara pomaszerowała nad Tamizę i pokonała duże siły, zdobywając fort króla Kasywelauna, po czym wróciła do Galii. Silna baza polityczna Cezara słabła jednak, a jego sojusz z Pompejuszem słabł. Krassus otrzymał dowództwo nad armiami wschodnimi, ale został pokonany przez Partów i zginął w bitwie. Galowie zjednoczyli się pod rządami Wercyngetoryksa. W 52 p.n.e. Cezar zdecydował się zaatakować oblężeniem Alezji, a 250 000 Galów przybyło, by pomóc

Alezji w walce z Rzymianami. Rzymianie wytrzymali, a kawaleria Cezara była w stanie zaskoczyć Galów od tyłu, zmuszając ich do ucieczki. Alesia poddała się, a ludność została zniewolona. W polityce szalał Rzym, a po śmierci jednego konsula (Krassusa) Pompejusz pełnił funkcję „konsula bez kolegi”. Wraz z oblężeniem Uxellodunum przez Cezara w 51 roku p.n.e. Galia została podbita. Podczas swoich kampanii Cezar napisał siedem ksiąg, które tworzą *Commentarii de Bello Gallico* (Komentarze do wojny galijskiej). Według Plutarcha Cezar podbił 800 miast i podbił 300 plemion. Istnieją dane cytowane, że miał 1 milion mężczyzn i chłopców, którzy stali się rzymskimi niewolnikami i pozostawił kolejne 3 miliony zabitych na polach bitew.

WOJNA DOMOWA

Cezar zwyciężył jako generał, ale jego pozycja polityczna była mniej pewna. Pompejusz i Cezar zostali wmanewrowani w publiczny rozłam, a Pompejusz stanął teraz po stronie optymatów. Senat zakończył kadencję Cezara jako prokonsula i nakazał mu rozwiązanie armii i powrót do Rzymu. Bez stanowiska w rządzie groziłoby mu oskarżenie i ściganie. Przekraczanie granicy rzeki Rubikon do Italii było niezgodne z prawem rzymskim. Zgodnie z prawem akt ten był buntem przeciwko Rzymowi. Cezar powiedział, „*Alea iacta est*” („Kości zostały rzucone”) i 10 stycznia 49 roku p.n.e. poprowadził swoją armię przez rzekę w kierunku Rzymu. Cezar szybko ruszył do Rzymu tylko z XIII legionem. Jego przeciwnicy uciekli z Rzymu. W Hiszpanii stacjonowały legiony Pompejusza. On i Senat uciekli do Brundisium i popłynęli na wschód. Cezar założył własny senat i został przez nich ogłoszony dyktatorem, a jego koniuszym był Marek Antoniusz. Następnie ogłosił politykę łaski dla wszystkich. Cezar próbował zawrzeć pokój z Pompejuszem, ale wojna domowa była nieunikniona. Cezar wiedział, że musi poprowadzić swoje legiony do Hiszpanii, aby uniemożliwić armii Pompejusza wyruszenie na Wschód. Z Markiem Emiliuszem Lepidusem na czele Rzymu i Markiem Antoniuszem we Włoszech, Cezar wyruszył do Hiszpanii, gdzie pokonał sojusznika Pompejusza i jego armię. Cezar zrezygnował z funkcji dyktatora i został wybrany konsulem. Następnie udał się do Grecji i 10 lipca 48 roku p.n.e. zaatakował Pompejusza pod Dyrrachium (dzisiejsze Durres lub Durazzo, główny port w Albanii). Cezar ledwo uniknął klęski, ale 9 sierpnia rozbił siły Pompejusza pod Farsalos w Grecji.

JULIUSZ CEZAR W EGIPCIE

Pompejusz uciekł z Grecji do Egiptu, ścigany przez Cezara. Kiedy Cezar przybył do Egiptu, podarowano mu głowę Pompejusza. Zabił go oficer armii egipskiej. Podobno Cezar płakał. Egipt był rządony ze swojej stolicy, Aleksandrii, przez dynastię Ptolemeuszów, potomków generała Aleksandra Wielkiego. W Egipcie wybuchła wojna o to, kto ma rządzić, między Kleopatrą VII a jej bratem i mężem Ptolemeuszem XIII. Każdy miał swoje armie i zwolenników. Cezar był zachwycony niezwykłą urodą Kleopatry. Poprowadził swoją armię przeciwko armii przeciwnika i obalił Ptolemeusza XIII. Romans między Cezarem a Kleopatrą trwał przez wiele lat. Cezar spędził pierwszą część 47 r. p.n.e. w Egipcie, wyjeżdżając do ataku na króla Farnakesa II z Pontu. Jego zwycięstwo w bitwie pod Zelą w maju było tak szybkie, że Cezar wysłał do Rzymu swoją słynną wiadomość: „*Veni, vidi, vici*” („Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem”).

WOJNA DOMOWA PRZECIWKO SYNOWI POMPEJUSZA

Unikając wrogiej floty, Cezar dotarł do wybrzeża Afryki i poprowadził swoją armię w głąb lądu. W końcu siły Cezara, szacowane na 40 000, stawiały czoła wyczerpanej 60-tysięcznej opozycji. W lutym pod Thapsus pokonał ich, tracąc tylko 1000 ludzi do 10 000 Metellusa Scypiona. W maju Cezar ponownie triumfalnie powrócił do Rzymu. Synowie Pompejusza, Gnejusz Pompejusz i Sekstus Pompejusz, zbierali siły przeciwko Cezarowi i utworzyli armię w Hiszpanii. Cezar wziął do walki niewielką grupę weteranów. Będąc już w Hiszpanii, szybko zwerbował kolejnych weteranów, którzy osiedlili się w regionie po kampanii Ilerda. Zgromadził armię liczącą 40 000 ludzi, do armii synów Pompejusza liczącej 50 000–60

000 ludzi. Cezar zaatakował w bitwie pod Mundą 17 marca 45 roku p.n.e. i był w stanie wypędzić z pola ludzi synów Pompejusza. We wrześniu 45 roku p.n.e. Cezar wrócił do Rzymu, niekwestionowanego władcy Republiki Rzymskiej i otrzymał tytuł imperatora.

ZABÓJSTWO CEZARA

W Rzymie Cezar spisał swój testament, nazywając swojego pra-bratanka Oktawiana swoim spadkobiercą i adoptując go jako syna. Do 44 roku p.n.e. Cezar został mianowany dyktatorem perpetuus. Jego przeciwnicy widzieli w tym koniec Rzeczypospolitej i polityczną potęgę arystokracji, a spisek narastał. Plany zamachu były na 15 marca - idy marcowe - kiedy Cezar spotka się z Senatem. W konspiracji było 20 mężczyzn. Uważa się, że Brutus zgodził się na zamach, ponieważ myślał, że Cezar zakończy Republikę Rzymską. Cezar wszedł do Senatu, a wynajęci gladiatorzy zablokowali zewnętrzne drzwi. Treboniusz zatrzymał Marka Antoniusza rozmową. Gdy Cezar zbliżył się do senatorów, został pchnięty nożem 23 razy. Zabójstwo Cezara tak rozwścieczyło wielu Rzymian, że chętnie słuchali mowy pochwalnej Marka Antoniusza. Marek Antoniusz i Oktawian przejęli władzę i pomścili śmierć Cezara, pokonując siły Brutusa i głównego spiskowca Kasjusza w Grecji, zanim pokłócili się ze sobą. Dwa lata po jego śmierci Juliusz Cezar został formalnie ogłoszony bogiem jako Divus Iulius (Boski Juliusz).

Cato, Marcus Porcius (młodszy)

(95-46 p.n.e.) rzymski mąż stanu

Prawnuk legendarnego Marka Porcjusza Katona (Cenzora), młodszy Katon, wcześniej osierocony, otrzymał wykształcenie od wuja ze strony matki, Marka Liwiusza Druzusa, i pogrążył się w stoicyzmie i polityce. Jako dobry praktykujący filozofię stoicką, poddał się najbardziej rygorystycznej dyscyplinie fizycznej, jadł oszczędnie i żył prosto. Kariera wojskowa Katona rozpoczęła się od jego służby w 72 roku p.n.e. podczas wojny przeciwko Spartakusowi i jego zwolennikom. Jako trybun wojskowy w Macedonii w 67 roku p.n.e. służył u boku swoich ludzi i brał udział w ich trudach i ofiarach. Podczas pobytu w Macedonii zmarł jego brat Caepio i wyruszył na Bliski Wschód, prawdopodobnie próbując uśmierzyć smutek. Kiedy Cato wrócił do Rzymu w 64 p.n.e. wygrał wybory jako kwestor, zajmujący się interesami finansowymi państwa rzymskiego. Znany ze swojej uczciwości i uczciwości, Cato odkrył, że byli kwestorzy brali udział w oszustwach i morderstwach, i odpowiedział na rewelację, niezwłocznie doprowadzając przestępców przed wymiar sprawiedliwości. Opuścił urząd pośród wielu publicznych pochwał i wdzięczności. W 63 p.n.e. Cato wygrał wybory na trybuna plebsu, urząd wymyślony w celu ochrony plebejuszy (mniej uprzywilejowanych) przed arbitralnym traktowaniem przez patrycjuszowską (uprzywilejowaną) klasę. Po objęciu urzędu Cato walczył z Juliuszem Cezarem przy każdej okazji, nie lubiąc moralności i działań Cezara. Cezar z kolei kazał aresztować Catona za obstrukcjonizm. Po uwolnieniu Cato próbował powstrzymać Cezara przed otrzymaniem pięcioletniej nominacji na gubernatora prowincji, ale bezskutecznie. Pompejusz również stał w opozycji do Cato, ale zamiast nieustannie walczyć z przeciwnikiem, Pompejusz zaproponował sojusz poprzez małżeństwo z jednym z krewnych Cato. Cato, wierząc, że był to po prostu sposób na zdobycie wpływów politycznych przez Pompejusza, nie pozwolił na małżeństwo. Mogło to być, jak sugeruje Plutarch w swojej krótkiej biografii Katona, fatalny błąd, ponieważ Pompejusz poślubił córkę Cezara, Julię, związek, który scementował związek między dwoma przywódcami - związek, który ostatecznie zniszczył rząd konstytucyjny w Rzymie. W 58 p.n.e. Klodiusz, trybun, chcąc uwolnić Rzym od kłopotliwego Katona, mianował go namiestnikiem Cypru. Jako gubernator Cato był skrupulatny w prowadzeniu dokumentacji i był odpowiedzialny finansowo. Wrócił do Rzymu dwa lata później pośród wielkich pochwał za swoją służbę na Cyprze. W 54 r. p.n.e., wraz z rozpadem I triumwiratu, Katon został pretorem, urzędnikiem odpowiedzialnym za sprawy sądownicze i wykorzystał swój urząd do powstrzymania kłopotów Cezara. W 53 p.n.e. Cato przegrał wybory na jeden z dwóch konsulatów, a

następnie wycofał się ze służby publicznej. Kiedy jeden z konsulów, Krassus, zmarł tego lata pod Carrhae, Cato zdecydował się zaakceptować Pompejusza jako jedynego konsula państwa. W 49 roku p.n.e. wybuchła wojna domowa, a armia Cezara przekroczyła Rubikon w drodze do Rzymu. Cato objął dowództwo nad siłami republikańskimi na Sycylii, ale mając przewagę liczebną, opuścił wyspę bez walki, a następnie zdecydował się podążać za Pompejuszem do Grecji. Cezar pokonał siły Pompejusza pod Farsalos 9 sierpnia 48 roku p.n.e., a wkrótce po klęsce Egipcjanie zamordowali Pompejusza, gdy schodził na ląd na ich brzegach. Cato i dowódca wojskowy, Quintus Caecilius Metellius Pius Scipio, uciekli do Afryki i nadal stawiali opór Cezarowi z Utyki. Cezar ścigał Catona i jego sojuszników; w lutym 46 p.n.e. Cezar pokonał siły Scypiona w bitwie pod Tapsus. Gdy w 46 roku p.n.e. Katon otrzymał wiadomość o klęsce Scypiona, wołał popełnić samobójstwo niż żyć pod rządami Cezara. Pamiętany ze swojego stoickiego stylu życia, uczciwości i republikańskich ideałów, Cato walczył aż do śmierci o zachowanie Republiki Rzymskiej i dla wielu pozostaje wzorem cnót w służbie publicznej.

Celtowie

Celtowie byli ludem plemiennym epoki brązu i żelaza, zjednoczonym wspólnym językiem, kulturą i sztuką. Mieszkali w całej Europie. Większość z nich została ostatecznie podbita przez Rzymian i stała się częścią Cesarstwa Rzymskiego. Wiele niezdobytych obszarów przez wieki zachowało swój odrębny język i kulturę. Irlandia i część Francji, Anglii, Walii i Szkocji mogą do dziś twierdzić, że są w dużej mierze celtyckie. Badania językowe wskazują, że Celtowie byli grupą indoeuropejską, po raz pierwszy zidentyfikowaną w Szwajcarii i Niemczech. Pierwsze pisemne wzmianki o Celtach pochodzą od Greków z lat 630-600 p.n.e., którzy opisują Keltoi jako górników i handlarzy srebrem z Półwyspu Iberyjskiego. Okres historii Celtów od V do I w. p.n.e. nazywa się La Tène, po wiosce nad jeziorem Neuchâtel w Szwajcarii, gdzie starożytne pale prowadzące do jeziora skłoniły do wykopalisk w połowie XIX wieku. Miecze, tarcze, szpilki, brzytwy, kociołki, a nawet ludzkie szczątki znaleziono zakopane w mule jeziora, a wiele artefaktów ozdobiono wdzięcznymi zakrzywionymi liniami, kapryśnymi twarzami i motywami roślinnymi. Styl artystyczny La Tène, od tego czasu spotykany w grobach i pomnikach w całym świecie celtyckim, ukazywał kreatywność i wyrafinowanie techniczne Celtów. Przed i w okresie La Tène Celtowie migrowali, plemię po plemieniu, po całej Europie. Do VII wieku p.n.e. ruszyli na południe przez Alpy i do doliny Padu we Włoszech, gdzie plemiona Celtów Boii, Insubres i Senones zaatakowały etruskie miasta. Rzymianie interweniowali, gdy Celtowie kontynuowali podróż na południe, ale zostali pokonani w bitwie pod Allią w 390 r. p.n.e., po której Senonowie pod dowództwem Brennusa splądrowali Rzym i okupowali miasto przez siedem miesięcy. W tym momencie Brennus przyjął łapówkę w wysokości 100 funtów złota, aby opuścić miasto, chociaż siły celtyckie nękały miasto przez następne 50 lat. Inne plemiona celtyckie zamieszkiwały rosyjskie stepy do połowy IV wieku p.n.e. i były dobrze ugruntowane na bałkańskich granicach imperium Aleksandra Wielkiego. Podbili Trację i założyli dynastię celtycką, która panowała tam przez większą część III wieku p.n.e. To stulecie oznaczało szczyt potęgi i panowania Celtów. Celtowie nie mieli imperium, ale niezależne plemiona, niektóre liczące setki tysięcy mieszkańców, kontrolowały znaczną część Europy od dalekiego zachodu po Morze Czarne. Na zachodzie górnicy i rzemieślnicy z Wielkiej Brytanii, Irlandii, Hiszpanii i Bretanii przez wieki handlowali metalami, zanim zostali zidentyfikowani jako Celtowie. Nazwy plemienne, które ostatecznie zostały użyte do ich identyfikacji w okresie La Tène (na przykład Icenii i Veneti), nie ujawniają, czy ludzie byli rdzennymi lub podbitymi grupami tubylczymi, czy też mieszały się z nimi. Możliwe, że te populacje tych miejsc uważały się za Celtów przez całe pierwsze tysiąclecie p.n.e. Pisma ich wrogów opisują krwiożerczych dzikusów, których okrucieństwo nie znało granic. Jednak plemiona celtyckie nie mogłyby istnieć przez wieki na swoich ziemiach, gdyby nie robiły nic poza prowadzeniem wojny. Groby i doły ofiarne ze spektakularną bronią wskazują na ludność wojowniczą, ale archeolodzy znajdują dowody na istnienie rodzinnych zagród z zaznaczonymi polami z pastwiskami. Jak większość ludzi z epoki żelaza, Celtowie czcili i składali ofiary niezliczonym bogom, wielu lokalnym i unikalnym. Ich uczona klasa –

druidzi – była mistrzami astronomii, matematyki, filozofii, medycyny i historii; gardzili pismem i pokładali wiarę w ćwiczeniu pamięci. Celtyckie kobiety miały więcej opcji i niezależności niż kobiety w Grecji czy Rzymie; pisarze tacy jak Diodor, Siculus i Tacyt opisują kobiety, które walczyły jako wojowniczkami lub służyły jako władczynie plemion. Celtyccy wojownicy byli znani z tego, że byli przerażający, działali jako niezależni wojownicy i starali się poprawić osobistą reputację dzięki heroizmowi i chwale. Wielu z tych wojowników udowodniłoby swoje umiejętności, rezygnując z najbliższej celtyckiej zbroi i tarczy. Wrogie armie często musiały stawić czoła przerażającej wojnie psychologicznej zaciekłych, szalonych, nagich, długowłosych barbarzyńców. Znani byli również z przerażającego zwyczaju zbierania głów. Wojska rzymskie podbiły Celtów lub Galów z północnych Włoch, walcząc ze sobą od 225 r. p.n.e. do 190 p.n.e. Dakowie pokonali Celtów w Czechach w 60 roku p.n.e. Juliusz Cezar zajął zachodnią Iberię, a następnie opisał swoje podboje Celtów lub Galów w Wojnach galijskich. Jego oblężenie Alezji w regionie Owernii, pojmanie plemiennego króla Wercyngetoryksa zakończyło jego zwycięstwa w 52 p.n.e. Za panowania Klaudiusza w 43 roku n.e. podbito znaczną część Brytanii. Celtycka królowa Boudika poprowadziła w 61 r. n.e. wielką, ale nieudaną rewoltę. Po wcześniejszych wojnach z Rzymem i Pontusem, w 74 n.e. Celtycka Galacja została wchłonięta przez Kapadocję, a proces romanizacji w Galii nastąpił, podobnie jak w innych krajach celtyckich. Irlandia nie została podbita i przez wieki pozostawała niezależna i celtycka. Później przyjął chrześcijaństwo i pismo. Nieliczne irlandzkie księgi, które przetrwały, zawierają opis starożytnych mitów, wierszy, kodeksów prawnych i praktyk kulturowych Celtów.

Cejlon

Cejlon był nazwą Demokratycznej Socjalistycznej Republiki Sri Lanki przed 1972 rokiem. Jest to państwo wyspiarskie u południowo-wschodniego wybrzeża subkontynentu indyjskiego, położone w tropikach. Cejlon był również znany w czasach starożytnych jako Sinhale, Lanka, Lankadeepa, Simoundou, Taprobane, Serendib i Selan. Niektórzy uczeni i historycy uważają, że książę Vijaya wyemigrował na Sri Lankę z Orisy w północno-wschodnich Indiach gdzieś w VI wieku p.n.e. Niektórzy kwestionują datę i uważają, że początki sięgają około 25 000 lat wstecz. Uważają, że znacznie wcześniej Sri Lankę rządili indyjscy książęta, czyli weddy. Pochodzenie Cejlonu jest omówione w Mahavamsie, która podaje pełną historię regionu. Rękopis ten opisuje królestwo syngaleskie założone przez króla Widżają i jego zwolenników w VI wieku p.n.e. Minister Vijaya, Anuradha, założył osadę Anuradhagama, która później stała się znana jako Anuradhapura, i centrum rządu Cejlonu. Dowody archeologiczne zaprzeczają tej wersji, odkopując dowody ciągłego osadnictwa w regionie przez ludy posiadające wiedzę na temat udomowienia zwierząt, rolnictwa i wykorzystania metali od X wieku p.n.e. naprzód. Buddyzm przybył na wyspę w III wieku p.n.e. wraz z przybyciem Arahatha Mahindy Thero, misjonarza indyjskiego cesarza Aśoki. Buddyzm kwitł, a wyrafinowany system nawadniania stał się filarem klasycznych plemion syngaleskich od 200 roku p.n.e. do 1200 roku n.e. Pochodzenie obecności Tamilów na Cejlonie jest niejasne. Książęta i królowie z południowych Indii wielokrotnie najeżdżali Sri Lankę. Czasami ataki te powodowały, że Tamilowie kontrolowali wyspę przez dłuższy czas. Wielu władców syngaleskich było znanych z wypędzania inwazji tamilskich i przywracania autentycznych rządów Sri Lanki. Cynamon, który pochodzi ze Sri Lanki, był używany w starożytnym Egipcie około 1500 roku p.n.e., co sugeruje, że istniały powiązania handlowe z wyspą. Wydaje się, że duża osada została założona przed 900 r. p.n.e. w miejscu Anuradhapura i znaleziono tam ślady kultury epoki żelaza. Cejlon był znany Grekom i Rzymianom, którzy nazywali go Taprobane, prawdopodobnie po Tambapanni. W I wieku p.n.e. król wysłał poselstwo do cesarza rzymskiego Klaudiusza. Anuradhapura pozostawała królewską stolicą Sri Lanki aż do VIII wieku n.e., kiedy to zastąpiła ją Polonnaruwa. Tamilowie z Indii zaczęli przybywać na Sri Lankę już w III wieku p.n.e., a między najeźdźcami syngaleskimi i indyjskimi powtarzały się wojny. Przez większą część pierwszego tysiąclecia n.e. wyspa była kontrolowana przez

różnych ksiąząt tamilskich. Wyspa była znana Persom i Arabom jako Serendib i pojawia się w opowieściach Sindbada w słynnych 1001 nocy.

Czandragupta II

(ok. 375–415 n.e.) Władca Indii

Chandragupta II był trzecim władcą Imperium Guptów w Indiach. Panował, gdy dynastia Gupta osiągnęła zenit potęgi, a indyjska kultura klasyczna osiągnęła szczyt. Rządził całymi północnymi Indiami, z wyjątkiem północno-zachodnich i środkowych Indii aż do Płaskowyżu Dekanu. Dynastia Guptów powstała w 320 roku n.e. kiedy północnoindyjski książę o imieniu Chandragupta koronował się na Wielkiego Króla Królów w starożytnej stolicy Maurów, Pataliputrze. Dynastia została skonsolidowana przez jego syna, Samudraguptę, ale swój szczyt osiągnęła za panowania wnuka założyciela, Chandragupty II. Podczas gdy grecki ambasador Megasthenes spisał relację o Indiach za panowania cesarza Chandragupty Mauryi w IV wieku p.n.e., chiński mnich buddyjski Fa Xian (Fa-hsien) zrobił to w V wieku n.e. Fa Xian podróżował po Indiach przez sześć lat za panowania Chandragupty II i zapisywał swoje wrażenia; jego dzieło, *A Record of Buddhist Kingdoms*, przetrwało. Znalazł Pataliputrę, bogate miasto, w którym szpitale zapewniały bezpłatną opiekę biednym. Buddyzm nadal kwitł, ale hinduizm odzyskiwał witalność. Zauważył również obecność Nietykalnych na obrzeżach miast, wykonujących podrzędne zadania i zmuszających do bicia gongów, gdy szli, aby ostrzec innych przed ich zanieczyszczającą obecnością. Podziwiał pobożność i dobrobyt Hindusów oraz łagodność indyjskich praw. We fragmencie z jego dzieła czytamy: „Król rządzi bez ścięcia głowy lub [innych] kar cielesnych. Przestępcy są po prostu karani grzywną, niewielką lub wysoką, w zależności od okoliczności [każdej sprawy]. . . W całym kraju ludzie nie zabijają żadnych żywych istot, nie jedzą cebuli ani czosnku. . . nie hodują świń i ptactwa ani nie sprzedają żywego bydła; na rynku nie ma sklepów mięsnych ani handlarzy odurzającymi napojami . . . [W miastach] mieszkańcy są bogaci i zamożni i rywalizują ze sobą w praktykowaniu życzliwości i prawości”. Era Gupta była znana ze swojego artystycznego wyrafinowania, doskonałości rzeźb z brązu i architektury, w tym wspaniałych świątyń i świątyń jaskiniowych. Indyjscy kupcy i misjonarze dużo podróżowali drogą morską w Azji Południowo-Wschodniej i lądem Jedwabnym Szlakiem do Azji Środkowej i Chin. Panowanie Chandragupty II stanowiło apogeum dynastii Guptów.

Chang’an

Chang’an (Ch’ang-an), dosłownie „wieczny pokój”, było wówczas największym miastem na świecie, liczącym w VIII wieku n.e. ponad milion mieszkańców. i obejmujący prawie 32½ mil kwadratowych. Chang’an faktycznie odnosi się do dwóch miast. Pierwsza stolica, zwykle nazywana „Han Chang’an” ze względu na jej budowę za panowania dynastii Han, została zbudowana w 202 r. p.n.e. Słynny cesarz Han Wudi (Han Wu-ti) zbudował tam wspaniałe pałace. Tak zwana wczesna, czyli zachodnia dynastia Han skończyła się w 9 roku n.e., a Chinami rządził chiński szlachcic Wang Mang, którego panowanie trwało do 25 roku n.e., kiedy to rebelianci zabili go i spalili Chang’an. Pierwsze miasto zostało opuszczone, a stolica późnej lub wschodniej dynastii Han została przeniesiona do starożytnej stolicy Luoyang (Loyang). Stolica pozostała w Luoyang do początku panowania dynastii Sui w 580 roku n.e. Cesarz Wendi, pierwszy z cesarzy Sui, zlecił budowę nowego Chang’an w latach 582–583 n.e., deklarację, którą złożył od starego Han Chang’an. Nowy Chang’an, podobnie jak jego kuzyn Han, został zbudowany przy użyciu mieszanki geomancji, feng shui, dopasowania topografii do heksagramów w Yi Jing (I Ching) i porównania projektu miasta z położeniem gwiazd. Dlatego miasto zostało podzielone na dwie symetryczne połowy z alejami biegnącymi ze wschodu na zachód i z północy na południe, tworząc dzielnice lub bloki miejskie. Miasto pałacowe, główna rezydencja cesarza, znajdowało się w najbardziej wysuniętym na północ punkcie miasta, miejscu reprezentującym Gwiazdę Polarną. Klasztory buddyjskie zostały zbudowane w południowo-zachodniej części miasta, najniebezpieczniejszym

miejscu według geomancji, ponieważ wierzono, że pomagają odpędzić pecha. Bezpośrednio na południe od kompleksu pałacowego znajdowało się miasto cesarskie, w którym mieściły się biura administracyjne rządu i pełniło funkcję bufora między synem niebios a tłumami plebsu zajmującymi 88 procent powierzchni Chang'an. Oddziały mieszkalne obejmowały dwa duże obszary targowe, na których znajdowało się około 220 bazarów. Urzędnicy miejscy ściśle regulowali te ośrodki handlu. Oprócz znormalizowanego systemu miar i wag, wszystkie produkty przeszły ścisłą kontrolę jakości. Kosmopolityczna atmosfera targowiska przyciągała kupców, właścicieli restauracji i artystów z plemion i królestw Azji Środkowej, takich jak Ujgurzy i Sogdyjczycy. Dynastia Tang i jej stolica w Chang'an zaczęły upadać podczas powstania An Lushan w połowie VIII wieku n.e. W ciągu następnego stulecia seria ataków ze strony Tybetańczyków, rebeliantów, buntowników i watażków zmusiła znaczną część biznesu i jego mieszkańców do opuszczenia miasta. W 904 ostatni cesarz Tang uciekł z Chang'an do Luoyang, porzucając Chang'an na pastwę chwastów. W końcu podupadł i upadł, nigdy więcej nie służąc jako stolica Chin.

Choson

Królestwa starożytnego Choson rozwinęły się w Korei od epoki brązu, kiedy grupy plemienne zaczęły dominować na ziemiach między rzeką Liao w południowej Mandżurii a rzeką Taedong w Korei Północnej. Legendarnym założycielem dynastii był Tan'gun, okrzyknięty przez Koreańczyków we współczesnej Korei Północnej i Korei Południowej założycielem ich narodów. Tan'gun jest uważany za przodka królestwa starożytnego Choson; dla odróżnienia jej od dynastii Yi, która panowała w latach 1398–1910 n.e., używa się terminu starożytny, i używał nazwy Choson dla Korei. Starożytny Choson z IV wieku p.n.e. była serią lig plemiennych, które kontrolowały obszar od południowej Mandżurii po rzekę Taedong. Było potężne przez ponad 100 lat w czasie, gdy Chiny były zajęte tak zwanym okresem Walczących Królestw. Główną innowacją w starożytnym Choson, która umożliwiła królom zachowanie niezależności, było użycie żelaza. Wcześniej większość wojowników w regionie używała brązu. Uważa się, że północni Chińczycy mogli wprowadzić żelazo, gdy uciekali przed atakami Xiongnu (Hsiung-nu) lub Hunów. Jednym z tych uchodźców był chiński generał Wei Man (Wiman), który służył w chińskim stanie Yan (Jen). Wei Man był potomkiem ważnych właścicieli ziemskich w Chinach z czasów dynastii Zhou (Chou) i został mile widziany w Choson, ponieważ on i jego zwolennicy byli doświadczonymi żołnierzami. Otrzymali ziemię na północy Choson, gdzie zaproponowali, że będą działać jako straż graniczna. Wei Man otrzymał jadeitowe insygnia wskazujące na jego znaczenie jako koreańskiego generała. W miarę jak coraz więcej chińskich uchodźców przybywało na jego ziemię, liczba jego potencjalnych zwolenników rosła, a jego władza rosła. Bardzo szybko Wei Man zdał sobie sprawę, że królestwo jest słabe i miał wielu zwolenników wśród chińskich uchodźców, którzy już przybyli do Choson i mieszkali albo na jego ziemiach, albo gdzie indziej w królestwie. Udało mu się również uzyskać wsparcie niektórych lokalnych plemion, które uważały, że nie zostały dobrze potraktowane przez królów Choson. W 190 p.n.e. Wei Man napisał do władców Choson, mówiąc, że Chińczycy najechali z kilku stron i że musi strzec króla. Następnie on i jego zwolennicy ruszyli szybko na stolicę Choson, Pjongjang, pod pretekstem ochrony dworu królewskiego przed chińską inwazją, której wszyscy obawiali się od kilkuset lat. Następnie Wei Man przejął stolicę i obecnego króla, Chun, i udał się dalej na południe, ustanawiając się królem Han, który nie ma żadnego związku z chińską dynastią o tej samej nazwie. Wei Man, który twierdził, że pochodzi od chińskiego mędrca Qizi (Chi Tzu), wykorzystał swoje kontakty w Chinach, aby upewnić się, że Chińczycy uznali go za króla, a on odwzajemnił się, uznając cesarzy Chin. Nawiązał serdeczne stosunki z gubernatorem sąsiedniej chińskiej prowincji Liaodong (Liao-tung). Jednak hołd, który Wei Man obiecał chińskiemu cesarzowi, nigdy nie został wysłany. Wei Man i jego potomkowie początkowo czuli, że są dobrze okopani, ale kiedy wojna domowa zakończyła się w Chinach i dynastia Han doszła do władzy, stanęli w obliczu kilku chińskich inwazji. Problemy dyplomatyczne pojawiły się po raz pierwszy, gdy niektórzy chińscy

rebelianci, którzy brali udział w Powstaniu Siedmiu Książąt w 154 r. p.n.e. uciekł do Korei. Chińczycy wysyłali także emisariuszy do niektórych plemion żyjących w północnym Choson. Rzeczywisty spór, który doprowadził do inwazji, dotyczył trybutu. Chiński delegat odwiedził Yu Ku (lub Ugo), wnuka Wei Mana, aby zapytać, dlaczego nie zapłacono daniny. Co więcej, Yu Ku próbował powstrzymać plemiona, które uważał za część jego królestwa, przed uznaniem ich zwierzchnictwa przez Han. Dotyczyło to zwłaszcza plemion żyjących w środkowej i południowej Korei. Yu Ku zdał sobie sprawę, że sytuacja jest trudna, ale po zbudowaniu stosunkowo silnej armii wymknął się i ostatecznie wysłannik wrócił do Chin. W drodze powrotnej wysłannik pozwolił swojemu woźnicy zabić koreańskiego księcia, który został wysłany, by eskortować go do granicy. Wysłannik ten twierdził, że zabił koreańskiego generała i został oklaskiwany przez chiński dwór, który nadał mu tytuł „obrońcy wschodnich plemion Liao Tung”. Koreańczycy protestowali, ale chiński atak był nieunikniony i nastąpił w 109 r. p.n.e. kiedy cesarz Chin Wu wysłał swoich żołnierzy do Choson. Około 50 000 chińskich żołnierzy zostało wysłanych statkiem z Shandong (Shantung), a dodatkowe wojska zaatakowały z lądu. Obie armie były w stanie zaatakować Koreę, ale ich ataki nie były skoordynowane i nie były w stanie się zjednoczyć. W rezultacie nie byli w stanie pokonać Koreańczyków w bitwie – Koreańczycy pozostali w swoich fortyfikacjach. W obliczu zbliżającej się ostrej zimy Chińczycy wysłali wysłannika do Yu Ku, który odpowiedział, że przyjmie cesarza Chin jako swojego zwierzchnika, ale nie wyśle syna jako posłańca, na wypadek gdyby spotkał go los księcia zabitego przez poprzedniego wysłannika. Jedyną początkową ofiarą tych negocjacji był chiński wysłannik, który został stracony, gdy wrócił z pustymi rękami. W 189 p.n.e. Chińczycy ponownie zaatakowali Koreańczyków i tym razem udało im się przejąć królestwo i założyć cztery chińskie komandzie zwane Nangnang (po chińsku Lolang, po japońsku Rakuro), Chinbon, Imdun i Hyont'o. Te trzy ostatnie wkrótce przemieściły się na obszary koreańskie, a Chińczycy trzymali się tylko Nangnang. Tam powstała szkoła konfucjańska i napisano kilka tekstów historycznych opisujących niektóre z wczesnych wydarzeń w historii Korei. Klasyka konfucjańska pozostaje ważną częścią kultury koreańskiej. Przez następne 400 lat plemiona Koguryo z północnej Korei zaczęły agitować przeciwko chińskim rządóm. Rosnąc w siłę, zgromadzili dużą armię i w 313 r. n.e. wyrzucił Chińczyków z Nangnang. W 342 n.e. król Koguryo, Kogugwon, założył swoją stolicę w Hwando, na północ od rzeki Yalu. W obliczu zagrożeń ze strony Chin została wkrótce przeniesiona do Pjongjangu. Tam królestwo Koguryo sprowadziło wiele idei z Chin, w tym buddyzm, co widać w wielu pozostałościach archeologicznych odkrytych w ostatnich latach.

Chrześcijański dualizm (gnostycyzm)

Gnostycyzm powstał mniej więcej w tym samym czasie i miejscu co chrześcijaństwo. Niektórzy gnostycy byli chrześcijanami, niektórzy Żydami, a niektórzy poganami. Gnostycy wierzyli, że zbawienie przynosi gnoza (gr. „wiedza”), a nie wiara. Nie wykształcenie czy doświadczenie, ale objawienie dało gnozę. Artykuł ten zajmie się koncepcją, pochodzeniem i odmianami gnostycyzmu, zwłaszcza w formie wyrażonej w walentynianizmie, marcjonizmie, manicheizmie, mandeizmie i w Nag Hammadi. Wiele innych form gnostycyzmu krążyło w starożytnych kręgach religijnych, których jest zbyt wiele, by je tu wymieniać, w tym setyjsko-barbeloici, ofici, naassenowie i hermetycy.

Pojęcie i początki gnostycyzmu

Treścią gnozy było to, że nasz wszechświat powstał z powodu problemu w wcześniej istniejącym stanie. Jedną z wersji tego problemu, pochodząca z religii irańskiej, polegała na spotkaniu dwóch odwiecznych, przeciwstawnych królestw, jednej duchowej, drugiej materii, w wyniku czego powstał nasz wszechświat. Bardziej powszechna wersja była taka, że najwyższy Bóg stworzył pomniejszych bogów, z których jeden lub więcej stworzyło materialny wszechświat, uwięziwszy boskość w materialnym ciele. Zrozumienie treści gnozy przynosi zbawienie, które jest ucieczką boskiej iskry z jej materialnego więzienia do jej boskiego domu. Uznanie ciała za zło miało sprzeczne konsekwencje etyczne. Niektórzy

gnostycy próbowali zaprzeczyć pragnieniom ciała, unikając seksu, mięsa i alkoholu. Ponieważ uważali, że to, co zrobiono z ciałem, nie ma znaczenia, inni być może cieszyli się wszystkimi trzema, czasami stosując antykoncepcję, aby zapobiec uwięzieniu ducha w nowych ciałach. Trwa debata na temat tego, czy gnostycyzm pochodzi z Iranu, czy z hellenizmu, ale prawdopodobnie wyrósł z judaizmu, być może w odpowiedzi na ucisk ze strony pogan. Ojcowie Kościoła wywodzili gnostycyzm od Szymona Maga, nawróconego w Samarii w Dziejach Apostolskich. II wiek n.e. był świadkiem rozprzestrzeniania się gnostycyzmu. Bazylides, żydowski chrześcijanin w Aleksandrii około 140 roku, został nazwany uczniem ucznia Szymona, chociaż Bazylides twierdził, że był nauczany przez apostoła Macieja lub tłumacza Piotra. Ireneusz (ok. 130 – ok. 200) podaje jedną wersję nauczania Bazylidesa: Najwyższy Ojciec wyemitował pięć istot, z których najniższej zstąpiło 365 niebios. Aniołowie na najniższym poziomie stworzyli świat z boskim duchem w ludzkich ciałach. Żydowski bóg, jeden z tych aniołów, próbował sprawić, by jego lud rządził światem, ale inni aniołowie go powstrzymali. Ojciec posłał swego Syna, pozornie ukrzyżowanego, aby uwolnił ducha. Wiara, że Jezus (Chrystus) z Nazaretu tylko pozornie cierpiał i umarł jako człowiek, nazywa się „doketyzmem”. Hipolit (ok. 160–235) relacjonuje inną wersję nauczania Bazylidesa: „Nieistniejący” Bóg stworzył „Nasienie” zawierające trzy zasady zwane „synostwami”, z których dwa poleciały do Boga, ale trzeci pozostał w Nasieniu. Z Nasienia wyłoniło się dwóch władców. Jeden stworzył świat nad Księżycem. Drugi, żydowski bóg, stworzył świat pod Księżycem. Jezus z Nazaretu oddzielił mieszane części stworzenia. Kiedy trzecie Synostwo zostanie przywrócone światu duchowemu, Bóg podda niższe stworzenie niewiedzy, zadowolając je swoją niższością.

Walentynianizm

Aleksandryjski Valentinus był prawdopodobnie nominowany na biskupa Rzymu około 143 roku, ale został odrzucony jako heretyk. Walentynianie wierzyli w boski świat, Pleroma, trwający co najmniej 30 eonów. Aeon oznacza „świat”, „wiek” i „bóg”. Największym był Abyss, który wraz ze swoją żoną, Thought, stworzył 14 pozostałych par eonów. Najniższa, Sophia (gr. „mądrość”), pragnęła „poznać” Otchłań, co by ją zniszczyło. Sophia była chroniona przed swoim pragnieniem, ale sama urodziła potwora, Achamota (hebr. „mądrość”), który został wyrzucony z Pleromy. Cierpienie Zofii przy narodzinach Achamotha stało się materią, jej skruca za pragnieniem poznania Otchłani stała się duszą (psyche), a produkt „oczyszczenia” Achamotha przez Jezusa, doskonałą istotę stworzoną przez wszystkie eony, stał się duchem. Achamoth stworzył z substancji psychicznej Demiurga, który stworzył wszechświat i człowieka materii, w którego tchnął duszę. Następnie Achamoth potajemnie umieściła swojego ducha w niektórych ludziach. Walentynianie wyróżniali trzy typy ludzi, materialnych, którzy z pewnością zginęli; „psychika”, aby zginąć lub zostać ocalonym dzięki swoim wyborom; i duchowe, pewne, że zostaną zbawione. Postawiono również hipotezę trzech Chrystusów - duchowego, psychicznego i cielesnego.

Marcjonizm

Marcjon, właściciel statku, syn biskupa w pobliżu Morza Czarnego, przybył do Rzymu i hojnie ufundował kościół, ale został wydalony w 144 r. Podobnie jak gnostycy, Marcjon wyśledził materię jako niższego boga, odmówił Jezusowi prawdziwego ciała i zakazał seksu, wino i mięso swoim naśladowcom. Jednak Marcjon zwykle nie jest uważany za gnostyka. Ludzie byli wyłącznie stworzeniami niższego boga i, podobnie jak ich stwórca, nie mieli istotnego związku z wyższym Bogiem. Ten bóg wyłącznie ze współczucia wysłał swojego syna Jezusa, umierającego, aby ocalić stworzenia żydowskiego boga. Zaprzeczając zbawieniu przez wiedzę, Marcjon głosił zbawienie przez wiarę w Jezusa. Marcjon napisał Antytezy, porównując Stary i Nowy Testament, i zredagował własną Biblię, częściowo motywując powstanie katolickiej Biblii. Marcjon pominął Stary Testament, a Nowy Testament zawierał tylko ewangelię Łukasza i 10 listów Pawła, usuwając odniesienia do Starego

Testamentu, stwórcy i narodzin Jezusa. Większość gnostyków była luźno zorganizowana, ale Marcion założył dobrze zorganizowany kościół, który mógł przetrwać do X wieku.

Manicheizm

Mani urodził się w 216 roku w Mezopotamii. Jego rodzice byli Elkesaitami, żydowsko-chrześcijańskimi gnostykami. Najwyraźniej Mani był również pod wpływem innej gnostyckiej sekty zwanej mandeizmem. Zainspirowany wizją swojego „bliźniaka”, Ducha Świętego, Mani opuścił Elkesaitów. Nauki Maniego przez krótki czas cieszyły się przychylnością królów perskich; jednak Bahram I faworyzował zaratusztrianizm, co doprowadziło do uwięzienia i śmierci Maniego w 276 r. Zwolennicy Maniego rozciągali się od Hiszpanii po Chiny, gdzie być może przetrwali do XVII wieku. Augustyn z Hippony był głęboko dotknięty manicheizmem. Na Zachodzie prześladowania zniszczyły manicheizm we wczesnym średniowieczu. Tak zwany manicheizm w późnej średniowiecznej Europie nie był autentyczny. Paulicjanie powstali w Armenii około 650 roku z generalnie gnostyckiego pochodzenia, a nie jako specyficznie manichejska grupa uchodźców. Bogomilowie pojawili się w Bułgarii w X wieku po zesłaniu paulicjan do Macedonii w 872 roku. W XI wieku idee bogomilskie rozprzestrzeniły się na Włochy i Francję, gdzie popierali je katarzy, stłumieni w krucjacie albigensów w XIII wieku. Zwolennicy Maniego przedstawiali go jako obecne wcielenie syna Zoroastra, Maitrei (przyszłego Buddy), a także Ducha Świętego. Mani twierdził, że jego własna religia obejmowała wszystkie poprzednie religie; a patriarchowie hebrajscy, Budda, Zoroaster, Jezus i Paweł poprzedzali go jako objawiciele gnozy. Podobnie jak walentyńnianizm, manicheizm ma trzy formy Jezusa, Jezusa Splendor, Jezusa z Nazaretu i Jezusa patibilis („Cierpiący Jezus”), który symbolizował cierpiące cząsteczki światła w całym stworzeniu. Tak więc, czy manicheizm ogólnie jest chrześcijański, jest wątpliwe, ponieważ dostosował się do dowolnego środowiska religijnego, do którego wszedł. Podobnie jak Marcjon i Mandejczycy, Mani nie wyprowadził zła od najwyższego Boga, ale nauczał, że światy światła i ciemności istniały niezależnie od wieczności. W odpowiedzi na atak ciemności Bóg stworzył Mądrość, która zrodziła pierwszego Człowieka. W walce z ciemnością Człowiek zostawił swoją duszę w zaświatach. Następnie Bóg zesłał Żywego Ducha, który dla uwolnienia duszy Człowieka stworzył wszechświat będący mieszanką cząstek duszy Człowieka i materii ze świata ciemności. Cząsteczki wspinają się Drogą Mleczną na Księżyc, którego woskowanie polega na wypełnianiu się cząsteczkami, które czekają, aż się zapełni, i malejącej podróży cząstek do Słońca. Ze Słońca cząstki przechodzą do „nowego eonu”, gdzie czekają na koniec czasu, kiedy dołączą do świata światła. Aby związać światło, żli władcy, połącząc cząsteczki, stworzyli Adama i Ewę. Bóg zesłał Splendor Jezusa, aby dać Adamowi gnozę. Ludzkie dusze z gnozą uciekają ze swoich ciał po śmierci, ale dusze ignorantów wchodzą w nowe ciała. Po uwolnieniu wystarczającej ilości światła Jezus osądzi świat, który sponie, aby oczyścić pozostałe światło. Materia zostanie wtedy uwięziona na zawsze. Etyka Maniego miała na celu ochronę i wyzwolenie uwięzionego światła. Kościół manichejski składał się z „wybranych”, którzy powstrzymywali się od mięsa, wina, seksu i wielu innych rzeczy, oraz „słuchaczy”, którzy tego nie robili. Obrzędy manichejskie obejmowały modlitwy, czytanie, muzykę, post i ucztę. Centralny był „stół” wybranych, codzienny posiłek złożony z roślin zawierających dużo światła, takich jak melony, chleb pszenny, sok lub woda. Wybrani wyzwolili światło w tych roślinach, konsumując je. W przeciwieństwie do innych gnostyków i podobnie jak Marcion, Mani założył dobrze zorganizowany kościół, być może odpowiadając za przetrwanie manicheizmu po upadku prawie każdego innego systemu gnostyckiego.

Nag Hammadi i Mandeizm

Gnostycyzm był znany głównie poprzez swoich wrogów, ojców kościoła, aż do 1945 roku, kiedy chłopi w pobliżu Nag Hammadi w Egipcie znaleźli 13 kodeksów zawierających 46 traktatów. Niektóre to dzieła znane wcześniej, inne to dzieła kompletne, znane wcześniej tylko we fragmentach lub tylko z nazwy, a wiele z nich było wcześniej nieznanymi. Niektóre nie są gnostyckie, jak Republika Platona i Dzieje Piotra

i Dwunastu, a być może pisma Tomasza-chrześcijańskie. Ewangelia Tomasza może być równie dokładnym zapisem słów Jezusa, jak ewangelie kanoniczne. Ewangelia Prawdy i Ewangelia Filipa są walentyńskie, apokryfon Jana jest setyjski, a inne są hermetyczne. Pisma Nag Hammadi zrewolucjonizowały studia gnostyckie. Średniowieczne prześladowania w dużej mierze stłumiły gnostycyzm, a jedyną istniejącą obecnie sektą gnostycką jest mandeizm, głównie w Iraku. Podobnie jak marcjonizm i manicheizm, mandeizm uczy, że światy światła i ciemności istniały niezależnie od wieczności. W przeciwieństwie do nich, Mandeizm nakazuje rodzenie dzieci i jedzenie mięsa.

Chrześcijaństwo, wczesne

Chrześcijaństwo wyrosło z judaizmu Drugiej Świątyni i odziedziczyło jego najważniejsze dziedzictwo, żydowskie Pismo Święte. Odziedziczył również wiele żydowskich tradycji interpretacyjnych, takich jak koncepcje monoteizmu, przymierza, wybrania i objawienia, które ukształtowały interpretację tych pism świętych. Autorzy Nowego Testamentu (NT) dokonali reinterpretacji tych tradycji, jak również pism świętych, aby potwierdzić i wzmocnić przekonanie, że Jezus (Chrystus) z Nazaretu, osoba z klasy chłopskiej w świecie grecko-rzymskim, był obiecany Mesjaszem, Syn Boży, który swoją krwią ustanowił nowe przymierze, zapoczątkował nową erę życia wiecznego i dał wszystkim ludziom — mężczyznom, kobietom, starym, młodym, niewolnikom, wolnym, Żydom i poganom — prawo do otrzymania zbawienia przez wiarę. Bardzo zdolnym wyrazicielem tych nowych poglądów był apostoł Paweł z Tarsu, Żyd z diaspyry i były prześladowca Kościoła. Po dramatycznym spotkaniu ze zmartwychwstałym Jezusem nabrał przekonania, że śmierć i zmartwychwstanie Jezusa spełniły wszystkie obietnice żydowskich pism świętych. Uzbrojony w to przekonanie Paweł na nowo zdefiniował żydowski monoteizm w nowy i zaskakujący sposób. Jeśli Bóg zdecydował się objawić w pełni w śmierci Jezusa, argumentował Paweł, Bóg, podobnie jak Jezus, musi być przyjacielem grzeszników. „Bóg okazuje nam swoją miłość przez to, że Chrystus umarł za nas, gdy byliśmy jeszcze grzesznikami” (Rzym. 5:8; Revised Standard Version). Żadna literatura żydowska przed Pawłem nie przedstawia miłości Boga do ludzi w tak radykalny sposób. Bóg był zwyczajowo postrzegany w judaizmie jako sędzia, który karze grzeszników. Judaizm nie nauczał, że Bóg kocha grzeszników. Nauczanie Pawła, że umierająca postać Jezusa na krzyżu była najpełniejszym objawieniem Bożej miłości do grzesznych ludzi, było po prostu rewolucyjne. Ta radykalna wizja Boga jest dokładnie tym, co wczesne chrześcijaństwo przyjęło jako swoje centralne przekonanie i to właśnie to przekonanie spowodowało, że chrześcijaństwo zapuściło korzenie i rozkwitło w starożytnym świecie. Gwałtowny rozwój chrześcijaństwa był jednak spowodowany czymś więcej niż tylko doktrynami, interpretacjami pism świętych lub jego genialnym przesłaniem. Jego wzrostowi sprzyjały inne czynniki. Być może najważniejszym z nich był agresywny zapał misyjny chrześcijaństwa. W rzeczywistości chrześcijaństwo było najbardziej misyjną religią starożytności. Ani judaizm, ani hellenistyczne szkoły filozoficzne nie prowadziły działalności misyjnej na miarę chrześcijaństwa. Wszyscy apostołowie byli misjonarzami, którzy dokonywali wypraw ewangelizacyjnych do najdalszych zakątków Cesarstwa Rzymskiego. Spośród misjonarzy wczesnego chrześcijaństwa największy sukces odniósł Paweł. Założył kościoły w całej Azji Mniejszej (Turcja) i Grecji. Drugim czynnikiem wspomagającym wzrost chrześcijaństwa było to, że chrześcijaństwo było religią miejską. Był to zaskakujący rozwój wydarzeń, ponieważ chrześcijaństwo zaczęło się jako mały żydowski ruch reformatorski w Galilei, kierowany przez jednego z jego chłopów. W ciągu 50 lat od śmierci założyciela ten skromny wiejski ruch religijny zakorzenił się w każdym większym ośrodku miejskim imperium. Antiochia nad Orontes, Aleksandria, Korynt, Filipi, Tesaloniki i Rzym stały się głównymi ośrodkami rozwoju i ostatecznej dominacji chrześcijaństwa. Jak na ironię, wiejskie tereny Cesarstwa Rzymskiego jako ostatnie nawróciły się na chrześcijaństwo. Miejskie otoczenie imperium oferowało między innymi dwa warunki, które czyniły chrześcijaństwo atrakcyjnym: otwartość na nowe idee i różnorodność etniczną. Mieszkańcy miasta byli otwarci, a chrześcijaństwo miało do zaoferowania wiele nowatorskich pomysłów na temat Boga, ludzkości i

świata. Ale w przeciwieństwie do filozofów hellenistycznych, chrześcijańscy kaznodzieje przedstawiali stosunkowo proste i praktyczne przesłanie, które przemawiało do wielu różnych warstw społecznych, w tym do analfabetów. Celsus, przeciwnik chrześcijaństwa z II wieku, wyśmiewał chrześcijaństwo za wykorzystywanie ignorantów i odwoływanie się do upośledzonych. Ważniejsza była różnorodność etniczna rzymskich miast. Miasta imperium były kosmopolityczne. Ludzie przybywali ze wszystkich części imperium, aby mieszkać i pracować w miastach, tworząc sieć relacji, w której często mieszały się kupcy, żołnierze i niewolnicy. Główną atrakcją chrześcijaństwa był fakt, że nie wiązały go żadne szczególne więzy etniczne. Głosił swe orędzie osobom należącym do każdej klasy i pochodzenia etnicznego, które chciały go słuchać. W przeciwieństwie do wielu religii pogańskich chrześcijaństwo nie było przywiązane do zwyczajów danego kraju i nikogo nie dyskryminowało. Na przykład mitraizm, religia rywalizująca z chrześcijaństwem, nie przyjmował kobiet do swojej wspólnoty. Wczesne chrześcijaństwo przyjmowało wszystkich, którzy zdecydowali się przyjąć Jezusa jako Pana. Wczesnochrześcijańscy kaznodzieje postrzegali kosmopolityczne miasta imperium jako oferujące wyjątkowe możliwości szerzenia ewangelii „wszystkim narodom i plemionom, i językom, i ludom” (Obj 14:7). Chrześcijaństwo miało niewytłumaczalną moc przemawiania do przesiedleńców, którzy doświadczali niepewności i cierpienia w głównych miastach imperium. Chrześcijaństwo szybko zadomowiło się w Afryce Północnej w Aleksandrii i Kartaginie, gdzie działali wielcy apologety Tertulian (ok. 185 n.e.), Orygenes (ok. 185-254 n.e.) i Klemens Aleksandryjski (ok. 200 n.e.), z których wszyscy grali kluczową rolę w kształtowaniu doktryny trynitarnej Kościoła. Miasto Rzym stało się domem dla Klemensa (ok. 96 n.e.), Justyna Męczennika (150 n.e.) i papieża Kaliksta (217–222 n.e.). Kościoły w tych włoskich i północnoafrykańskich miastach stały się ośrodkami, z których rozprzestrzeniło się chrześcijaństwo i zakorzeniło się w zachodnim imperium rzymskim. Lyon w Galii (Francja) stał się domem dla biskupa Ireneusza (160-220 n.e.), jednego z największych apologetów wczesnego chrześcijaństwa, którego pisma stanowiły bogate źródło informacji o chrześcijańskim dualizmie przed odkryciem kodeksów z Nag Hammadi. Chrześcijaństwo zakorzeniło się także w miastach Wschodu. Potężne ośrodki chrześcijańskie Efez, Smyrna i Laodycea były ważnymi miastami Azji Mniejszej. Antiochia Syryjska nad rzeką Orontes stała się starożytnym ośrodkiem syryjskiego chrześcijaństwa, sięgającym samych początków chrześcijaństwa. Antiochia wydała na świat wielkiego biskupa Ignacego (ok. 98–117 n.e.), którego listy są cennym źródłem informacji o chrześcijaństwie w Grecji i Azji u schyłku ery Dwunastu Apostołów. Trzecim czynnikiem sprzyjającym wzrostowi chrześcijaństwa był jego wysoki ton etyczny i cel moralny. Rzymska wrażliwość moralna była nieco schizofreniczna. Z jednej strony Rzym wychwalał moralność i prawo. Z drugiej strony zachęcał do rozpusty i dzikich rozrywek, takich jak walki gladiatorów i cyrk. Pośród moralnego zamieszania chrześcijaństwo stało się wyraźnym wezwaniem do protestu, zwłaszcza w imieniu kobiet i ludzi z niższych klas. Ponadto, w przeciwieństwie do wysokiej inteligencji rzymskiej, chrześcijanie w rzeczywistości starali się żyć moralnie, a nie tylko osądzać społeczeństwo. Wielu zwykłych wierzących prowadziło wzorowe życie moralne. Stało się to być może najbardziej widoczne w męczeństwie pierwszych chrześcijan. Jeśli apostazja reprezentuje niezadowolonych klientów, męczeństwo reprezentuje lojalność wobec marki. Wczesnochrześcijańscy męczennicy demonstrowali swoją niezachwianą lojalność wobec chrześcijańskich ideałów niestosowania przemocy i czystości moralnej na oczach tłumów, które przybyły w poszukiwaniu brutalnej rozrywki. Wreszcie najważniejszym czynnikiem sprzyjającym wzrostowi chrześcijaństwa była jego fenomenalna skuteczność. Kościół, głównie z powodu prześladowań rzymskich, nie posiadał znacznego majątku ani nieruchomości, więc nie był potrzebny rozległy i scentralizowany nadzór administracyjny. Również nie trzeba było wielu, aby założyć kościoły. Zaledwie garstka uczniów Jezusa utworzyła pierwsze grupy wierzących w Palestynie. Tylko jedna osoba, Paweł, założyła kościoły w całej Azji Mniejszej i Grecji. W miastach takich jak Rzym i Aleksandria nawet nie brał apostoła, aby zasadził chrześcijaństwo. Utrzymanie nowo założonych kościołów również wymagało niewielkiej siły roboczej. Głównym powodem była prostota liturgii. Wiele pierwotnych zborów było „kościółami domowymi”,

które zbierały się w prywatnych domach i liczyły nie więcej niż 30 lub 40 osób. Nawet w drugim i trzecim wieku, kiedy wiele kościołów rozrosło się, kościół domowy nadal był sposobem, w jaki powstały nowe kościoły. W tych kościołach domowych kult składał się zasadniczo z Eucharystii, śpiewania hymnów, czytania Pisma Świętego, wzajemnego dzielenia się spostrzeżeniami i wspólnego posiłku (agape). Rzadko zdarzało się, aby kaznodzieja wirtuoz wygłaszał przed nimi wyrafinowane kazanie i nie było tam skomplikowanych rytuałów inicjacyjnych, jak w religiach misteryjnych. Nie było też bolesnego obrzędu, takiego jak żydowskie obrzezanie. Nawróceni byli po prostu chrzczeni wodą w baptysterium lub płytkiej rzece. Główną „usługą”, jaką chrześcijaństwo świadczyło swoim wyznawcom, była koinonia, czyli „społeczność wypełniona duchem”. Byli diakoni, prezbiterzy, biskupi, synody, a nawet rady, które opiekowały się rosnącym kościołem. Prezbiterzy nadzorowali wspólnoty, a diakoni opiekowali się sprawami lokalnych kościołów. Najważniejszym urzędem kościelnym był urząd biskupa, który nadzorował duże terytoria w cesarstwie. Biskupi większych miast byli dość potężni. Zwłaszcza biskupi rzymscy, zwani później papieżem, sprawowali wielką władzę, zarówno duchową, jak i polityczną. Od połowy I wieku n.e. dopóki Konstantyn Wielki nie nawrócił się na chrześcijaństwo i nie uczynił go oficjalną religią Rzymu w 322 r., chrześcijaństwo rozprzestrzeniało się mniej lub bardziej spontanicznie tam, gdzie było najmniej kontrolowane. Chrześcijaństwo stało się wylęgarnią egzotycznych idei, nazwanych później herezjami. Gnostycyzm, monarchizm, montanizm i manicheizm to tylko niektóre z nazw nadanych tym egzotycznym ideom. Można było się tego spodziewać po religii, która rozwijała się bez ścisłego nadzoru w ośrodkach miejskich Cesarstwa Rzymskiego, głównie wśród nawróconych pogan. Większość pogan nawróconych na chrześcijaństwo nie znała żydowskich tradycji, które stały za większością NT. Ich kontekstem intelektualnym była filozofia hellenistyczna, której głównym celem była natura. W związku z tym spory, które rozgorzały między ojcami Kościoła a ich przeciwnikami, dotyczyły natury rzeczy: natury objawienia Bożego, natury Boga, natury Chrystusa, natury Ducha Świętego, natury Trójca Święta, natura kościoła, natura człowieka i natura odkupienia — krótko mówiąc, natura chrześcijaństwa. Zdecydowanie najważniejsza teologiczna kontrowersja we wczesnym chrześcijaństwie dotyczyła natury Chrystusa. Pisarze NT, z których większość stanowili Żydzi, tylko w minimalnym stopniu interesowali się naturą Chrystusa. Skupili się na historii, na dziele Jezusa — na tym, że się narodził, umarł za nasze grzechy, został pogrzebany i zmartwychwstał trzeciego dnia, i wstąpił, aby zasiąść po prawicy Boga, aby królować i wstawiać się za świętymi przed Bogiem. Nawet pisma ojców apostołskich, takie jak Didache, Listy Ignacego, 1 Klemensa, Barnaby i Pasterza Hermasa, które powstały na przełomie I wieku n.e., nadal koncentrowały się głównie na dziele Chrystusa i jego zbawienny wpływ na ludzi. Nawet ich dyskusje o preegzystencji Chrystusa dotyczyły Jego dzieła stworzenia i historii Izraela. Jednak od II do III wieku chrześcijańscy apologeti przenieśli swoją uwagę na określenie natury relacji między Chrystusem a Bogiem — czy Chrystus ma taką samą naturę jak Bóg Ojciec. „Apologeti”, tacy jak Justyn, Tertulian i Ireneusz, energicznie walczyli o określoną koncepcję wiary i opowiadali się za jednością Chrystusa i Boga: Chrystus był niestworzony i współistotny Bogu Ojcu, a Chrystus był w pełni boski i w pełni człowiekiem. To pojęcie boskiej jedności stało się ortodoksyjną chrystologią wczesnego chrześcijaństwa. Główną strategią zastosowaną przez apologetów było argumentowanie, że mają prawdziwą tradycję apostołską i że pisma święte należy czytać w świetle tej tradycji. Ireneusz oskarżył swoich przeciwników o rozwijanie ich doktryn w oparciu o niejasne fragmenty Pisma Świętego i odwoływanie się do fałszerstw, takich jak Ewangelia Judasza, zamiast akceptowania autentycznej tradycji apostołskiej. Monumentalny triumf ojców ortodoksji Kościoła nastąpił w 325 r., kiedy Sobór Nicejski ogłosił, że Chrystus jest „Bogiem samego Boga z samego Boga”. Było to jednak chwilowe zwycięstwo. Rzeczywistość była taka, że w czasach Credo nicejskiego nadal nie było powszechnego konsensusu co do natury Chrystusa we wczesnym chrześcijaństwie, a pod koniec IV wieku nowa koncepcja Chrystusa przyjęła się w głównym nurcie chrześcijaństwa, arianizmie.

Chryzostom, Jan

(ok. 347–407 n.e.) przywódca kościoła i teolog

Jan Chryzostom był biskupem Konstantynopola i być może największym kaznodzieją wczesnego kościoła, dzięki czemu zyskał tytuł chrysostomos (gr. „złotousty”). Jan urodził się w chrześcijańskiej rodzinie wykształconej klasy wyższej w Antiochii w Syrii i jako młody człowiek studiował retorykę u wybitnego filozofa neoplatonizmu Libaniasza. Chociaż jego wykształcenie i wyjątkowe uzdolnienia przygotowały go do kariery prawniczej lub służby cesarskiej, Jan wybrał zamiast tego wstąpienie do duchowieństwa. Został ochrzczony przez biskupa Melicjusza z Antiochii około 367 roku n.e., został lektorem (mniejszym urzędnikiem kościelnym, który czytał Pismo Święte podczas liturgii lub nabożeństwa publicznego) i poświęcił się studiowaniu Pisma Świętego i teologii pod przewodnictwem Diodora z Tarsu, przywódcy Szkoły Antiocheńskiej. Zanim zrobił dalsze postępy w swojej kościelnej karierze, Jan wycofał się z Antiochii, aby w latach 372–378 wieść życie ascetyczne. Jednak pod ścisłym reżimem ascetycznym stan zdrowia Jana pogorszył się, co zmusiło go do powrotu do miasta. W 381 Jan został wyswięcony na diakona, a w 386 na prezbitera, czyli kapłana. Następną dekada była najbardziej owocna w jego życiu i zapoczątkowała jego niezwykłą karierę jako kaznodziei i pisarza. Zdecydowana większość pracy Jana w tych latach składała się z kazań skierowanych do mieszkańców Antiochii. To właśnie umiejętności retoryczne, duchowa głębia i praktyczne zastosowanie jego kazań przyniosły Janowi zaszczytny tytuł chryzostoma. W przeciwieństwie do wszystkich wczesnochrześcijańskich interpretatorów Pisma Świętego, którzy preferowali czytanie alegoryczne, Jan uosabiał nacisk, jaki szkoła antiocheńska kładła na sens dosłowny. Jednocześnie jednak jego przepowiadanie miało na celu przede wszystkim wydobyć duchowych i moralnych implikacji tekstu biblijnego i zastosowanie ich w życiu słuchaczy. Wbrew jego woli Jan został biskupem, czyli patriarchą Konstantynopola w 398 roku. Szybko uwikłał się w imperialną i kościelną politykę, w dziedzinach, w których posiadał znacznie mniejsze umiejętności niż w głoszeniu. Poprzez połączenie swojej ascezy, bezkompromisowego zapatu do reformy moralnej i nietaktownej pogardy dla bogactwa dworu, Jan stał się wrogiem kilku bardzo prominentnych osób, w tym cesarzowej Eudoksji i biskupa Teofila z Aleksandrii. Na synodzie, który odbył się na przedmieściach Chalcedonu w 403 roku, Teofil i kilku innych biskupów egipskich potępiło Jana na podstawie 29 wymyślonych zarzutów, w tym wypowiedzenia oszczerczych i zdradzieckich słów przeciwko cesarzowej. Jan został ostatecznie zdetronizowany i wygnany w pobliżu Antiochii, zanim został wygnany do Comana, odizolowanej wioski Pontu nad Morzem Czarnym. Pomimo poparcia mieszkańców Konstantynopola, papieża Innocentego I i całego zachodnio-łacińskiego Kościoła, Jan przeżył ostatnie dni na wygnaniu. Zmarł w Comanie 14 września 407 r., a jego ciało przewieziono do Konstantynopola 30 lat później. W Kościele zachodnim jego święto obchodzone jest 13 września, a w Kościele wschodnim 13 listopada.

Cyceron

(106–43 p.n.e.) mówca i mąż stanu

Marcus Tullius Cicero był słynnym rzymskim mówcą, pisarzem i przywódcą politycznym. Był rówieśnikiem Sulli, Pompejusza i Juliusza Cezara. Urodził się w Arpinum w roku 106 p.n.e. i zmarł w 43 p.n.e. Zgodnie ze zwyczajem udał się do Rzymu, aby zdobyć formalną edukację, studiując retorykę, filozofię i prawo. Po Rzymie studiował retorykę i filozofię u Greków w Atenach i na Rodos. Rzymianie uważali go za wielkiego mówcę, a jego styl pisania wywarł silny wpływ na pisarstwo w świecie zachodnim. Wpływ na politykę i filozofię miał również jego sprzeciw wobec autokratycznych rządów i republikański styl rządzenia. Rodzina Cycerona była zamożna i ziemiańska, ale wciąż nie należała do najwyższej klasy społecznej. Mimo to ojciec Cycerona zadbał o to, by Cyceron i jego brat Kwintus mieli w Rzymie najlepszych nauczycieli. W wieku 16 lat studiował prawo u Muciusa Scaevolii, jednego z

najlepszych rzymskich prawników. Podczas wojny społecznej (91-88 p.n.e.), wojny Rzymian z innymi miastami włoskimi o prawo do obywatelstwa, Ciceron przez krótki czas służył jako żołnierz pod dowództwem konsula Pompejusza Strabona. Po tym rozpoczął karierę jako prawnik. W 82 p.n.e. zademonstrował swoją polityczną odwagę, broniąc Sekstusa Roscius, wroga dyktatora Sulli. Wygrał sprawę i udał się do Grecji, aby kontynuować naukę, powracając do Rzymu w 77 p.n.e. Inteligentny i ambitny podążał rzymską drogą do sukcesu, wspinając się po różnych stanowiskach rządowych. Rząd po raz pierwszy mianował go kwestorem (zarządcą finansowym) na Sycylii w 76 r. p.n.e. Był to również rok, w którym poślubił swoją pierwszą żonę, Terencję, która dała mu majątek i ostatecznie nieszczęśliwe małżeństwo. W 70 r. p.n.e. zastąpił w zawodzie prawnika, kiedy skutecznie oskarżył Gajusza Werresa, byłego gubernatora Sycylii, o korupcję. W roku 63 p.n.e. Ciceron został konsulem, co dało mu najwyższe z rzymskich odznaczeń klasowych: członka szlachty. Ale czas jego urzędowania był dla Rzeczypospolitej czasem kryzysu. Większość armii rzymskiej była z Pompejuszem na wschodzie. W międzyczasie Katylina, która ubiegała się o stanowisko konsula i przegrała, zebrała armię z nadzieją na przejęcie rządu. Ciceron odkrył spisek i aresztował wielu spiskowców. Senat postanowił skazać część spiskowców na śmierć bez procesu. Argumentowali, że jest to czas stanu wojennego i rządowi grozi poważne niebezpieczeństwo. Ciceron zgodził się na to i został ogłoszony Pater Patriae – Ojcem Swojego Kraju. Ale nie wszyscy byli zadowoleni z tej decyzji. Po złożeniu zeznań w sprawie przeciwko patrycjuszowi o imieniu Klodiusz, Ciceron znalazł się w niebezpieczeństwie dla swojego obywatelstwa — i prawdopodobnie życia. W odwecie za zeznania Klodiusz uchwalił prawo, które stanowiło, że każdy, kto ma do czynienia ze śmiercią obywatela bez procesu, powinien zostać wygnany lub stracony. Ciceron uciekł z kraju i nie mógł bezpiecznie wrócić aż do następnego roku (57 p.n.e.). W międzyczasie rzymscy urzędnicy zniszczyli jego dom i skonfiskowali jego majątek. Ciceronowi, mocno wierzącemu w zasady republikańskie, nie podobano się tendencja w rzymskiej polityce do dyktatury. Niestety były to lata I triumwiratu Pompejusza, Cezara i Krassusa. Potem Krassus zginął w bitwie, a kraj dojrzał do wojny domowej. Ostatecznie Cezar i Pompejusz starli się militarnie, a Pompejusz został zabity. Cezar ogłosił się wiecznym dyktatorem w lutym 44 p.n.e. Następnie, w idy marcowe, grupa spiskowców reprezentujących zwolenników powrotu Republiki zamordowała Cezara. Ciceron nie był członkiem spisku. Wszyscy spiskowcy, a także Ciceron, mieli nadzieję, że wraz ze śmiercią Cezara Cesarstwo Rzymskie powróci do rządu w stylu republikańskim. To nie miało miejsca. Zamiast tego władzę przejął Marek Antoniusz, zwiększając swoją władzę polityczną i militarną. Brutus opuścił kraj; Ciceron zaczął odchodzić, ale Brutus przekonał go, że powinien zostać i użyć swojej mocy, aby spróbować przekonać ludność, że Antoniusz nie jest ich odpowiedzią. W odpowiedzi Ciceron napisał następnie swoje słynne Filipiki, serię przemówień atakujących Antoniusza. Ponownie wynik nie był pożądanym. W skomplikowanym zygżaku zmian władzy Oktawian, siostrzeniec Cezara, wrócił do Rzymu i poprzysiągł wierność sprawie republikańskiej. Początkowo odniósł sukces w militarnym wyzwaniu rzuconym Antoniuszowi, a następnie, po całkowitym odwróceniu, Oktawian zawarł umowę z Antoniuszem i Lepidusem, aby stworzyć Drugi Triumwirat. Część umowy obejmowała zakaz — listę śmierci osób, które nowy rząd uznał za zagrożenie. Ciceron był na liście i był ścigany i zabity. Jego głowa i ręce zostały odcięte i umieszczone w Rzymie jako ostrzeżenie dla tych, którzy będą pisać i mówić przeciwko rządzącym. Życie i przykłady Cicerona są widoczne w jego pismach. Jego listy są wspaniałymi przykładami jasnego pisma, a także głównym źródłem danych historycznych. Jeśli chodzi o wpływ, jego myśli wpłynęły na wielu, w tym na Johna Adamsa i Thomasa Jeffersona.

Cyklady

Cyklady, ze względu na swoje centralne położenie handlowe we wschodniej części Morza Śródziemnego, mają bogatą i długą historię. Są częścią ogromnej liczby wysp tworzących grecki archipelag na Morzu Egejskim. Nazwa była pierwotnie używana do wskazania wysp, które tworzyły szorstki krąg wokół świętej wyspy Delos. Cyklady składają się z około 220 wysp, z których najważniejsze

to Amorgos, Anafi, Ándros, Antiparos, Delos, Ios, Kéa, Kimolos, Kynthos, Mílos, Mykonos, Náxos, Páros, Pholegandros, Serifos, Sifnos, Sikinos, Síros, Tínos i Santorini (Thíra). Podczas gdy starożytny handel morski nadał regionowi znaczenie strategiczne i geograficzne, niezawodna baza rolnicza umożliwiła życie na archipelagu Cyklad. Cyklady mogły być jednym z najwcześniejszych miejsc kultu Bogini Matki, który rozpowszechnił się we wschodniej i zachodniej części Morza Śródziemnego. Wszystkie kultury śródziemnomorskie i bliskowschodnie, w tym starożytna Mezopotamia, Egipt, a później Grecja, miały wybitne boginie. Kiedy kultura minojska kwitła na wyspach od około 3000 do 1450 roku p.n.e., freski na ścianach pałacu, odkryte przez brytyjskiego archeologa Arthura Evansa, przedstawiały boginię z nagimi piersiami i wężami. Wężę występowały w wielu kultach Bogini Matki w starożytności i miały swój odpowiednik w historii Ewy i węża w Ogródzie Eden w Starym Testamencie. Osadnictwo na Cykladach było sporadyczne. Fenicjanie byli najprawdopodobniej pierwszymi osadnikami, natomiast ok. 1000 r. p.n.e. wyspę zamieszkiwali Jonowie. W przypadku Síros starożytne ruiny, statuetki i szkielety wskazują, że wyspa była zasiedlona w epoce brązu. Samo rozproszenie wysp sprawiło, że żegluga stała się niezbędną częścią przetrwania, ponieważ wyspiarze dowiedzieli się, że mogą zyskać, handlując z innymi wyspami archipelagu lub najeżdżając je. To właśnie w tych wczesnych łodziach można znaleźć początki galer z wiosłami, które były elementem działań wojennych na Morzu Śródziemnym przynajmniej do XVIII wieku, kiedy to Kawalerowie Maltańscy używali ogromnych galer w swoich wojnach z piratami berberyjskimi. Statki cykladzkie były prototypami, za pomocą których starożytna Grecja założyła swoje kolonie, począwszy od około VI wieku p.n.e., i dzięki którym Rzym stał się panem Morza Śródziemnego. Kultura Cyklad osiągnęła swój szczyt w okresie minojskim, który został ożywiony dzięki pracy Arthura Evansa z jego rekonstrukcją pałacu królewskiego w Knossos. Historia cywilizacji europejskiej zaczyna się na Krecie od cywilizacji, która prawdopodobnie uważała się za azjatycką (w rzeczywistości Kreta jest bliżej Azji niż Europy). W ten sposób Cyklady i kretańska cywilizacja minojska zapewniły pierwszą znaną fużę kultury zachodniej i azjatyckiej. Wraz z powstaniem Aleksandra Wielkiego około 320 r. p.n.e. stała się ona wielką cywilizacją hellenistyczną, którą armie Aleksandra miały poprowadzić aż do granic Indii.

Cyryl Aleksandryjski

(ok. 375–444 n.e.) teolog

Cyryl Aleksandryjski jest jedną z najbardziej znanych (a czasem niesławnych) postaci wczesnego Kościoła chrześcijańskiego. Urodzony pod koniec 370 roku n.e. otrzymał pierwszorzędne klasyczne i chrześcijańskie wykształcenie, a jego wuj, arcybiskup Teofil, przygotowywał go do kariery kościelnej. Po śmierci Teofila w 412 r. Cyryl (około 34 lat) został wybrany na następcę Teofila na arcybiskupa Aleksandrii. Wczesne lata jego panowania były naznaczone kontrowersjami i intrygami, ponieważ Cyryl był bezpośrednio lub pośrednio zamieszany w konflikty ze schizmatyckimi chrześcijanami, społecznością żydowską, cesarskimi oficerami miasta, a najbardziej znany z linczu pogańskiej filozofki Hypatii. Jednym z największych osiągnięć Cyryla w ciągu pierwszych 15 lat jego panowania był ogromny dorobek komentarzy biblijnych zarówno do Starego, jak i Nowego Testamentu. Cyryl był nie tylko silnym i często agresywnym przywódcą wspólnoty chrześcijańskiej; był także głębokim uczonym i komentatorem biblijnym, a jego produkcja komentarzy biblijnych jest jedną z największych w starożytnym kościele. Cyryl jest jednak najbardziej znany ze swojej długiej serii konfliktów z Nestoriuszem, które rozpoczęły się w 428 r. Aż do śmierci w 444 r. Cyryl był w dużej mierze zajęty reperkusjami swoich kolizji z Nestoriuszem. Konflikt ten jest pierwszą odsłoną tak zwanych sporów chrystologicznych z V wieku. W centrum sporu leżała kwestia tego, jak mówić o Chrystusie jako człowiekowi i boskości oraz jak rozumieć i opisywać rolę Maryi Panny. Centralnym punktem debaty było to, czy termin Theotokos, oznaczający „niosącą Boga”, może być słusznie zastosowany do Dziewicy Maryi. Ale pod tym pytaniem leżała szersza kwestia Wcielenia Syna Bożego. Nestoriuszowi zależało na

jasnym rozróżnieniu tego, co boskie w Chrystusie, od tego, co ludzkie (i dlatego odrzucił termin Theotokos), podczas gdy Cyryl zamierzał zabezpieczyć stanowisko, że Chrystus jest „jednym Synem”, wiecznym Słowem Boga, które stało się człowiekiem. W centrum kontrowersji między Cyrylem a Nestoriuszem leżała nie tylko rywalizacja polityczna, ale gniazdo kwestii teologicznych i przekonanie każdej ze stron, że druga strona zaprzecza czemuś istotnemu dla chrześcijańskiego ujęcia zbawienia. Konflikt osiągnął punkt kulminacyjny latem 431 roku w wyniku złożonego zestawu wydarzeń na soborze w Efezie. Ostatecznym rezultatem było usunięcie Nestoriusza i zatwierdzenie soboru, który podtrzymał Maryję jako Theotokos. Rzeczywiste pojednanie między Cyrylem a tymi, którzy popierali Nestoriusza, nastąpiło dopiero dwa lata później, w 433 r., wraz z podpisaniem przez Cyryla Formuły ponownego zjednoczenia. Było to wątpliwe porozumienie, które zostało zerwane wkrótce po śmierci Cyryla i doprowadziło do nowego wybuchu kontrowersji, które ostatecznie doprowadziły do Soboru Chalcedońskiego (451). Dziedzictwo Cyryla jako człowieka i arcybiskupa jest przedmiotem gorących dyskusji. Niektórzy przedstawiają go jako złego złoczyńcę kontrowersji, inni jako zdecydowanego bohatera. Bez względu na to, jaki pogląd przyjmujemy, jest on bezsprzecznie kluczowym teologiem, który zdefiniował doktrynę Chrystusa, a zarówno Kościół grecki, jak i Kościół łaciński szanują go za jego osiągnięcia. Papież Leon XIII ogłosił go Doktorem Kościoła Zachodniego 28 lipca 1882 roku. Jego wspomnienie obchodzone jest w Kościele Zachodnim 27 czerwca, a w Kościele Wschodnim 18 stycznia.

Cyrus II

(ok. 600-530 p.n.e.) władca perski

Cyrus II, zwany także Cyrusem Wielkim, był założycielem imperium perskiego (539-331 p.n.e.). Urodzony ok. 600 r. p.n.e. Cyrus II był synem Kambyzesa I, wnukiem Cyrusa I i prawnukiem Achemenesa, od którego władcy imperium perskiego przyjęli miano Achemenidów, czyli Achemenejczyków. W chwili wstąpienia Cyrusa na tron w roku 559 p.n.e. Persja była tylko małym państwem plemiennym w świecie rządzonym przez dominujące wówczas potęgi Medii, Lidii, Chaldei i Egiptu. Spośród nich Medowie wywodzili się, podobnie jak Persowie, z irańskiej krwi i języka i wkroczyli na płaskowyż irański około 1000 lub więcej lat wcześniej. W pierwszej połowie VI wieku p.n.e. plemiona perskie były wasalami Medów, a Cyrus był synem z małżeństwa swego perskiego ojca z córką króla Medów, Astyagesem. Kiedy Cyrus wstąpił na tron, jego dziadek Astyages nadal był królem Medii. W 550 p.n.e. Astyages, zaniepokojony, że jego wnuk spiskuje z jego wrogiem Nabonidem z Babilonu, wezwał Cyrusa do swojej stolicy, Ekbatany, w celu wyjaśnienia. Cyrus odmówił przybycia, co doprowadziło do wojny między Mediami a Persami, która zakończyła się zwycięstwem Persów i objęciem przez Cyrusa króla zarówno Medów, jak i Persów. Po podbiciu Medii Cyrus rozpoczął 10-letnią kampanię, która miała stworzyć największe imperium, jakie znał świat. Najpierw zmierzył się z Krezusem, bajecznie bogatym królem Lidii, a w 547 p.n.e. pokonał go w bitwie pod Pterum. Po podbiciu Lidii szybko pokonał greckie miasta-państwa Jonii, a pod jego panowaniem znalazła się cała Azja Mniejsza. Teraz skierował swoje spojrzenie na wschód i podbił Partię i Arię we wschodnim Iranie, Sogdian i Baktrię w Turkiestanie i Afganistanie, a nawet zachodnie krańce Indii. Imperium Perskie rozciągało się na 3000 mil ze wschodu na zachód, ale nie obejmowało jeszcze bogatych kulturowo i materialnie obszarów Babilonii i Egiptu. Synowi pozostawiono Egipt do podboju, ale Babilon był gotowy na nowego władcę, a liczba tych, którzy chcieli zobaczyć perskie panowanie w Babilonie, już rosła. Po części wynikało to z niezadowolenia z ówczesnych królów, Nabonida, który był nieobecny w Babilonie od 10 lat, oraz jego syna regenta Belsazara, o którym mowa w biblijnej Księdze Daniela. Równie ważny był oświecony sposób, w jaki Cyrus traktował podbite przez siebie państwa. W przeciwieństwie do zwycięskich królów babilońskich, a przed nimi królów asyryjskich, Cyrus robił wszystko, co w jego mocy, aby pozyskać życzliwość swoich nowych poddanych, a nie przestraszyć ich do posłuszeństwa. Przedstawiał się jako wyzwoliciel, traktując więźniów z miłosierdziem, pozostawiając nienaruszone

lokalne zwyczaje i zachęcając do ustalonych religii. Cyrus zaatakował Babilonię jesienią 539 r. p.n.e. Belszaccar rozmieścił swoje wojska wzdłuż Tygrysu, ale został pokonany liczebnie jeszcze zanim Gubaru, namiestnik babilońskiej prowincji Gutium, uciekł przed Persami. Po kampanii, która trwała mniej niż miesiąc, Cyrus wkroczył do Babilonu 12 października bez bitwy. Od tego dnia traktował mieszkańców z najwyższym szacunkiem, dbając o to, by społeczeństwo szybko wróciło do normalnego życia, a bogowie, którzy zostali zabrani do miasta na przechowanie podczas podboju, powrócili do swoich sanktuariów w miastach Babilonii. Cyrus opisał swoje podboje i sposób, w jaki traktował mieszkańców pokonanych miast pismem klinowym na glinianych lub kamiennych cylindrach. Można je było przetaczać po mokrej glinie, tworząc odciski, które po wyschnięciu wysyłano jako listy lub dekrety. Jeden z takich cylindrów, przechowywany dziś w British Museum w Londynie, daje nam wgląd w imperium Cyrusa; czytamy: „Jestem Cyrus, król świata, wielki król, prawowity król, król Babilonu, król Sumeru i Akadu, król czterech krańców ziemi, syn Kambyzesa, wielki król, król Anšanu, wnuk Cyrusa, wielki król, król Anšanu, potomek Teispesa, wielki król, król Anšan, z rodziny, która zawsze sprawowała królestwo, którego rządy Bêl i Nabû (bogowie) kochają, którego chcą jako króla, aby zadowolić ich serca”. Później, na tym samym cylindrze, Cyrus ogłasza wolność, którą oferuje jeńcom. Niektórzy z tych jeńców to Żydzi, którzy zostali wzięci do niewoli przez Babilończyków w 587 p.n.e. a wcześniej w 597 p.n.e. przez Nabuchodonozora II. W biblijnej Księdze Ezechasza czytamy, że w pierwszym roku panowania Cyrusa w Babilonie ogłosił Żydom, że mają „pójść i zbudować dom dla Boga w Jerozolimie” i aby to ułatwić, zwrócił im złoto i srebro które Nabuchodonozor zabrał ze świątyni jerozolimskiej. Po pomyślnym podboju Cyrus pozostał w Babilonie mniej więcej rok, a potem wrócił do położonego na płaskowyżu miasta Ekbatana, starożytnej stolicy Medii. Jednak prawie nie mamy żadnych zapisów o działaniach Cyrusa od tego czasu do jego śmierci. W 530 p.n.e. Cyrus pozostawił swojego syna Kambyzesa jako regenta w Babilonie i osobiście wyruszył, aby zająć się problemem na swojej dalekiej północno-wschodniej granicy. Kampania zaczęła się dobrze, ale Cyrus został zwabiony w głąb terytorium wroga i tam został śmiertelnie ranny. Jego ciało zostało odzyskane przez Kambyzesa II i umieszczone w grobowcu w stolicy Persji, Pasargadae, 50 mil na północ od Szirazu we współczesnym Iranie, gdzie można je oglądać do dziś.

Cywilizacja Indusu

Cywilizacja Indusu jest również nazywana imperium Indusu lub cywilizacją harappańską; nazwa pochodzi od Harappa, pierwszego stanowiska tej cywilizacji odkrytego przez współczesnych archeologów. Wiele podobieństw i uderzająca jednorodność w całym regionie uzasadniają klasyfikację całej kultury pod jedną nazwą. Jego daty to około 2500-1500 p.n.e. Odkrycie i naukowe wykopaliska miejsc Indusu cofnęły początek cywilizacji indyjskiej o co najmniej 1000 lat. Ludzie neolitu zaczęli budować społeczności wzdłuż doliny Indusu w północno-zachodniej części subkontynentu indyjskiego około 5000 lat temu. Wykopaliska archeologiczne rozpoczęto w 1921 roku pod kierownictwem Sir Johna Marshalla na brzegu rzeki Ravi (dopływ Indusu) w prowincji Sind, gdzie budowniczości kolei odkryli ogromne ilości starych wypalanych cegieł. Doprowadziły one do odkrycia starożytnego miasta zwanego Harappa, które nadało nazwę całej cywilizacji. W 1923 roku inna ekspedycja rozpoczęła wykopaliska w miejscu zwanym Mohendżo-Daro (co oznacza „kopiec umarłych”) na brzegach Indusu, 400 mil od Harappy, odkrywając kolejne ważne znalezisko. Od tego czasu zbadano ponad 1000 miejsc o powierzchni około 300 000 mil kwadratowych. Obejmują one nie tylko obszar wokół Indusu i jego dopływów, ale także północno-zachodnie Indie po Kaszmir, całe wybrzeże Morza Arabskiego, w tym duży port morski o nazwie Lothal (co we współczesnym języku tego regionu oznacza również „kopiec umarłych”) i aż po Delhi na wschodzie. Pomimo zaawansowanego rolnictwa i wykorzystywania zwierząt pociągowych do orania ziemi, Indus był kulturą miejską i komercyjną. Szacuje się, że w Harappie mieszkało 35 000 osób. Miasta miały wiele wspólnych cech: centralną cytadelę na kopcu otoczonym murem z cegły, z planowanym miastem położonym poniżej, którego ulice układały się w

siatkę zorientowaną na punkty kompasu. Miasta zostały dodatkowo podzielone na obszary dla sklepów, warsztatów i rezydencji. Mieszkania klasy robotniczej były dwupokojowe, podczas gdy zamożne domy były dwupiętrowe, skupione wokół dziedzińca, ze splekowanymi toaletami i indywidualnymi studniami. Ulice miały pokryte kanały ściekowe, budki wartownicze i publiczne studnie na rogach ulic. Lothal został wykopany w 1954 roku. Jego specjalnością była produkcja koralików; znaleziono dużą fabrykę o powierzchni 5380 stóp kwadratowych, która wykorzystywała lokalnie produkowane i importowane surowce do produkcji wielu rozmiarów koralików do biżuterii. Nowoczesne miasteczko w pobliżu Lothal do dziś słynie z produkcji koralików do biżuterii. Było to również centrum wysyłkowe z dokami i rozległym falochronem. Handel był ważny dla dobrobytu miast Indusu. Sumeryjskie i akadyjskie tabliczki klinowe datowane na okres między 2400 a 2000 p.n.e. wspominają o miejscu zwanym Dilmun lub Telmun na wschodzie, które mogło być regionem Indusu. Rzemieślnicy Indusu uprawiali wiele rzemiosł: garncarstwo na kołach, tkaniny bawełniane, broń i narzędzia z brązu i miedzi oraz przedmioty artystyczne i użytkowe wykonane z kości słoniowej, różnych kamieni, złota i srebra. W całym regionie znaleziono tysiące małych, kwadratowych i okrągłych pieczęci wykonanych ze steatytu. Każda z nich ma wyryte na jednej powierzchni kilka znaków pisma piktograficznego wraz z rycinami zwierząt, roślin lub bóstw. Zidentyfikowano prawie 400 odrębnych piktogramów, ale ich nie rozszyfrowano, a nawet gdyby tak było, to każdy napis jest zbyt krótki, by przekazać wiele informacji. Pieczęcie były prawdopodobnie używane do pieczętowania towarów, a słowa były prawdopodobnie nazwiskami kupców. Żadne inne przykłady pisma Indusu nie przetrwały. Bez rozszyfrowanego pisma cywilizacja Indusu jest klasyfikowana jako prehistoryczna. Tak więc współcześni ludzie mogą jedynie zgadywać o wielu rzeczach, które dotyczą cywilizacji Indusu. Mogli być zjednoczeni w coś w rodzaju imperium, o czym świadczy jednakowy rozmiar cegieł używanych w całym regionie. Ponieważ nie było śladów pałaców ani królewskich miejsc pochówku, lud Indusu prawdopodobnie nie był rządzony przez monarchów. Być może kolegium kapłanów rządziło i wykorzystywało wielkie łaźnie i sale zgromadzeń do ceremonii religijnych i rządowych. Rytualne kąpiele związane ze świątyniami były charakterystyczne dla hinduizmu w późniejszych Indiach. Niektóre obrazy przedstawiają boską postać w nakryciu głowy z rogami i siedzącą ze skrzyżowanymi nogami. Niektórzy eksperci spekulują, że te obrazy mogą być wczesnymi wizerunkami późniejszego hinduskiego boga Śiwy. Oprócz posągu postaci przypominającej bóstwo i czegoś, co wydaje się być figurkami kobiecej płodności, nie ma żadnych śladów kultu. Jednak na cmentarzach zmarłych chowano w tym samym kierunku, z artefaktami, prawdopodobnie do wykorzystania w następnym świecie. Ze względu na brak pisemnych zapisów przyczyny końca cywilizacji Indusu są niejasne. To, co jest jasne, to upadek w ciągu ostatnich stuleci. Jedną z przyczyn upadku były rozległe powodzie, prawdopodobnie spowodowane powszechnym wylesianiem i nadmiernym wypasem. Lasy zostały wycięte, aby zapewnić paliwo do wypalania miliardów cegieł używanych w budownictwie. Odśnieżone tereny były podatne na powodzie spowodowane przez deszcze monsunowe, które pozbawiły ziemię wierzchniej warstwy gleby i zamulały rzeki, podnosząc koryta rzek i powodując powodzie, gdy deszcze sprowadzały duże ilości wody. Powodzie zostały spotęgowane przez zmiany geologiczne na początku drugiego tysiąclecia p.n.e., które podniosły linię brzegową północnych wybrzeży Morza Arabskiego. W rezultacie wody Indusu nie mogły dotrzeć do morza i utworzyły płytkie jeziora. Zmiany te musiały zrujnować życie rolników na nisko położonych obszarach i zrujnować handel wzdłuż wybrzeża, co może tłumaczyć zniknięcie fok w ostatnich latach cywilizacji. Powódź wyjaśnia również nasypy i warstwy mułu znalezione wokół Mohendžo-Daro. Z czasem wody powodziowe przelały się przez zapory, a rzeka wróciła do swojego biegu w morzu. Proces ten powtarzał się kilka razy, co musiało zmęczyć ludzi i zrujnować gospodarkę, co widać po gorszej jakości mieszkań i spadających standardach obywatelskich w ostatniej warstwie Mohendžo-Daro. Około 1900 roku p.n.e. rzeka Indus zmieniła bieg, a równoległa rzeka, Saravasti, całkowicie wyschła. Mury i fortyfikacje w Mohendžo-Daro i Harappa również wykazują ogromne wzmocnienia podczas ostatniej fazy. Szkielety znalezione porozrzucane bezładnie w kilku

miejskach wskazują na katastrofę, czy to spowodowaną przez człowieka, czy naturalną. Harappa i inne osady, które nie ucierpiały z powodu wcześniejszego upadku, zostały nagle opuszczone. Ostatnia warstwa materiałów wydobytych z Harappy pokazuje gorszą jakość wyrobów ceramicznych i kremację zmarłych zamiast pochówku, jak praktykowano wcześniej. Ostatnia warstwa osadnictwa w innym mieście Indusu, zwanym Chanhu-Daro, przedstawiała kominy i kominy w domach, nowość w dolinie Indusu, być może wskazującą na kulturę przybyszów z zimniejszych krajów. Początek około 2000 roku p.n.e. i z nieznanymi powodami, mówiący po indoeuropejsku, półkoczowniczy lud z równin euroazjatyckich zaczął przenosić się ze swoich ojczyzn w poszukiwaniu nowych domów. Jedna grupa nazywająca siebie Aryjczykami przeniosła się przez przelęczce współczesnego Afganistanu do doliny Indusu, aby osiedlić się w Indiach. do ok. 1500 p.n.e. cywilizacja Indusu upadła i rozpoczęła się epoka aryjska.

Cesarze julijsko-klaudyjscy

Cesarze julijsko-klaudyjscy starożytnego Rzymu wywodzili się z rodziny Juliusza Cezara – a raczej jego siostry Julii oraz pierwszego męża żony Augusta Cezara, Tyberiusza Klaudiusza Nerona. Należą do nich cesarz August Oktawian; (31–14 n.e.), Tyberiusza (14–37 n.e.), Kaliguli (37–41 n.e.), Klaudiusza (41–54 n.e.) i Nerona (54–68 n.e.). Założycielem tej linii cesarzy był Oktawian, który przeszedł do historii jako cesarz August. Był pra-bratankiem Juliusza Cezara, później został jego adoptowanym synem. Matką Augusta była córka Julii, siostry Juliusza Cezara. Jego związek z Juliuszem Cezarem był dwukrotnie w linii żeńskiej, ale to nie powstrzymało rzymskiego generała przed wyznaczeniem Oktawiana na swojego spadkobiercę. Oktawian rządził Cesarstwem Rzymskim od 31 roku p.n.e. aż do śmierci w 14 n.e. ale ostrożnie zdecydował się nie nazywać siebie cesarzem.

CESARZ TYBERIUSZ

Kiedy Oktawian zmarł w 14 n.e., zastąpił go Tyberiusz jako cesarz. Tyberiusz Klaudiusz Neron był synem Liwii, drugiej żony Oktawiana, z jej pierwszym mężem, co czyni go pasierbem Oktawiana. Tyberiusz urodził się w 42 roku p.n.e. Gdy miał dwa lata, jego ojciec, wybitny rzymski arystokrata i dowódca floty Juliusza Cezara, został zmuszony do ucieczki z Rzymu – i to z Oktawianem. Ojciec Tyberiusza zadeklarował poparcie dla Marka Antoniusza i wywiózł rodzinę na Sycylię, a następnie do Grecji, by powrócić kilka lat później, gdy ogłoszono amnestię. Gdy Tyberiusz miał cztery lata, jego rodzice rozwiedli się, a matka wyszła za mąż za Oktawiana. On i jego młodszy brat Druzus Nero zamieszkali z matką i ojczymem Oktawianem. Wkrótce Tyberiusz został wyznaczony na potencjalnego następcę Oktawiana, a gdy miał 13 lat, jechał na jednym z koni w rydwanie Oktawiana w defiladzie zwycięstwa przez Rzym po bitwie pod Akcjum. Tyberiusz poślubił Wipsanię Agrypinę, córkę Marka Agryppy. Tyberiusz następnie rozpoczął karierę wojskową. W 20 p.n.e. młody Tyberiusz towarzyszył Oktawianowi w drodze do Partii, gdzie rzymskie legiony chciały pomścić stratę poniesioną 33 lata wcześniej. Tyberiusz kontynuował swoją służbę wojskową, zdobywając Panonię (obejmującą znaczną część dzisiejszej Słowacji). w 9 p.n.e. Nero Drusus, jego młodszy brat, spadł z konia w Niemczech. Tyberiusz udał się do niego tak szybko, jak to możliwe, ale Druzus zmarł. Tyberiusz rozwiódł się z żoną i poślubił Julię. w 6 p.n.e. Tyberiusz został trybunem, a następnie udał się na emeryturę na Rodos, gdzie dorastał jako samotnik. w 14 n.e. Oktawian zmarł, a Tyberiusz, lat 54, został cesarzem Tyberiuszem Cezarem Augustem. Oktawian go nie lubił, ale widział, że będzie zdolnym administratorem, który mógłby rządzić Cesarstwem Rzymskim. Tyberiusz dobrze rozpoczął swoje panowanie, chociaż ewentualny rywal, Postumus, został wkrótce potem zamordowany. Nowy cesarz postrzegał swoją rolę jako konsolidację imperium, które stworzyli Juliusz Cezar i August. Mądrze wydawał pieniądze, kończąc masowe pokazy gladiatorów, a podczas swojego 23-letniego panowania pozostawił w skarbcu rządu 20 razy więcej bogactwa niż w chwili objęcia władzy. Jednak większość jego panowania była nękana problemami związanymi z sukcesją. Jego syn Druzus zmarł w 23 roku n.e., a wkrótce potem Sejanus,

dowódca gwardii pretoriańskiej (który mógł być zamieszany w śmierć Druzusa) stał się najpotężniejszym po cesarzu człowiekiem w Rzymie. W 27 roku Tyberiusz, lat 67, przeniósł się na Capri. Tyberiusz sprawował dwór na Capri, a dworzanie, strażnicy, urzędnicy szukający przysług i inni również przenieśli się na wyspę. Wielu uważa, że Tyberiusz zachorował psychicznie, gdy zaczął zlecać egzekucje, pozornie przypadkowe. Z Tyberiuszem na Capri Sejanus zasadniczo rządził Rzymem, poślubiając wdowę po synu Tyberiusza. Wielu zaczęło odczuwać, że Sejan ma zostać namaszczonym następcą Tyberiusza, ale kiedy cesarzowi udało się przemycić list do senatu w Rzymie z prośbą o egzekucję Sejana, zgodzili się. Ostatecznie Tyberiusz wyznaczył na swojego następcę Kaligulę, syna swojej pasierbicy, a zarazem pra-bratanka. Tyberiusz wrócił do Rzymu i brał udział w ceremonialnych igrzyskach, które wymagały od niego rzutu oszczepem. Wysiłek skręcił mu ramię i udał się do łóżka, gdzie zapadł w śpiączkę. Kaligula został ogłoszony nowym cesarzem w 31 roku, ale wkrótce po tym Tyberiusz odzyskał przytomność. Nowy dowódca gwardii pretoriańskiej, Makro, natychmiast zdusił cesarza.

KALIGULA I KLAUDIUSZ

Kaligula urodził się jako Gajusz Cezar w 12 n.e. i stał się znany jako Kaligula (Mały Bucik), kiedy był chłopcem i towarzyszył kilku żołnierzom w marszu, wykonując własną miniaturową zbroję. Jego ojciec, Germanik Cezar, był pasierbem Tyberiusza, a kiedy jego ojciec zmarł, został Gajuszem Cezarem Germanikiem. Kaligula wygłosił wspaniałe przemówienie na pogrzebie Tyberiusza. Wkrótce po tym, jak został cesarzem, zachorował, a następnie zaczął okazywać masowe okrucieństwo i sadyzm. Historycy rzymscy wyraźnie go nie lubili, a z wielu relacji wynika, że był cesarzem despotycznym. Gdy Tyberiusz zapełnił skarbcę Rzymu, Kaligula zaczął trwonić pieniądze na rozrzućną skalę, do tego stopnia, że później musiał uciekać się do wyłudzenia pieniędzy od bogatych obywateli rzymskich. Kaligula organizował wystawne igrzyska w Koloseum, podczas których oglądał masowe pokazy brutalności i sadyzmu. W tym samym czasie zaczął uważać się za bóstwo i wkrótce rozeszy się pogłoski, że poślubi jedną ze swoich siostr, aby ustanowić sukcesję typu ptolemejskiego, w której najstarszy syn poślubi najstarszą siostrę. Gdy jego ekscesy stawały się coraz bardziej przerażające, zaplanowano zamach stanu, a trybun gwardii pretoriańskiej zabił Kaligulę 24 stycznia 41 roku n.e., gdy był na igrzyskach na Palatynie. Jego żona i córka również zostały zamordowane. Gdy gwardia pretoriańska splądrowała pałac cesarski, znalazła wuja Kaliguli, Klaudiusza, i ogłosiła go kolejnym cesarzem. Klaudiusz, urodzony w 10 r. p.n.e., zawsze był uważany za niezdarne i nieco jękające się, był nieoczekiwanym wyborem cesarza, ponieważ większość czasu poświęcił studiowaniu historii i literatury. W sumie napisał po grecku 20 książek o historii Etrusków i osiem o Kartaginie, a także autobiografię, ale żadna z tych książek nie przetrwała. Część senatorów stanęła po stronie Klaudiusza, a część poparła małe powstanie w Dalmacji. Wkrótce po nominacji na cesarza Klaudiusz zaanektował Mauretanię w Afryce Północnej, a następnie zdecydował się najechać Brytanię. Miało to miejsce w 43 roku n.e. z rzymskimi żołnierzami dowodzonymi przez Aulusa Plaucjusza. Z pewnym zwycięstwem Klaudiusz przybył do Wielkiej Brytanii i założył dużą kolonię rzymskich weteranów wokół stolicy, Camulodunum (dzisiejsze Colchester), chociaż wielu zginęło. Klaudiusz znacznie wzbogacił imperium, zajmując Licję w Azji Mniejszej (dzisiejsza Turcja) i Trację, unikając wojny z Germanami i Partami. Klaudiusz poświęcił większość swojej energii na zreformowanie administracji Cesarstwa Rzymskiego. Ulepszył system prawny i założył dużą osadę weteranów armii rzymskiej w Wielkiej Brytanii i w Colonia Agrippinensis (dzisiejsza Kolonia). Dokonał także zmian w rzymskich praktykach religijnych. Jednak w rzymskiej rodzinie cesarskiej zapanowało niezadowolenie po tym, jak Klaudiusz rozwiódł się z żoną Messaliną i poślubił swoją siostrzenicę Agrypinę. Następnie adoptował jej syna Lucjusza Domicjusza Ahenobarba (który został cesarzem Neronem) i został spadkobiercą zamiast syna Klaudiusza, Brytyjczyka. 13 października 54 n.e. Agrypina otruła Klaudiusza, rzekomo grzybami, jego ulubioną potrawą, pozostawiając na tronie kolejnego cesarza adoptowanego syna Klaudiusza.

NERON, PIĄTY CEZAR RZYMSKI

Lucjusz Domicjusz Ahenobarbus, urodzony w 37 r. n.e., przyjął tytuł Nerona Klaudiusza Druzusa Germanika, a w 54 r. został Neronem Klaudiuszem Cezarem Augustem Germanikiem, piątym cesarzem rzymskim. Ojciec Nerona zmarł, gdy miał trzy lata, a wychowała go jego matka, która otruła swojego drugiego męża, a następnie poślubiła swojego wuja Klaudiusza, zanim go otruła. Później otruła również Brytanika, biologicznego syna Klaudiusza. Gwardia Pretoriańska ogłosiła Nerona cesarzem, gdy miał 16 lat. Początkowo Neron przeforsował kilka ważnych reform. Neron zakazał rozlewu krwi w cyrku, zakazał kary śmierci i pozwolił niewolnikom wносить skargi na swoich panów. W okresie po śmierci matki Nerona — zabitej z jego rozkazu w 59 r. — i jego żony Oktawii w czerwcu 62 r., również zamordowanej za jego namową, Neron zmienił się diametralnie. Ożenił się jeszcze dwa razy, ale żadne małżeństwo nie przetrwało. Szybko zastąpił z ekstrawagancji i osobistej rozpusty. Burrus zmarł w 62 roku n.e., a Seneka wkrótce stracił wpływy na cesarza. W 64 r. wielki pożar spalił znaczną część Rzymu, a Neron wykorzystał to jako pretekst do zbudowania swojego „Złotego Domu”, który planował objąć jedną trzecią Rzymu. Cesarz znajdował się 35 mil dalej w Ancjum, kiedy wybuchł pożar, ale to nie powstrzymało oskarżeń, że sam wznicił pożar. Nero obwinił Chryścjan za pożar, a wkrótce potem rozpoczęły się prześladowania chrześcijan, a także wielu Żydów. Aresztowano wielu chrześcijan i zabrano ich do Koloseum, gdzie ku ucieście dziesiątek tysięcy widzów nakarmiono ich lwami. Innych ukrzyżowano, obsypano smołą i podpalono. Tymczasem Neron oddawał się dzikim orgiom i szybko wydał majątek, który zgromadził Klaudiusz. Spisek mający na celu obalenie Nerona w 65 roku nie powiódł się, ale pokazał, że wielu mieszkańców go nienawidziło. W końcu w Hiszpanii wybuchł wielki bunt, gdzie namiestnik prowincji Serwiusz Sulpicjusz Galba poprowadził swoje wojska przez Galię do Rzymu. Nero na początku zemdlał, gdy usłyszał wiadomość. Następnie zastanawiał się, jak uniemożliwić buntownikom dotarcie do Rzymu, mając na celu umożliwienie im legalnego splądrowania Galii, która, jak sądził, może ich zająć przez kilka miesięcy, podczas gdy on będzie mógł zebrać swoich ludzi. Jednak Galba poprowadził swoich ludzi do Rzymu. Wraz z ucieczką gwardii pretoriańskiej Neron został zmuszony do wyjazdu do Grecji. Tam został rozpoznany, schwytany i stracony. Galba, który został jego następcą, nie przetrwał długo jako cesarz. W następnym roku został szybko usunięty przez Marka Salwiusza Othona, którego następnie wyparł Witeliusz, a w końcu Wespazjan.

Chosrow I

(531–579 n.e.) król Sasanidów

Khosrow I, znany również jako Anushirvan, był synem i następcą Kawadha I oraz jednym z najpotężniejszych królów Imperium Sasanidów. Wprowadził Persję w chwalebny wiek po długim okresie buntu i wojen domowych. Choć nie był najstarszym synem Kawada I, warunki woli jego ojca oraz poparcie arystokratów i duchownych zoroastryjskich doprowadziły go do koronacji w 531 roku n.e. W drugim roku swego panowania Chosrow zgodził się na „wieczny pokój” z cesarzem bizantyjskim Justynianem I. Na mocy umowy rząd bizantyjski dotował obronę Przełęcz Kaukaskiej, którą plemiona Berberów wykorzystywały do ataków na Persję i Bizancjum. Wsparcie Bizancjum dla buntów w Armenii i Gruzji przeciwko Persom przekonało Khosrowa do zerwania układu pokojowego i rozpoczęcia drugiej wojny z Cesarstwem Bizantyjskim w 540 r. Po ustanowieniu kolejnego pokoju Khosrow z powodzeniem walczył z Rzymianami w Lazycji nad Morzem Czarnym i w Mezopotamii do 562 r., kiedy zapanował 50-letni pokój. Wykorzystując pokój między Persami a Rzymem oraz koalicję Turków, Khosrow pokonał Hefatalitów, stanowiących stałe zagrożenie dla Persji. Khosrow dokonał wielu reform za czasów króla i kontynuował próby Kawadha zreformowania systemu podatkowego, porzucając roczny kalendarz podatkowy, wprowadzając w zamian stały system podatkowy oparty na badaniu majątku i rocznych dochodów. Zmiana polityki podatkowej dała Khosrowowi możliwość tworzenia długoterminowych planów dla kraju. Z powodu swoich prób ustanowienia sprawiedliwości społecznej Khosrow zastąpił

ze swoich sprawiedliwych rządów. Khosrow I zorganizował stałą armię, której dyscyplina przewyższała rzymską. Był także pierwszym królem Sasanidów, który wypłacał pensję żołnierzom i dostarczał broń. Aby zminimalizować ryzyko spisków przeciwko niemu, Khosrow podzielił imperium na cztery regiony, z których każdym rządził dowódca wojskowy. W tym czasie Ktezyfon, jego stolica, stał się metropolią i rozbudował swój słynny pałac, Taq-e Kasra. Oprócz zakładania nowych miast, Khosrow budował budynki, kanały i silne fortyfikacje w miastach przygranicznych, aby chronić swoje imperium. Chociaż Khosrow był ortodoksyjnym zaratusztrianinem, był tolerancyjny wobec innych przekonań religijnych. Ze względu na zainteresowanie Khosrowa filozofią siedmiu greckich filozofów neoplatonickich wyemigrowało do Persji po zamknięciu Akademii Ateńskiej w 529 r. przez Justyniana I. Dzięki jego wsparciu wiele ksiąg z Indii, Grecji i Syrii zostało przetłumaczonych na pahlavi. Jedną z tych ksiąg, Kalileh i Dimneh, pozostaje jednym z najszlachetniejszych dzieł literatury perskiej. W ostatnich latach Khosrow rozszerzył granice swojego terytorium na Jemen. Rzymianie pobudzili Turków do ataku na wschodnie granice imperium perskiego, a następnie zaatakowali Mezopotamię, część Persji. Mimo podeszłego wieku Khosrow osobiście poprowadził armię perską i pokonał Rzymian. Następnie podbił Armenię, Syrię, Kapadocję i fortecę Dara nad Eufratem, zanim zmusił cesarza bizantyjskiego Tyberiusza II do podpisania kolejnego traktatu pokojowego. W 579 roku, podczas negocjowania umowy pokojowej, Khosrow zmarł, a jego następcą został jego syn Hormozd IV.

Czarna śmierć

Czarna śmierć (czarna dżuma, dżuma, dżuma dymienicza) została tak nazwana, ponieważ skóra wielu jej ofiar stała się czarna w wyniku masywnych skrzepów krwi. Chociaż w historii było wiele plag, trzy najbardziej kojarzone z terminem Czarna Plaga to pandemia (epidemie, które dotyczą ogromne obszary geograficzne), które miały miejsce w Bizancjum w VI wieku p.n.e., w całej Europie i na Wyspach Brytyjskich w XIV wieku oraz w 1894 roku w Azji. Według Prokopiusza pierwsza epidemia w roku 540 n.e., często nazywana zarazą Justyniana, miała swój początek w Egipcie. Choroba rozprzestrzeniła się od wybrzeży do obszarów śródlądowych, zabijając tysiące ludzi każdego dnia. Podobno zwłoki ładowano na statki i wysyłano w morze w celu porzucenia. Tej dewastacji przypisuje się przeniesienie władzy z południa na północ i z Morza Śródziemnego na Wyspy Brytyjskie. To właśnie druga pandemia – seria wybuchów, która nasiliła się od wczesnego epizodu w 1331 r. do katastrofalnych wydarzeń w 1346 r. – jest najczęściej nazywana czarną śmiercią. W 1346 roku książę mongolski i jego armia podjęli próbę oblężenia Caffy na Krymie. Jednak żołnierze zostali dotknięci tą straszliwą chorobą i wycofali się, zanim jednak ,katapultowali zakażone zwłoki za mury miasta. Chrześcijańscy obrońcy, którzy myśleli, że są już bezpieczni przed atakiem, uciekli do domu, ale zginęli z powodu zarazy. Nieliczni, którzy dotarli do domu, rozprzestrzenili chorobę po całej Europie i aż na Grenlandię. W ciągu roku zginęło 80 procent Marsylii. Według różnych źródeł śmiertelność wahała się od 12 do 50 procent. Szacuje się, że w Europie zginęło 20–25 milionów, a na całym świecie 42 miliony ludzi. Istnieją trzy formy lub typy tej choroby: dymienicza, płucna i posocznicowa. Najbardziej dramatyczna jest wersja septyczna. Ogromna liczba bakterii powoduje DIC (rozlane wykrzepianie wewnątrznaczyniowe), stan, w którym w krwioobiegu znajduje się dużo zanieczyszczeń, pod skórą pojawiają się krwotoki, a ciało chorej osoby lub jego części staje się czarne. Ofiary te umierały niemal natychmiast, w ciągu jednego do trzech dni od wystąpienia objawów choroby. Giovanni Boccaccio (1313–1375), autor „Dekameronu”, sprośnego zbioru historii opowiadanych przez włoskich podróżników próbujących uciec przed zarazą we Florencji, napisał: „Zazwyczaj umierali trzeciego dnia po pojawieniu się bez gorączki”. W dymienicznej postaci choroby ofiary cierpiały na bóle głowy, nudności, bóle stawów, wysoką gorączkę, wymioty i ogólne złe samopoczucie. Zanim u pacjenta wystąpiły charakterystyczne objawy po ekspozycji, upłynęło od jednego dnia do tygodnia. Najbardziej bolesnym objawem był obrzęk węzłów chłonnych pod pachami, w pachwinie i szyi. Te powiększenia zamieniałyby się w dymienie, bolesne ropnie; infekcje skóry wypełnione ropą. Kiedy dymienica pękła i wyciekła, znajdujący się w niej materiał ropny był zakaźny i

w związku z tym rozprzestrzenił się na osobę, która dotknęła pacjenta, lub na ubranie, pościel lub przedmioty, z którymi miał do czynienia pacjent. Boccaccio napisał: „. . . Zarówno u mężczyzn, jak i u kobiet na początku choroby pojawiły się pewne obrzęki w pachwinach lub pod pachami, z których niektóre były wielkości zwykłego jabłka, inne przypominały jajko, niektóre większe, inne mniejsze. i te wulgarne zwane wrzodami zarazy. . . pojawiać się i przychodzić obojętnie w każdej części ciała; skąd po pewnym czasie zakażenie zaczęło się zmieniać w czarne lub sine plamy, które pojawiały się w wielu przypadkach, najpierw na ramionach i w okolicy ud, a następnie rozprzestrzeniły się na każdą inną część osoby. . . bardzo pewny znak nadchodzącej śmierci. . .” Pacjenci z postacią dymieniczą przenoszą postać płucną poprzez drobne kropelki powstałe podczas kaszlu lub kichania. Chociaż była mniej śmiertelna niż wersja wywołująca posocznicę, ofiary cierpiały na bolesne epizody kaszlu, które w końcu kaszlały tak obficie, że doszło do podrażnienia błony śluzowej ich płuc i kaszlały krwią. Ludzie tak bardzo bali się zarażenia zarazą, że porzucali członków rodziny, przyjaciół, domy i przestrzenie publiczne, aby uniknąć kontaktu z osobami dotkniętymi tą chorobą. Lekarze, którzy nadal byli chętni do leczenia pacjentów, zakładali kaptury z maskami, dziobami i kapeluszami, aby uniknąć wdychania powietrza wokół ofiary zarazy. Nie mieli możliwości zrozumienia naturalnej historii ani przyczyny tej choroby. Obwiniali nieszczęśliwe połączenie wpływów astrologicznych, takich jak Saturn, Jowisz i Mars, oraz truciznę z ogonów komet, lub obwiniali Żydów za rzekome zatrucie studni. Jednak nawet po zapieczętowaniu studni ludzie nadal zarażali się dżumą. Niektóre zabiegi, takie jak bańki, przecyszczenie i krwawienie, choć akceptowalne w XIV wieku, wyrządziły więcej szkody niż pożytku i osłabiły każdego, kto pozostał przy życiu po takich zniewagach wobec ich wątpliwych ciał. O dziwo, niektórzy ludzie przeżyli i z powodu swojej choroby wytworzyli przeciwciała, które zapewniły odporność na przyszły atak.

Rozprzestrzenianie się czarnej zarazy.

Do tej drugiej pandemii przyczyniło się kilka czynników. Populacja w Europie osiągnęła tak dużą liczbę, że nie było wystarczającej ilości żywności, aby wyżywić wszystkich. W rezultacie ci, których nie było stać na rosnące koszty żywności, nie mieli odpowiedniegożywienia i stali się łatwym celem dla każdego nowego zagrożenia dla zdrowia. Istniały szlaki handlowe łączące ośrodki miejskie oraz wzmożone podróżowanie w formie karawan. Powracający krzyżowcy szerzyli chrześcijaństwo, a jednocześnie zarazę. Organizm sprawczy *Pasturella pestis* (obecnie nazywany *Yersinia pestis*) był już obecny u ryjących gryzoni na stepach mandżursko-mongolskich, ale nie wywołał plagi, dopóki czarny szczur (*Rattus rattus*) nie rozprzestrzenił się w Europie wraz ze specyficznym rodzajem pcheł. *Rattus rattus* pochodzi z Azji, ale dotarł do Europy we wczesnym średniowieczu. Rozkwitały w środowiskach, w których żyli ludzie, w pobliżu wody i podróżowali statkami. Pchła czarnego szczura *Xenophylla cheopsis* ugryzłaaby szczura, ale zamiast zadowolić się posiłkiem z krwi, jego przewód pokarmowy zostałby zatkany bakteriami dżumy, powodując w ten sposób ciągły głód. Zjadliwie gryzł wszystko na swojej drodze, łącznie z ludźmi. Kiedy znalazł ludzkiego żywiciela, rozprzestrzenił chorobę poprzez powtarzające się ukąszenia. Europa wyeliminowała zarówno okazję, jak i infekcję, ale Azja dotkliwie ucierpiała. Na początku lat 90. XIX wieku w południowych Chinach, a następnie w styczniu 1894 roku w Kantonie wybuchła epidemia, w wyniku której zginęło 100 000 osób. W maju rozprzestrzenił się na obszar Tai Ping Shan w Hongkongu. Jak w przypadku każdej epidemii, wysoka gęstość zaludnienia, niska higiena, niewystarczająca edukacja zdrowotna i niezdolność rządu do utrzymania przyzwoitych systemów zaopatrzenia w wodę i oczyszczania ścieków dodatkowo pogarszają słabą obronę ludności. W tym roku zmarły 2552 osoby. Miał to wpływ na handel i wielu Chińczyków opuściło kolonię. Dżuma nadal stanowiła problem w Azji przez następne 30 lat. Organizm wywołujący dżumę wyizolowano i opisano dopiero podczas trzeciej pandemii w 1894 r. Shibasaburo Kitasato i Alexandre Yersin jednocześnie odkryli bakterie odpowiedzialne za dżumę, wkrótce po przybyciu do Hongkongu, aby pomóc tam w wytypowaniu zarazy. Pierwotnie nazwany *Pasturella pestis*, organizm odpowiedzialny za

wywoływanie czarnej śmierci został przemianowany na Yersinia pestis po przeklasyfikowaniu go do innego rodzaju na podstawie jego podobieństwa do innych gatunków Enterobacteriaceae.

Cesarstwo Bizantyjskie: architektura, kultura i sztuka

Historia Bizancjum obejmuje okres od późnego Cesarstwa Rzymskiego do początków epoki nowożytnej. Konstantyn Wielki, pierwszy chrześcijański władca Cesarstwa Rzymskiego, przeniósł swoją stolicę do Bizancjum w 330 roku, zmieniając nazwę miasta na Konstantynopol. Państwem, którym rządził, było Bizancjum, ale obywatele nazywali siebie Rhomaioi (Rzymianie). Cesarstwo Bizantyjskie było spadkobiercą Cesarstwa Rzymskiego. Z biegiem czasu cywilizacja bizantyjska wyodrębniła się, wraz ze wzrostem wpływów greckich i uporaniem się z kulturowymi wpływami Europy, Azji, a po VII wieku – islamu. W średniowieczu, kiedy rozwinęła się koncepcja Europy, Bizancjum podupadało i było odizolowane od Zachodu. W ten sposób Europa powstała bez Bizancjum, następcy Cesarstwa Rzymskiego. Do czasu, gdy Europa była już w pełni rozwiniętą koncepcją, Bizancjum nie było już pozostałością Cesarstwa Rzymskiego, a Konstantynopol był częścią Imperium Osmańskiego.

TŁO HISTORYCZNE

Konstantyn ustanowił Konstantynopol stolicą Rzymu, więc upadek Rzymu przez Gotów nie zakończył imperium, a jedynie przeniósł jego centrum. Kultura bizantyjska była kontynuacją klasycznej Grecji i Rzymu, ale wyróżniała się sposobem syntezy tych wpływów z wpływami europejskimi i islamskimi. Wczesny okres bizantyjski był świadkiem zastąpienia starożytnych bogów przez chrześcijaństwo i ustanowienia prawa rzymskiego oraz kultury greckiej i rzymskiej. Złoty wiek trwał do najazdów arabskich i perskich w siódmym roku wieku i ikonoklazmu z VIII wieku. Cesarze bizantyjscy wprowadzili reformy administracyjne i finansowe. Unikając zachodniego podejścia polegającego na zatrudnianiu obcych wojsk i nie mając zachodniej podstawy podatkowej, cesarze w Konstantynopolu utrzymywali niewielką armię. Chociaż po roku 476 na obszarze zachodnim brakowało cesarza, cesarze bizantyjscy twierdzili, że są władcami całego starego Cesarstwa Rzymskiego, mimo że armia Bizancjum była niewystarczająca do ponownego podboju Zachodu. Większości cesarzy bizantyjskich wystarczyło retoryczne zaangażowanie w odzyskanie Rzymu. Justynian I (527–565) podejmował wyprawy z pewnym sukcesem, zdobywając Afrykę Północną i Włochy, ale wojny Justyniana z Ostrogotami zniszczyły ekonomicznie Włochy, niszcząc ich kulturę miejską. Jego wojny były także wielkim obciążeniem dla skarbu państwa. Następcy Justyniana musieli skupić się na przywróceniu zniszczonych przez Justyniana finansów bizantyjskich. Mieli także do czynienia z Persami na wschodzie oraz Niemcami, Słowianami i Mongołami na zachodzie. Herakliusz I (610–641) osiedlił Hunów na Bałkanach, aby udaremnić zachodnie zagrożenie. Następnie pokonał Persów, kończąc to imperium. W roku wstąpienia Herakliusza na tron, w Arabii Mahomet po raz pierwszy usłyszał przesłanie, które rozeszło się islamu po całym świecie. Pod koniec panowania Herakliusza zagrożenie muzułmańskie w Syrii i Persji odwróci uwagę Bizancjum od zachodu i skieruje się na wschód i południe. Po początkowych sukcesach muzułmanów w Syrii i Egipcie, w VII i VIII wieku muzułmanie kilkakrotnie zajmowali Persję i napierali na Bizancjum. Leon Izaur (717–741) pokonał ostatnią próbę zajęcia Bizancjum przez muzułmanów, a imperium ustabilizowało się. Wykorzystując niepewne warunki w kalifacie muzułmańskim, imperium odzyskało większość Syrii i odzyskało dominującą pozycję aż do XI wieku. Po pokonaniu Bizantyjczyków pod Manzikertem w 1071 r. Turcy seldżuccy kontrolowali wschodnie terytorium Bizancjum. Bizancjum wezwało swoich współwyznawców w Europie o pomoc przeciwko Turkom, co wywołało wyprawy krzyżowe, w wyniku których powstały europejskie królestwa w Syrii i Palestynie oraz zdobycie Konstantynopola w 1204 r. Bizancjum kontynuowało działalność w Grecji i odzyskało Konstantynopol w 1261 r., ale ponownie ustanowione królestwo było małą jednostką skupioną w mieście, a Turcy osmańscy wchłonęli ją w 1453 roku, zmieniając nazwę na Stambuł. Cesarstwo było chrześcijańskie, ale jego chrześcijaństwo różniło się od zachodniego. Papieże łacińscy

zdobyli prymat w Europie bez scentralizowanego świeckiego władcy, ale w Bizancjum cesarz zachował potężną rolę w kościele. Utrzymanie przez Bizancjum rzymskiej koncepcji, że cesarz był niemal boski, doprowadziłoby do rozłamu z Zachodem, zwłaszcza w wyniku sporu ikonoklastycznego.

KONTROWERSJA IKONOKLASTYCZNA

W IV wieku w Cesarstwie Rzymskim formy klasyczne zanikły, a na znaczeniu zyskały wpływy wschodnie. Konstantynopol stał się nowym ośrodkiem artystów wschodniej części imperium, zwłaszcza chrześcijan. Inne ośrodki obejmowały Aleksandrię, Antiochię i Rzym. Kiedy dwa pierwsze padły w ręce Arabów, a Rzym w ręce Gotów, Konstantynopol był sam i najwyższy. Pierwszy wielki wiek nastąpił za panowania Justyniana I (483–565). Ustanowił kodeks prawny, który narzucał poddanym jego religię i przygotował grunt pod absolutyzm. Zbudował Hagia Sophia i Kościół Świętych Apostołów w Konstantynopolu oraz Bazylikę San Vitale w Rawennie (we Włoszech). Po Justynianie imperium upadło, wraz z utraceniem podbojów Justyniana i zagrożeniem dla Awarów, Słowian i Arabów. Konflikt religijny i polityczny niepokoił także stolicę. W roku 730 Leon III Izauryjczyk zetknął się z wierzeniami islamskimi podczas swoich zwycięskich wojen z muzułmanami. Akceptując czystość muzułmańskiego odrzucenia bożków i obrazów, zakazał wizerunków Jezusa, Maryi i świętych. Okres ikonoklastyczny trwał do 843 roku. Teolodzy ikonoklastyczni uważali kult ikon lub obrazów za pogański. Podczas sporu ikonoklastycznego oddawanie czci było zarezerwowane dla Chrystusa i Boga, a nie dla wytworu rąk ludzkich. Spór ikonoklastyczny zdezorientował Kościół bizantyjski. Od tego momentu bizantyjska kultura religijna i życie intelektualne, znane wcześniej z innowacji i spekulacji, uległy stagnacji. Nastąpiła hurtowa destrukcja dzieł sztuki przedstawiających niewłaściwe figury. Ograniczenia dotyczące treści oznaczały, że ozdobne projekty i symbole, takie jak krzyż, znajdowały się niemal na granicy ekspresji. Bez postaci ludzkich mozaikarze zapożyczali projekty perskie i arabskie, takie jak kwiaty, a drobne dzieła sztuki pozostały żywe. Papiestwo stanowczo odrzuciło ikonoklazm jako zagrożenie dla władzy papieża. Syn Leona, Konstantyn V (740–775), był bardziej stanowczo obrazoburczy niż Leon. Chociaż Bizancjum porzuciło ikonoklazm w IX wieku, naruszenie nadal trwało. Kres ikonoklazmu przyniósł renesans macedoński, który rozpoczął się za czasów Bazylego I, Macedończyka, w 867 r. IX i X wiek to okres poprawy warunków militarnych, odrodzenia sztuki i architektury. Styl mozaiki bizantyjskiej został ujednoczony, wraz z ożywieniem zainteresowania motywami klasycznymi i bardziej wyrafinowanymi technikami przedstawiania postaci ludzkich. Po rozstrzygnięciu sporu ikonoklastycznego na korzyść używania ikon, imperium rozkwitało od 843 do 1261 roku. W tym okresie kwitła sztuka, językiem urzędowym był grecki, a chrześcijaństwo umocniło swoją władzę od stolicy po ziemie północnośląskie. Po Macedończykach przysłała dynastia Komnenów, która rozpoczęła się w 1081 roku za rządów Aleksego I Komnena. Dynastia ta przywróciła stabilność po poważnych przemieszczeniach Manzikertu, które kosztowały Bizancjum Azję Mniejszą. W latach 1081-1185 Komnenoi patronowali sztuce i nastąpił okres wzmożonego humanizmu i emocji. Przykładami są Theotokos Włodzimierza i malowidła ścienne w Nerezi. Oprócz malowanych ikon w tym okresie pojawiły się przykłady mozaik i ceramiki, a po raz pierwszy forma ikoniczna stała się popularna w całym imperium. Doskonałe dzieła bizantyjskie z tego okresu można znaleźć także w Kijowie, Wenecji, Palermo i innych miejscach poza imperium. Wenecka Bazylika św. Marka, której budowę rozpoczęto w 1063 r., wzorowana była na obecnie zniszczonym kościele Świętych Apostołów w Konstantynopolu. Wyprawy krzyżowe, a konkretnie masakra Konstantynopola w 1204 r., zakończyły osiem wieków kultury bizantyjskiej. Frankońscy krzyżowcy biorący udział w czwartej krucjacie splądrowali Konstantynopol, powodując jeszcze większe zniszczenia sztuki bizantyjskiej niż okres ikonoklazmu.

MANIERYZM PALEOLOGAŃSKI

Państwo przywrócone w 1261 roku obejmowało jedynie Półwysep Grecki i Wyspy Egejskie. Po okresie krzyżowców (1204–1261) Bizancjum przeżyło ostateczny rozkwit, aż do podboju osmańskiego. Ostatni rozkwit sztuki bizantyjskiej, manieryzm paleologów, nastąpił za panowania dynastii Paleologów, założonej przez Michała VIII Paleologa w 1259 roku. W epoce tej nastąpiła wzmożona wymiana między artystami bizantyjskimi i włoskimi, nowe zainteresowanie duszpasterstwem i krajobrazami oraz zastąpienie mistrzowskich mozaik, takie jak kościół Chora w Konstantynopolu, poprzez freski narracyjne. W przeciwieństwie do praktyk stosowanych w klasycznej Grecji i Rzymie czy w średniowiecznej Europie, kultura bizantyjska obejmowała zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Kobiety nie mogły uczęszczać do szkoły, ale arystokratki otrzymywały korepetycje z historii, literatury, filozofii i kompozycji. Największą pisarką bizantyjską była historyczka Anna Komnene, której biografia jej ojca, cesarza Aleksego, należy do najlepszych w historii średniowiecza. Sztuka bizantyjska opierała się na sztuce starożytnej Grecji i co najmniej do 1453 roku pozostawała silnie klasyczna, a jednocześnie wyjątkowa. Jedną różnicą polegała na tym, że starożytna grecka etyka humanistyczna ustąpiła miejsca etyce chrześcijańskiej. Oznaczało to, że klasyczna gloryfikacja człowieka stała się gloryfikacją Boga, zwłaszcza Jezusa. W sztuce bizantyjskiej klasyczny akt zastąpiono postaciami Boga Ojca, Jezusa (Chrystusa) z Nazaretu, Dziewicy Maryi oraz świętych i męczenników. Sztuka bizantyjska kładła duży nacisk na ikonę, wizerunek Chrystusa, Marii, świętej lub Madonny z Dzieciątkiem, używany jako przedmiot kultu zarówno w kościele, jak i w domu. Miniatury bizantyjskie wykazywały wpływy zarówno hellenistyczne, jak i azjatyckie. Architektura bizantyjska opierała się na rzymskim rozwoju technicznym. Bliskość zhellenizowanego Wschodu sprawiła, że w architekturze Konstantynopola widoczne były wpływy wschodnie. Bazylika św. Jana ze Studionu, pochodząca z V wieku, jest przykładem wykorzystania przez Bizancjum wzorców rzymskich. Niektórzy krytykują sztukę bizantyjską jako pozbawioną realistycznych przedstawień ludzi. W sztuce bizantyjskiej brakowało naturalizmu sztuki starożytnej Grecji. Szczególnie w rzeźbie wiedza techniczna spadła, gdy nacisk przesunął się na tematy chrześcijańskie. Jednak sztuka bizantyjska przechodziła okresowe odrodzenia techniczne i zachowała wystarczające wpływy greckiej klasyki, aby umożliwić renesans. Odrzucając zmysłowe przyjemności, pogańskie bożki i osobistą próżność, bizantyjscy artyści pracowali, aby służyć chrześcijaństwu, ukazując nie zewnętrzną, doskonałą formę ludzką, ale wewnętrzną, duchowy element podmiotu. Do tego celu odpowiednie były stylizowane i uproszczone przedstawienia. Nowe techniki i nowe poziomy osiągnięć charakteryzowały bizantyjskie złotnictwo, emalię, biżuterię i tekstylia. Bizantyjskie mozaiki i ikony wykazywały wysoki poziom oryginalności. Architektura znalazła swój najwyższy wyraz w Hagia Sophia, przewyższająca skalą i wspaniałością wszystko w starożytnym świecie. Chociaż poziom umiejętności zmieniał się w czasie, w większości form sztuki bizantyjskiej pewne zwyczaje, wzorce i praktyki pozostały niezmiennie. Mozaiki służyły jako dominująca sztuka dekoracyjna kopuł, półkopuł i innych dostępnych powierzchni kościołów bizantyjskich. Malarstwo bizantyjskie skupiało się w dużej mierze na panelach dewocyjnych. Ikony były niezbędne zarówno w życiu religijnym, jak i świeckim. Ikonom brakowało indywidualności, a ich skuteczność opierała się na wierności pierwowzorowi. Malarstwo bizantyjskie obejmowało także iluminację rękopisów. Sztuka bizantyjska jest w niektórych aspektach kontynuowana w sztuce Grecji, Rosji i współczesnych krajów prawosławnych. Relikwiarze i panele dewocyjne z emalii, kości słoniowej i metalu były bardzo cenione na Zachodzie w średniowieczu. Bizantyjski jedwab był monopolem państwowym i wysoko cenionym luksusem. We Włoszech sztuka bizantyjska wniosła duży wkład stylu romańskiego z X i XI wieku. W Świętym Cesarstwie Rzymskim Karol Wielki miał bliskie powiązania z Bizancjum; on i inni cesarze Franków i salicy przekazali wpływy bizantyjskie przez swoje domeny. Oficjalny koniec Bizancjum nastąpił wraz z upadkiem Konstantynopola zdobytego przez Turków Osmańskich w 1453 r., ale w międzyczasie kultura ta rozprzestrzeniła się wraz z prawosławiem na Bułgarię, Rumunię, Serbię i, co najważniejsze, Rosję, która przejęła płaszcz od Konstantynopola po 1453 r. Turcy zezwolili na kontynuację bizantyjskiego malowania ikon i sztuki na małą skalę. Bizancjum przekazało kulturę klasyczną islamowi i Zachodowi. Co

ważniejsze, kultura i religia bizantyjska wywarły silny wpływ na Słowian, zwłaszcza na Rosjan. Około 988 r. Rosjanin Włodzimierz przeszedł na chrześcijaństwo bizantyjskie. Kiedy w 1453 r. upadł Bizancjum, władcy Rosji przyjęli tytuł „cezara” (cara), czyli tytuł cesarzy bizantyjskich. Car rosyjski ogłosił Moskwę „trzecim Rzymem” po Rzymie i Bizancjum. Bizantyjczycy zachowali także kulturę, zajmując się nauką, filozofią i studiami klasycznymi. Bizantyjska edukacja podstawowa polegała na opanowaniu klasycznej literatury greckiej, w tym dzieł Homera, w dużej mierze nieznanych na Zachodzie. Bizantyjscy uczeni badali i konserwowali dzieła Platona i Arystotelesa, udostępniając je najpierw światu islamu, a następnie Europie Zachodniej.

Cesarstwo Bizantyjskie: historia polityczna

Miasto Konstantynopol, czyli Bizancjum, zostało założone według legendy w 667 roku p.n.e. przez Greków z Megary, a jego znaczenie stopniowo rosło w okresie Cesarstwa Rzymskiego. Jego początkowe znaczenie polegało na położeniu na szlakach handlowych we wschodniej części Morza Śródziemnego, zwłaszcza na bliskim dostępie do szlaków lądowych do Persji, Azji Środkowej, Indii i Chin, a także na ochronie wejścia do Pontus Euxinus (Morze Czarne). W II wieku Cesarstwo Rzymskie rozrosło się do tego stopnia, że podjęto działania mające na celu jego podzielenie na wschodnie i zachodnie. Koncepcję tę wprowadził Dioklecjan, który w przeszłości szukał pomysłów na rozwiązanie problemów stojących przed Cesarstwem Rzymskim. Jego pomysł był taki, że dwóch cesarzy (każdy znany jako august) będzie rządził dwiema połowami Cesarstwa Rzymskiego. Następnie każdy august mianował młodszego mężczyznę, zwanego cezarem, aby miał dzielić władzę w imperium i objąć stanowisko sierpnia. To zredukowało cesarzy rzymskich do rangi dyrektorów naczelnych, którzy wyznaczali swoich następców. Zatem Dioklecjan przeniósł swoją stolicę do Nikomedii we współczesnej Turcji. Pomysł zadziałał na krótko, ale pojawiły się ogromne problemy i przeróbkę systemu pozostawiono cesarzowi Konstantynowi Wielkiemu. W 330 roku Konstantyn założył wschodnią stolicę w Bizancjum, które nazwał Konstantynopolem. Aby powstrzymać konflikty wywołane przez rywalizujących ze sobą cesarzy, ponownie wprowadził dziedziczną sukcesję. Choć jego następcy rządzili tak zwanym Cesarstwem Bizantyjskim, mieszkańcy Konstantynopola nigdy nie uważali się za Bizantyjczyków, a nazwa pochodzi od tracko-greckiej nazwy miasta. Zamiast tego uważali się za Rzymian (lub Romaioi) i bezpośrednich potomków władzy, tradycji i prestiżu Cesarstwa Rzymskiego w linii prostej.

POCZĄTKI CESARSTWA BIZANTYJSKIEGO

Zasadniczo Cesarstwo Bizantyjskie zawdzięcza swoje początki Konstantynowi Wielkiemu, który rządził od 324 do 337. Cesarz sporządził plany powiększenia swojego miasta o budowę dużego pałacu, forum, hipodromu i departamentów rządowych. Aby chronić miasto przed atakiem, Konstantyn nadzorował także budowę dużych murów w poprzek przesmyku. Konstantyn zmarł w Ancyronie, niedaleko Nikomedii, a jego ciało sprowadzono z powrotem do Konstantynopola, gdzie zostało pochowane. Następnie jego następcą został jego najstarszy syn, Konstancjusz (lub Konstantyn II), który panował od 337 do 340. Jego następcą został jego brat Konstancjusz II, który rządził aż do swojej śmierci w 361 i jako jedyny cesarz od 353 do 361. Zmarł z gorączki w pobliżu Tarsu we współczesnej Turcji. Kolejnym cesarzem był Julian Apostata (361–363). Był synem Juliusza Konstancjusza, przyrodniego brata Konstancjusza II. Ostatni cesarz pogański próbował przywrócić tradycje religijne Rzymu, starając się przywrócić swemu imperium dawną świetność. Kiedy Julian zginął w bitwie z Persami Sasanidami, wybitny rzymski generał Flawiusz Iovianus został wybrany na cesarza rzymskiego, stając się cesarzem Jowiszem. Był chrześcijaninem i najlepiej go zapamiętano z tego, że wymanewrowano go w porozumieniu pokojowym z Sasanidami. Zmarł 17 lutego 364 roku, po zaledwie ośmiu miesiącach panowania. Jego następcami byli Walentynian I, kolejny odnoszący sukcesy generał, oraz jego młodszy brat Walens, który został cesarzem wschodniego imperium rzymskiego. Walens panował przez 14 lat, a jego pierwszym zadaniem było wycofanie się z Mezopotamii i części Armenii, które Jowian przekazał

Sasanidom. Jednak Walens musiał także stawić czoła buntowi Prokopiusza, kuzyna Juliana ze strony matki. Prokopiuszowi udało się zebrać dwa legiony wojskowe, które poparły jego proklamację cesarza, a Walens rozważył abdykację, aby zapobiec wojnie domowej. Kiedy Walens wysłał dwa legiony przeciwko Prokopiuszowi, oba zbuntowały się i przyłączyły się do buntu. Jednak do połowy 366 roku Walensowi udało się zebrać wystarczająco dużą armię, aby pokonać siły Prokopiusza w bitwie pod Tiatyrą. Wkrótce potem Prokopiusz został schwytany i stracony. Bunt Prokopiusza zachęcił Gotów do ataku na Wschodnie Cesarstwo Rzymskie. Oznaczało to, że Walens musiał poprowadzić swoją zwycięską armię na północ, a po pokonaniu armii Gotów zawarł traktat pokojowy, który umożliwił rzymskim kupcom dostęp do ziem kontrolowanych przez Gotów. Wybuchła wojna z Sasanidami Persją, która zmusiła go do poprowadzenia swoich armii z powrotem w kierunku Persji. Jego kampania została przerwana, gdy Wizygoci zagrozili północnej granicy. Stracili ziemie na rzecz Hunów i chcieli zrekompensować sobie ziemie rzymskie. Ostatecznie Wizygoci sprzymierzyli się z Hunami i wraz z Ostrogotami zaatakowali Rzymian. Przeciwko nim ruszyła potężna armia bizantyjska, co doprowadziło do bitwy pod Adrianopolem 9 sierpnia 378 r. Goci i ich sojusznicy zniszczyli armię rzymską, a Walens zginął podczas bitwy. Pozostawiło to Bizantyjczyków zdemaskowanych, a wraz z Gracjanem, 19-letnim bratankiem Walensa, jako cesarzem zachodniego imperium rzymskiego, potrzebny był silny władca, który ocalił imperia.

TEODOZJUSZ I

Teodozjusz I, urodzony w Galicji, na terenie dzisiejszej Hiszpanii, był synem wyższego oficera wojskowego, który został stracony za udział w intrygach politycznych. Teodozjusz został dowódcą Mezji nad Dunajem (w dzisiejszej Serbii i Bułgarii). Po Adrianopolu Gracjan mianował go współaugustem Wschodu i współrządził z Gracjanem i Walentynianem II. Na poziomie politycznym Teodozjusz był chrześcijaninem i uczynił chrześcijaństwo oficjalną religią państwową Cesarstwa Rzymskiego. W 381 r. pomógł w zwołaniu drugiego soboru powszechnego Kościoła chrześcijańskiego, który odbył się w Konstantynopolu, na którym potwierdzono niektóre postanowienia Soboru Nicejskiego z 325 r. Głównym zadaniem Teodozjusza było zapewnienie militarnego przetrwania Cesarstwa Rzymskiego i od razu wyruszył na wojnę na Bałkanach z Sarmatami. Pokonał ich sześć lat wcześniej, a kolejne zwycięstwo doprowadziło do ogłoszenia go współcesarzem 19 stycznia 379 r. Otrzymał prowincje Dację (dzisiejsza Rumunia) i Macedonię, oba obszary były wielokrotnie atakowane w poprzedniej dekadzie. dziesięciolecia. Mieszkając w Tesalonice, Teodozjusz zgromadził swoją armię. Teodozjusz zabiegał także o kompromis z Wizygotami i w zamian za pokój przydzielił Gotom ziemie na Bałkanach. Po raz pierwszy na ziemi rzymskiej osiedlił się cały naród i był w stanie zachować swoją autonomię. Uniknęło wojny z Gotami, z których wielu przeszło na chrześcijaństwo. Posunięcia te były niepopularne wśród niektórych Rzymian, a później historycy obwiniali te stanowiska za narażenie Rzymu na ataki. Jednak Teodozjusz był w stanie wykorzystać tę nowo odkrytą siłę militarną ze świetnym skutkiem. Kiedy uzurpator Maksymus Wyznawca zyskał poparcie w Zachodnim Cesarstwie Rzymskim i najechał Włochy, Teodozjusz był jedynym dowódcą posiadającym wystarczającą liczbę żołnierzy, aby powstrzymać jego natarcie. W 378 pokonał Maksyma, a później siły innego uzurpatora, Eugeniusza. Teodozjusz stłumił bunt w bitwie pod Frygidem w dniach 5–6 września 394 r. W tym czasie Teodozjusz był jedynym cesarzem. Później zastąpił w historii jako Teodozjusz Wielki. Kiedy Teodozjusz I umarł, jego młodszy syn, Honoriusz, został jego następcą na Zachodzie, a jego najstarszy syn, Arkadiusz, został po nim następcą na Wschodzie. Wydaje się, że Arkadiusz był słabym władcą i przez większą część jego panowania decyzje podejmował minister Flavius Rufinus, polityk pochodzenia galijskiego. Ponieważ Honoriusz był zdominowany przez swojego ministra Flawiusza Stylichona, pozycji cesarza groziło nadanie statusu symbolicznego. Według niektórych relacji to właśnie rywalizacja między ministrami doprowadziła do zamordowania Rufinusa przez Gotów Stylichona. Jednak nowy minister Eutropiusz przejął władzę po Rufinusi, aż w 399 roku żona Arkadiusza namówiła męża do usunięcia Eutropiusza,

który później został stracony. Władzę objął dowódca pretorianów, Antemiusz, a Arkadiusz wycofywał się ze sceny politycznej aż do swojej śmierci 1 maja 408 r. Jego następcą został jego syn Flawiusz Teodozjusz, który został Teodozjuszem II. Teodozjusz II miał zaledwie siedem lat, gdy został cesarzem, ale sądząc po reputacji zdobytej przez jego dziadka w armii, chłopiec miał bezproblemową mniejszość, a imperium pozostawało bezpieczne przed atakami przez jego długie panowanie, które zakończyło się jego śmiercią w lipcu 28, 450 r. Jego starsza siostra Pulcheria, której interpretacja chrześcijaństwa była antyżydowska, wywarła duży wpływ na Teodozjusza. Pod wpływem Pulcherii Kościół chrześcijański potępił neonestoriański punkt widzenia na podwójną naturę Chrystusa jako heretycki, a jego zwolennik Nestoriusz został zesłany do Egiptu. W 425 roku założono Uniwersytet w Konstantynopolu jako ośrodek nauki chrześcijańskiej. Teodozjusz II jest najlepiej pamiętany dzięki kodyfikacji praw Cesarstwa Rzymskiego. W roku 429 nakazał wykonanie kopii wszystkich ustaw, a dziewięć lat później opublikowano Kodeks Teodozjański. Choć Wschodnie Cesarstwo Rzymskie było bezpieczne, Zachodnie Cesarstwo Rzymskie upadło w tym okresie, w wyniku czego duża część władzy powróciła do Konstantynopola. W ostatnich latach panowania Teodozjusza II Cesarstwo Bizantyjskie zostało zaatakowane przez Hunów Attyli, a Bizantyjczycy w odpowiedzi złożyli Hunom dużą daninę, aby powstrzymali ataki. Po śmierci Teodozjusza II w 450 r. Pulcheria wybrała na następcę swojego brata Flawiusza Marcjana, swojego męża, który został cesarzem Marcjanem. Marcjan wstrzymał płacności na rzecz Hunów, którzy w tym czasie byli bardziej zajęci atakiem Galii i Włoch. Marcjan wzmocnił także Syrię i Egipt, aby zapobiec atakom, i uważano, że zdystansował się od wydarzeń w zachodnim imperium rzymskim. Wydaje się, że Marcjan mógł być zamieszany w śmierć Attyli w 452 r., mimo że nie wysłał pomocy do Rzymu, który został złupiony przez Wandalów w 455 r. Zarówno Marcjan, jak i jego żona są uznawani za świętych przez Kościół prawosławny. Marcjan zmarł w 457 r., a nowym cesarzem został Flawiusz Waleriusz Leon August (Leon Trak). Był odnoszącym sukcesy generałem, który prowadził kampanie na Bałkanach i przeciwko Gotom. Leon I wysłał przeciwko Wandalom dużą armię pod dowództwem swojego szwagra Bazylikusa, która jednak została ostatecznie pokonana w 468 r. Zmarł w 474 r., a jego następcą został jego siedmioletni wnuk Leon II, który zmarł 10 miesięcy później. Cesarzem został ojciec Leona II, Zenon. Początkowo odnosił sukcesy, prowadząc swoje armie przeciwko Wandalom i Hunom na Bałkanach. W styczniu 475 roku został obalony przez Bazylika, który przejął kontrolę nad Konstantynopolem po jego 19-miesięcznym panowaniu. W sierpniu 476 Zenon ponownie przejął władzę, wyganiając Bazylikusa, jego żonę i syna do Kapadocji, gdzie zmarli w wyniku zarażenia. Zenonowi udało się odbudować finanse bizantyjskie. Kiedy zmarł w kwietniu 491 r., wdowa po nim Ariadna wybrała na jego następcę ważnego dworzana Anastazjusza. Anastazjusz brał udział w wojnie izauryjskiej w latach 492–496, podczas której zbuntowały się siły lojalne wobec Longinusa z Cardali, brata Zenona. Wielu rebeliantów zostało pokonanych w bitwie pod Cotyaeum i chociaż wojna partyzancka trwała przez kilka lat, Anastazjuszowi nigdy więcej nie groziło z ich strony poważne niebezpieczeństwo. W latach 502-505 brał udział w wojnie z perskim imperium Sasanidów. Początkowo Sasanidzi odnieśli zwycięstwo, ale wojna zakończyła się impasem. Następnie Anastazjusz spędził większość swojego panowania na budowaniu umocnień. Należą do nich Mur Anastazjański, który ciągnął się od Propontis do Euxine, chroniąc zachodnie podejście do Konstantynopola. Anastazjusz zmarł 9 lipca 518 r. jako ostatni ubóstwiony cesarz rzymski lub bizantyjski. Justyn miał prawie 70 lat, kiedy został cesarzem. Był analfabetą, ale odniósł sukces jako żołnierz zawodowy. Ostatnie lata jego panowania były okresem ataków Ostrogotów i Persów. W 526 r. formalnie mianował Justyniana, swojego siostrzeńca, współcesarzem i swoim następcą.

JUSTINIAN I

Justynian I był jednym z najstynniejszych władców bizantyjskich i jest najlepiej pamiętany ze swoich reform prawnych, które doprowadziły do ustanowienia nowego kodeksu prawnego. Zyskał reputację osoby ciężko pracującej, uprzejmej, lecz pozbawionej skrupułów, gdy było to konieczne. Jego wczesne

posunięcia militarne polegały na próbie odzyskania utraconych ziem Teodozjusza I. Nie udało mu się to, ale szybko zyskał reputację dzięki otoczeniu się doradcami, którzy osiągnęli swój status dzięki zasługom. Jednym z nich był Trybonian, któremu powierzono zadanie kodyfikacji prawa – po raz pierwszy całe prawo rzymskie zostało spisane w jednym kodeksie. W tym samym czasie generał Justyniana Belizariusz podjął decyzję o przypuszczeniu ataku na Persów Sasanidów i Wandali w Afryce Północnej, odbijając Kartaginę. W czasie wojny gotyckiej Belizariusz w roku 536 odzyskał Rzym, a cztery lata później stolicę Ostrogotów, Rawennę. W latach czterdziestych XX wieku część Cesarstwa Bizantyjskiego została spustoszona przez dżumę dymieniczą. W 565 roku zmarł Justynian I, a jego bratanek Flawiusz Iustyniusz został cesarzem Justynem II. Bizantyjczycy stracili ziemię na rzecz Sasanidów w katastrofalnej wojnie z Persją. Justin II miał problemy psychiczne i mógł doświadczyć starości. Na swojego następcę mianował generała imieniem Tyberiusz. Tyberiusz II Konstantyn był pierwszym prawdziwie greckim cesarzem, który kontynuował wojnę z Persami w Armenii. Jego następcą został w 582 roku wybitny generał Maurycus, który następnie poślubił córkę swojego poprzednika. Cesarz Maurycy panował od 582 do 602 roku, kiedy to imperium było nieustannie atakowane. Kiedy Rzymianie interweniowali w wojnie dynastycznej w Persji, zostali hojnie nagrodzeni powrotem wschodniej Mezopotamii i Armenii. Jednakże, podczas gdy Bizantyjczycy byli zaangażowani w Persję, Słowianie przejęli kontrolę nad większością Bałkanów. W roku 602 bunt żołnierzy doprowadził do wkroczenia generała zwanego Fokasem do Konstantynopola i zabicia Maurycygo, po tym jak zmusił obalonego cesarza do obserwowania egzekucji pięciu jego synów. Fokas pochodził z Tracji i zanim objął tron, był odnoszącym sukcesy generałem o niejasnym pochodzeniu. Przejęcie władzy przez Fokasa było pierwszym krwawym zamachem stanu od czasu, gdy Konstantynopol stał się stolicą wschodniego imperium rzymskiego. Fokas początkowo był popularny, ponieważ obniżył podatki i wprowadził reformy, na których skorzystał Kościół chrześcijański. Jednak na froncie militarnym Wschodnie Cesarstwo Rzymskie stanęło w obliczu inwazji, zwłaszcza na północnych Bałkanach, a najeźdźcy dotarli aż do Aten. Ponadto król perski Khosrow II, zainstalowany przez Maurycygo, zaczął spiskować przeciwko człowiekowi, który go obalił. Persowie stanęli w obronie młodego mężczyzny, którego uważali za syna Maurycygo, który przejął część Anatolii. Ponadto kłopoty narosły w Egipcie i Syrii. W roku 610 Herakliusz, egzarcha (prokonsul) Afryki, zorganizował bunt, który zakończył się śmiercią Fokasa. Herakliusz I był cesarzem od 610 do 641 roku i próbował zjednoczyć imperium, które wciąż było atakowane na Bałkanach i przez Persów. Tym ostatnim udało się zdobyć Damaszek w 613 r., Jerozolimę w roku następnym, a w 616 r. najechali Egipt. Ich najazdy w głąb Anatolii spowodowały, że Herakliusz rozważył przeniesienie stolicy z Konstantynopola do Kartaginy, ale reorganizacja wojska pozwoliła mu powstrzymać siły najeźdźców. Większość z nich skupiała się na przyznawaniu ziemi rodzinom w zamian za służbę w wojsku, gdy imperium było w niebezpieczeństwie. W 626 roku zaatakowany został sam Konstantynopol, ale w następnym roku w bitwie pod Niniwą Bizantyjczycy pokonali Persów, co doprowadziło do obalenia Chosrowa II z Persji, a Bizantyjczycy odzyskali całą utraconą ziemię. Herakliusz zaczął używać perskiego tytułu króla królów i nie używał już terminu augustus, preferując basileus, po grecku „monarcha”. W latach trzydziestych VI w. Arabowie okazali się poważnym zagrożeniem dla Bizantyjczyków, którzy zostali ostatecznie pokonani w bitwie pod Jarmuk w 636 r. Następcami Heraklonasa zostali dwaj synowie, Heraklonas Konstantyn (Konstantyn III) i Konstantyn Heraklonas (Herakliusz). Ten pierwszy rządził zaledwie cztery miesiące, zanim zapadł na gruźlicę. Jego młodszy przyrodni brat został jedynym cesarzem; krążyły jednak pogłoski, że Konstantyn III został otruty, a bunt doprowadził do obalenia Heraklonasa cztery miesiące później, a syn Konstantyna III został cesarzem Konstansem II. Pod rządami Konstansa II Bizantyjczycy byli w odwrocie i musieli wycofać się z Egiptu, a Arabowie szybko zajęli części Afryki Północnej. Arabowie zniszczyli także znaczną część floty bizantyjskiej u wybrzeży Licji. Później Arabowie podzielili się na frakcje sunnickie i szyickie i nie byli w stanie zrealizować swojego planu ataku na Konstantynopol. Konstans II został zamordowany przez szambelana swego pałacu w 668 r., a uzurpator Mezezius był cesarzem

przez rok, aż syn Konstansa II został Konstantynem IV i panował do 685 r. Do tego czasu Arabowie zaatakowali Kartaginę na Sycylii i zdobyli Smyrnę oraz inne porty w Anatolii. Słowianie wykorzystali także okazję do ataku na Tesaloniki. Bizantyjczycy byli w stanie skutecznie użyć ognia greckiego przeciwko Arabom w bitwie morskiej pod Syllaeum. Konstantyn obawiał się, że jego dwaj bracia, koronowani wraz z nim na cesarzy, będą dla niego stanowić zagrożenie, więc kazał ich okaleczyć. Pozwoliło to na wstąpienie na tron jego synowi Justynianowi II (685–695 i 705–711). W międzyczasie dwaj odnoszący sukcesy generałowie, Leontios i Tyberiusz III, byli przez krótki czas cesarzami. Justynian stawał się coraz bardziej niepopularny i został zabity przez rebeliantów, a Filippikos został cesarzem w latach 711–713. Udało mu się ustabilizować sytuację polityczną i jego następcą został jego sekretarz Artemios, który został cesarzem Anastazjuszem II. Po dwóch latach przywódca rebeliantów i były poborca podatkowy obalił go, zdobywając Konstantynopol i ogłaszając się cesarzem Teodozjuszem III. Wytrzymał tylko dwa lata; dowódca rebeliantów przejął kontrolę nad Konstantynopolem i zmusił Teodozjusza do abdykacji. Później został biskupem Efezu.

LEON III

Nowemu cesarzowi Leonowi III udało się ustabilizować Cesarstwo Bizantyjskie i pozostał cesarzem od 717 r. aż do swojej śmierci w 741 r. Natychmiast przystąpił do reorganizacji administracji imperium. Wiele z nich skupiało się na wyniesieniu chłopów pańszczyźnianych na dzierżawców. Zawierając sojusze z Chazarami i Gruzynami, był w stanie pokonać Arabów. Jednak Leon III jest najbardziej znany ze swojego ikonoklazmu, kiedy w latach 726–729 nakazał zniszczenie kultu obrazów. Po jego śmierci następcą został jego syn, który został cesarzem Konstantynem V. Panował do 775 r., udało mu się kontynuować reformy i ikonoklazm swojego ojca, a także pokonać Arabów i Bułgarów. Zmarł podczas kampanii przeciwko tym drugim, a jego następcą został syn, który został cesarzem Leonem IV. Chociaż Leon IV panował tylko pięć lat, udało mu się wysłać swoich żołnierzy na kilka kampanii przeciwko Arabom. Kiedy umarł, jego dziewięcioletni syn został cesarzem Konstantynem VI. Intrygi doprowadziły do tego, że został wzięty do niewoli i oślepiony przez matkę, która została następczynią tronu jako cesarzowa Irena, wdowa po Leonie IV. Jej minister finansów zdetronizował ją w 802 r. Został cesarzem Nikeforem I i kontynuował wojny z Bułgarami i Arabami, aż do śmierci w Bułgarii w 811 r. Syn Nikefora I został cesarzem Staurakiosem, ale panował tylko przez nieco ponad dwa lata dopóki nie został zmuszony do abdykacji. Osiedlił się w klasztorze, gdzie wkrótce zmarł. Jego szwagier został wówczas cesarzem Michałem I. Chcąc zyskać popularność, Michał obniżył wysokie podatki nałożone przez Nikefora I. Szukał także kompromisu z Karolem Wielkim. Abdykując, udał się na emeryturę do klasztoru, a kolejnym cesarzem został Ormianin Leon V. Został zamordowany w 820 r., co doprowadziło do dojścia do władzy frygijskiej dynastii Michała II. Michał II był cesarzem od 820 do 829, a jego syn Teofil był jego następcą, panując do 842. Rządziła wówczas jego żona, a następnie jego syn Michał III „Pijak”, który został zamordowany w 867, zapoczątkowując Bazylego I i dynastię macedońską. Uważano, że Bazyl I był pochodzenia ormiańskiego. Mieszkał w Bułgarii, dowodząc wyprawą przeciwko Arabom w 866 r. Pomógł w zabójstwie swojego poprzednika i stał się jednym z największych władców bizantyjskich. Oprócz skodyfikowania prawa, uczynił także Bizantyjczyków potężną potęgą militarną. Jego panowanie zbiegło się także z Wielką Schizmą, w wyniku której Bazyli ustalił, że centrum chrześcijaństwa powinien pozostać Konstantynopol, a nie Rzym. Bazyli sprzymierzył Bizantyjczyków z siłami Ludwika II, Świętego Cesarza Rzymskiego. Ich połączone floty były w stanie pokonać Arabów i chociaż Bizantyjczycy stracili większość Sycylii, wschodnia granica została silnie wzmocniona, a arabskie ataki na Bizantyjczyków zakończyły się niepowodzeniem. Kiedy Bazyli zmarł w 886 r., jego syn Leon VI został jego następcą, choć niektóre przekazy identyfikują Leona VI jako syna Michała III. Leon VI, syn kochanki Michała III, a później kochanki Bazylego I, wdał się w wojnę z Bułgarami, choć jego taktyczny sojusz z Madziarami przez pewien czas był udany. Klęska Bizancjum w 896 r. była odwrotnością, po której Arabowie zajęli ostatnie bazy Bizancjum na Sycylii. Wyprawa bizantyjska próbowała odbić Kretę,

ale nie powiodła się i Leon VI zmarł w 912 r., a jego następcą został jego młodszy brat Aleksander. Cesarz Aleksander był wyjątkowo niepopularny, a jego śmierć zakończyła jego 13-miesięczne panowanie. Nieślubny syn Leona VI w 913 r. objął stanowisko Konstantyna VII, odziedziczając wojnę z Bułgarią. Konstantyn został obalony w 920 r. przez Romana I, syna członka Gwardii Cesarskiej, który został obalony w 944 r., co doprowadziło do powrotu Konstantyna VII na cesarza. Panował wówczas 14 lat, a po jego śmierci kolejnym cesarzem został jego syn Roman II. Gdy tylko Roman II objął władzę, oczyścił dwór z przyjaciół ojca i pojawiły się zarzuty, że otruł ojca, aby zdobyć tron. Choć Roman II był gnuśny i leniwy, opuścił armię pod dowództwem zdolnych generałów. Zmarł po czterech latach panowania, a jego następcą został początkowo jego pięcioletni syn Bazylego II. Nikeforos II szybko obalił Bazylego i panował przez sześć lat, aż został zamordowany. To za jego panowania, w roku 961, powstał słynny zespół klasztorny na Górze Athos. Kolejnym cesarzem był Jan I, który panował przez sześć lat, aż do śmierci. Podczas swojego panowania wyszkolił do rządów byłego cesarza Bazylego, a Bazylego II ponownie został cesarzem, panując przez 49 lat. Bazylego II zawarł silny sojusz z księciem kijowskim Włodzimierzem I i wspólnie udało im się ustabilizować północne granice Cesarstwa Bizantyjskiego. Bazylego II odebrał także znaczną część Syrii, choć nie udało mu się odzyskać Jerozolimy. Wojna w Tracji przeciwko Bułgarom sprawiła, że Bizantyjczycy zniszczyli swoich przeciwników w bitwie pod Kleidion 29 lipca 1014 r. Następcą Bazylego II został jego młodszy brat Konstantyn VIII, który panował zaledwie trzy lata, a jego następcą został Roman III, prawnuk uzurpatora Romana I. Jako pierwszy próbował tego dokonać w nowej dynastii Roman III aby zmienić wiele aspektów panowania bizantyjskiego. Sfinansował wiele nowych budynków, w tym klasztory. Porzucił plany Konstantyna VII mające na celu ograniczenie przywilejów szlachty, ale stanął w obliczu wielu spisków, które doprowadziły do jego obalenia po niespełna sześciu latach panowania. Na tron wstąpił Michał IV, przyjaciel córki Konstantyna VIII. Reformy wojskowe były pilne, a Bizantyjczycy byli atakowani przez Serbów, Bułgarów i, co bardziej groźne, Arabów. Był to także okres, w którym Normanowie byli rosnącą potęgą militarną. Michał IV pokonał Bułgarów i zmarł w 1041 r., a jego następcą został jego bratanek Michał V, który rządził tylko przez cztery miesiące. Obalony, oślepiiony i wykastrowany, Michał V został zastąpiony przez Zoe, jego adopcyjną matkę. Konstantyn IX, syn wyższego urzędnika państwowego, rządził od 1042 do 1055 roku. Jako mecenas sztuki był obiektem intryg i wewnętrznych buntów. Jego następcą został na krótko Michał VI, a następnie Izaak I Komnen. W 1059 Konstantyn X został cesarzem i zapoczątkował dynastię Dukidów. Po ośmiu latach panowania jego syn Michał VII rządził przez 11 lat. Przez trzy z tych lat cesarzem był także Roman IV, drugi mąż wdowy po Konstantynie X. W 1081 r. Aleksy Komnenos, bratanek Izaaka I, przywrócił dynastię Komnenidów. Aleksy martwił się, że Turcy kontrolują Ziemię Świętą i postanowił poprosić papieża Urbana II o pomoc militarną z Europy Zachodniej, co doprowadziło do rozpoczęcia pierwszej krucjaty. W ciągu następnych dwóch stuleci, w miarę kontynuowania bitew z Turkami w Azji Mniejszej, stosunki imperium z Zachodem uległy pogorszeniu. Podczas wypraw krzyżowych ziemie imperium miały służyć jako miejsce postoju wojny mającej na celu „odzyskanie” chrześcijańskich świętych ziem, ale znudzeni, niezdiscyplinowani krzyżowcy często kończyli plądrowaniem miast bizantyjskich, gdy byli zbyt niecierpliwi, aby czekać na ich przybycie na terenach muzułmańskich. Renesans bizantyjski w XII wieku miał charakter artystyczny i gospodarczy – był raczej odrodzeniem skierowanym do wewnątrz, a nie powrotem do dyplomatycznego zapału, który cechował wcześniejsze stulecia imperium. Na przełomie wieków żołnierze nieudanej Czwartej Krucjaty zostali wynajęci przez Aleksego IV, syna obalonego cesarza bizantyjskiego Izaaka II, do przywrócenia tronu jego ojca. Konstantynopol padł ofiarą krzyżowców w 1204 roku i utworzono Cesarstwo Łacińskie, aby rządzić dawnymi ziemiami bizantyjskimi, z wieloma terytoriami przydzielonymi Wenecji. Cesarstwo Bizantyjskie zostało oficjalnie rozwiązane, chociaż jego kultura pozostała niezmienną przez następne 200 lat – poprzez zmianę rządów, ponieważ Cesarstwo Łacińskie nigdy się nie ustabilizowało, a po nim pojawili się krótkotrwałe następcy – aż do roku 1453, kiedy Turcy osmańscy podbili Konstantynopol i wszystkie jego ziemie.

Cezaropapizm

Cezaropapizm to pogląd, że cesarz sprawował całkowitą kontrolę nad prawosławnym Kościołem greckim w Cesarstwie Rzymsko-Bizantyjskim, spychając Kościół do czegoś w rodzaju departamentu stanu, raczej podporządkowanego władzy cesarskiej niż niezależnego od niej. Jest to zachodnia perspektywa, której nigdy nie znaleziono w źródłach bizantyjskich. Z perspektywy bizantyjsko-prawosławnej w idealnym przypadku istniała harmonia między cesarzem/władzą cesarską (imperium) a władzą kościelną/sacerdotium, a nie odpowiednio dominacją i podporządkowaniem. Stosunki kościoła i państwa rzymskiego zmieniły się drastycznie po nawróceniu cesarza Konstantyna Wielkiego (zm. 337). Do tego czasu chrześcijaństwo było prześladowaną sektą mniejszościową, z dala od bogactwa i władzy pałacu cesarskiego i rzymskiej arystokracji. Do tego czasu Kościół rozwinął silną i skuteczną strukturę organizacyjną i przywództwo, a także sposób regulowania problemów (choć nie zawsze kończyły się one sukcesem) za pośrednictwem rad lokalnych. Po nawróceniu Konstantyna Kościół został wyniesiony na nowy poziom zamożności i władzy, ponieważ biskupi stali się teraz postaciami bogatymi i wpływowymi. Patronat cesarski nad kościołem oznaczał także cesarskie zaangażowanie w kościół i odwrotnie, kościelne zaangażowanie w politykę. Cesarzowi nieustannie zależało na zapewnieniu pokoju w Kościele i podejmował działania, gdy kontrowersje teologiczne groziły rozbiciem go na konkurencyjne frakcje, ponieważ te szybko przekształciły się w frakcje quasi-polityczne. Cesarz nie rozstrzygał takich sporów jednostronnie. Zamiast tego oparł się na kościele. Cesarz, począwszy od Konstantyna I, zwoływał wszystkich biskupów na sobór ekumeniczny („powszechny”), na którym mogli oficjalnie ustalić prawosławną doktrynę i praktykę. Cerkiew prawosławna uznaje siedem takich soborów (Sobór Nicejski, 325; Sobór w Konstantynopolu, 381; Sobór w Efezie i Chalcedonie, 431, 451; Konstantynopol, 551; Konstantynopol, 680; Nicea, 787). Niemniej jednak sobory te nie zawsze prowadziły do harmonii, gdyż potężni często się rozstawali (jak Monofizyci w Syrii i Egipcie po IV Soborze Ekumenicznym). Pod koniec IV wieku cesarz Teodozjusz I (zm. 395) ogłosił wiarę prawosławną jako jedyną legalną religię imperium. Miarą lojalności i obywatelstwa w imperium było później wyznawanie prawosławnej teologii cesarza. Kościół i państwo w Bizancjum były ze sobą ściśle powiązane. Władzę cesarza postrzegano jako nadaną przez Boga, czego dobitnym wyrazem była jego koronacja z rąk patriarchy w wielkiej katedrze Hagia Sophia. Cesarz dowiódł swego nałożonego przez Boga obowiązku, promując chrześcijaństwo, chroniąc Kościół i egzekwując jego przepisy. Rola cesarza w Kościele wykraczała poza zwoływanie soborów ekumenicznych. Wybrał także patriarchę Konstantynopola, czołowego duchownego w Kościele prawosławnym. Zwykle cesarz wybierał go z krótkiej listy przygotowanej przez synod duchowieństwa, ale mógł też wybrać zupełnie innego kandydata. Czasami rzeczywiście wybierał osobę świecką, jak to miało miejsce w przypadku patriarchy Focjusza z IX wieku. Cesarz pełnił funkcję nadzorca kościoła i otrzymał specjalne przywileje. Mógł wejść do sanktuarium (terenu, który dziś znajduje się za ikonostasem), który był zarezerwowany wyłącznie dla duchownych. Mógł także przyjmować komunię w taki sam sposób jak księża. Ponadto, cesarz mógł wygłaszać kazania, podobnie jak cesarz Leon VI (zm. 912) i błogosławić zgromadzenie. Uchwalił także ustawodawstwo regulujące działalność kościelną, a czasami nawet teologię. Cesarz nie mógł jednak sprawować Boskiej Liturgii; zarezerwowane wyłącznie dla duchowieństwa wyświęconego. Był tu jeden obszar odróżniający władzę cesarską (imperium) i klerykalną (sacerdotium). Jednak, jak jest jasne, w Bizancjum Kościół i państwo były ze sobą powiązane w sposób nierozzerwalny. Nie było jednoznacznego rozróżnienia pomiędzy wpływem prawa kanonicznego (kanon) i cywilnego (nomos) na społeczność bizantyjską. W XII wieku kanonista Theodore Balsamon oświadczył, że cesarz reguluje zarówno prawo cywilne, jak i kanoniczne, argumentując, że sam cesarz nie jest ograniczony prawem kanonicznym. Jednak było to tylko w teorii. W rzeczywistości cesarz rzeczywiście miał ograniczoną kontrolę nad ortodoksją. Chociaż mógł usuwać biskupów i wyznaczać ich zastępców, odpowiadał przed kościołem. Kiedy na początku V wieku usunięto

popularnego patriarchę Jana Chryzostoma, zamieszki w Konstantynopolu spaliły całe dzielnice miasta. Co więcej, cesarz nie mógł trwale zmienić doktryny bez wsparcia Kościoła, a zwłaszcza wielkich obrońców ortodoksji, czyli mnichów. W VII wieku cesarze opowiadali się za doktryną monoteletyzmu (która twierdziła, że Chrystus miał tylko jedną wolę zarówno wobec swojej boskiej, jak i ludzkiej natury); mimo ich wysiłków nie udało się to z powodu sprzeciwu duchowieństwa i mnichów, takich jak Maksym. W VIII i IX wieku kontrowersje wokół ikonoklazmu były napędzane przez pałac cesarski i ostro przeciwstawiali się nim mnisi, tacy jak Jan Damasceński i Teodor Stoudyta. To również się nie udało. W X wieku cesarz Nikeforos Fokas chciał, aby Kościół uznał za męczenników wszystkich chrześcijan, którzy zginęli w walce z muzułmanami. Patriarcha odrzucił to. W XI wieku napięcie między biskupami Rzymu (Kościół łaciński) a Konstantynopolem (Kościół grecki) doprowadziło do schizmy z 1054 r., która oddzieliła Kościoły katolicki od prawosławnego – pomimo cesarskich wysiłków, aby temu zapobiec. W XIII–XV w. cesarze bizantyjscy, desperacko poszukujący wsparcia militarnego z Zachodu, próbowali podporządkować Cerkiew prawosławną papieżowi (na soborze lyońskim w 1274 r. i soborze florenckim w latach 1438–1439), ale udaremniłi im to mnisi i duchowni nie chcący ustąpić teologicznie. Chociaż cesarz posiadał pewien poziom władzy praktycznej, władza ta była ograniczana przez tradycję Kościoła i niezachwiane przywiązanie do zasad monastycznych i duchownych obrońców. Wreszcie, pomimo nazwy (cezaropapizm), cesarze nigdy nie rościli sobie pretensji do posiadania władzy nad Kościołem, jak to robił na Zachodzie papież, biskup Rzymu. Pomimo władzy cesarza nie sprawował on pełnej kontroli nad kościołem, jak samo to słowo wskazuje. Nie był papieżem i cesarzem Kościoła prawosławnego.

Chrześcijaństwo celtyckie

Różnorodne współczesne grupy sekciarskie i grupy specjalnych interesów, od kultów New Age przez irlandzkich nacjonalistów, przez feministki po niezależnych chrześcijan, szczygą się celtyckimi korzeniami ze względu na swoje zapał i inspirację. Przy tak wielu konkurencyjnych twierdzeniach trudno jest usunąć partyzancki zapał z realiów historycznych otaczających celtycką duchowość i tożsamość kulturową. Do gigantów tej tradycji zaliczają się Patryk (zm. 461 n.e.), Brendan Żeglarz (zm. 577 n.e.), Kolumban (zm. 615 n.e.) i Brygida (legendarna). Do jego gigantycznych osiągnięć należy Księga z Kells oraz zbiór ballad i opowiadań, które czynią ją jedną z najwcześniejszych europejskich literatur wernakularnych. Duchowość celtycka to niedokładne określenie odzwierciedlające tożsamość emigrującego i wyjeżdżającego ludu, który dobrze przystosowywał się gdziekolwiek się pojawił. Zwykle stosuje się go do rdzennych mieszkańców Irlandii, Wielkiej Brytanii i Bretanii, związanych językiem gaelickim i (później) hiberno-łacińskim. Ludzie ci rozprzestrzenili się na starożytną Galię (Francję), Hiszpanię, Włochy, a nawet Galację w dzisiejszej Turcji; ich religijni pielgrzymi byli znani w starożytnym świecie z wizyt na ziemiach Bliskiego Wschodu. Ostatecznie chrześcijańscy kaznodzieje z ziem celtyckich byli znani z rechrystianizacji i recywilizacji Europy po tak zwanym średniowieczu, nic więc dziwnego, że wiele grup twierdzi, że duchowość celtycka jest wyznawana. Nikt nie jest pewien, kiedy chrześcijaństwo dotarło do zachodnich części Celtów, ale pewna obecność chrześcijan musiała zostać ustanowiona przed 431 rokiem n.e. kiedy papież Celestyn I wysłał biskupa do Irlandii. Być może wkrótce potem zachodni Kościół łaciński zlecił legendarnemu Patrykowi pracę misjonarską na wyspie. Tak więc, choć duchowość celtycka wykazuje pewną wrodzoną odrębność, od początku była kojarzona ze strukturą kościelną i wiarą Kościoła zachodniego, a nie tylko z rodzimym i autonomicznym chrześcijaństwem. W rzeczywistości najwcześniejsze odkryte artefakty pokazują, że irlandzkie chrześcijaństwo można było znaleźć wśród klas zamożnych, które używały typowych ikon i konwencjonalnych symboli, aby pokazać swoją duchowość. Najprawdopodobniej swoją wiarę zawdzięczali zapałowi Kościoła zachodniego do szerzenia chrześcijaństwa, mimo że większość ich ziem nigdy nie znajdowała się pod panowaniem Cesarstwa Rzymskiego. Po połowie lat 400. n.e. kiedy Rzymianie wycofali się z Wielkiej Brytanii na kontynent europejski, kontakty ze światem zachodnim

osłabły. Celtowie zostali zmuszeni do ponownego połączenia się ze swoimi rodzimymi korzeniami. Tendencja ta uległa nasileniu, gdy w Wielkiej Brytanii pojawili się Sasi, którzy zagrozili zajęciem ziem celtyckich. W międzyczasie mniejszość chrześcijańska odrzuciła resztkowe wpływy Kościoła zachodniego z powodu światowości i korupcji wielu jego instytucji i personelu. Kościół nie odpowiedział na wyobcowanie celtyckich chrześcijan aż do roku 605 n.e. kiedy papież Grzegorz Wielki wysłał Augustyna z Canterbury na pertraktacje z Irlandczykami. Papież uznał potrzebę zwołania soboru, pokazując, że celtyckie chrześcijaństwo było siłą, z którą należy się liczyć. Niestety rozmowy zostały całkowicie zerwane. Wreszcie w 640 r. n.e. Kościół irlandzki przychylił się do części próśb papieża. Duchowość celtycka rozwijała się w oknie czasowym od połowy V wieku do połowy VII wieku n.e. Jego cechy obejmowały inny kalendarz religijny (co oznacza, że Irlandczycy obchodzili Wielkanoc w innym dniu), inną strukturę duszpasterską (co oznacza, że Irlandczycy mieli własnych pastorów i jurysdykcję duszpasterską) oraz odmienną pobożność ludową (co oznacza, że rodzime mity irlandzkie zostały się włączone do chrześcijaństwa celtyckiego). Irlandzki system duszpasterski uznawał władzę pobożnych mnichów i ich klasztorów i nie zwracał uwagi na formalne granice parafii i diecezji, jak to zwykle robił Kościół zachodni. Zamiast biskupów i teologów cenili opatów i przełożonych, zarówno mężczyzn, jak i kobiety, którzy udowadniali, że swoją osobistą świętością i mistycznymi mocami mogą strzec porządku kosmicznego. Kościół celtycki nigdy nie odrzucił urzędu papieża i instytucji Kościoła zachodniego, lecz miał tendencję do bagatelizowania ich roli i skuteczności w prawdziwej duchowości. Jego system duszpasterski wykazuje niezwykle podobieństwo do Ojców Pustyni i wschodnich kościołów prawosławnych (Koptów, prawosławnych syryjskich i innych). Mogła mieć miejsce ograniczona i organiczna wymiana oparta na celtyckich wędrownikach i pielgrzymkach. Popularna pobożność Irlandczyków ukazuje włączanie mitycznych bohaterów celtyckich do opowieści chrześcijańskich. Na przykład historia św. Brygidy, założycielki opactwa Kildare, może równie dobrze opierać się na historii Brygidy, córki celtyckiego boga Dagdy, której imię zdobi tak wiele miejsc w Irlandii. Św. Brygida nie wzoruje się na tradycyjnej Marii, matce Jezusa, ale na jej imienniczce, która

był uzdrowicielem i siłą twórczą bogów. Celtowie mieli także mniejsze poczucie łańciskowego pojęcia grzechu pierworodnego. Świat nie jest przeklęty upadkiem ludzkich rodziców, Adama i Ewy, jak powiedział wielki myśliciel Kościoła zachodniego, Augustyn. Jest to raczej miejsce, w którym ludzie mogą zarządzać i okazywać osobistą dyscyplinę, aby móc pójść do nieba. Istnieje zwiększone poczucie bliskości boskości z stworzonym porządkiem. Idealnym chrześcijaninem w duchowości celtyckiej jest mnich w klasztorze, który prowadzi życie pełne samokontroli i modlitwy: mnich pokazuje, że jego życie można zdyscyplinować, a świat można ucywilizować i uporządkować. Jeśli nic innego, duchowość celtycka ukazuje alternatywę dla opartego na logice i doktrynalnego podejścia Zachodu. Ceni niezależność myśli i siłę osobistej świętości. Jednakże nie jest ona pozbawiona struktury, spontaniczna czy całkowicie wyjątkowa. Nie jest ona odrębna od religii chrześcijańskiej i prawdopodobnie najlepiej jest ją postrzegać jako hybrydę teologii łańciskowej i wierzeń tubylczych. W XI – XII wieku szczególne cechy duchowości celtyckiej zostały całkowicie zatopione w Kościele zachodnim, podobnie jak duchowość Ojca Pustyni jest częścią Kościoła wschodnio-greckiego.

Chanat Czagataj

Czyngis-chan (ok. 1167–1227) miał czterech synów ze swoją główną żoną Borte. Najstarszy syn Juji i drugi syn Chagataj byli tak zaciekłymi rywalami, że Czyngis zdecydował się ominąć obu na rzecz swojego trzeciego syna, Ogotai Khana, jako jego następcę khaghan (Wielki Chan), a wszyscy jego synowie zgodzili się z jego wyborem. Czyngis przydzielał także terytoria każdemu synowi do rządzenia, chociaż wszyscy uznawali przywództwo khaghana i współpracowali z nim w rozszerzaniu imperium mongolskiego. Juji otrzymał ziemię najdalej od ojczyzny ojca - terytoria zachodnie, które obejmowałyby Rosję i Europę Wschodnią; jego wyznawcy nazywani byli Złotą Ordą. Chagataj otrzymało zachodni

Turkiestan, Kotlinę Tarim i zachodni region Tian Shan (T'ien Shan). Ogotai otrzymał Dzungarię i część Azji Środkowej, natomiast najmłodszy syn, Tului, otrzymał mongolską ojczyznę. Postanowienie to potwierdzono tuż przed śmiercią Czyngis-chana w 1227 r. Dwa lata później Kuriltai (rada szlachty) wybrała Ogotai na kolejnego khagana. Powiększony później obszar Chagatai obejmował także dolinę rzeki Ili, Kaszgarie, Turfan i Kuchę w dzisiejszych północno-zachodnich Chinach oraz Transoksjanę, w tym miasta Bucharą i Samarkandą. Te odmienne ziemie stały się znane jako Chanat Czagataj. Z wyjątkiem miast oazowych, większość chanatu stanowiła kraina stepowa zamieszkała przez różnych nomadów, w większości pochodzenia tureckiego. Chagatai był wojownikiem, a także zagorzałym zwolennikiem tradycji mongolskich. Czyngis mianował go strażnikiem mongolskiego kodeksu prawnego zwanego „Yasa”, którego surowo przestrzegał. Chagatai i jego następcy prowadzili półkoczowniczy tryb życia, zmieniając obóz zimowy na letni, zależnie od pory roku. Podczas gdy królestwa mongolskie pod rządami Kubilaj-chana i jego spadkobierców w Chinach, dynastii Yuan (1279–1368) oraz il-chanatu Hulagu-chana i jego następców w Persji i na Bliskim Wschodzie miały ustalone granice, bogate zasoby, dużą osiadłą populację, i długo ugruntowane tradycje rządzenia, Chanat Czagataj miał zmieniające się granice, populacje plemienne ze słabymi instytucjami państwowymi i stosunkowo niewielkimi zasobami. Było otoczone przez inne mongolskie dominacje rządzone przez gałęzie potomków Czyngis-chana w trzech kierunkach – dynastią Yuan, Il-Chanatem i Złotą Ordę w Rosji. Jedynym kierunkiem ekspansji był Afganistan i Indie. Począwszy od lat 90. XII wieku siły chanatu Czagataj przejęły kontrolę nad wschodnim Afganistanem, skąd napadły północno-zachodnie Indie. W 1303 roku wyprawa licząca 120 000 ludzi oblegała Delhi przez dwa miesiące i spustoszyła duży obszar. Kolejna grupa 40 000 jeźdźców wróciła do Indii w 1304 r., ale została pokonana, a 9 000 więźniów zostało stratowanych na śmierć przez słonie. Podobny los spotkał żołnierzy ostatniej armii atakującej w latach 1305–1306. Niezdolni do ekspansji na zewnątrz, spadkobiercy Chagatai byli nieustannie uwikłani w wojny i rywalizację pozostałych trzech gałęzi rodziny oraz między sobą. Choć Chanat Czagataj był ubogi w zasoby, jego centralne położenie na Jedwabnym Szlaku umożliwiało mu pobieranie obfitych podatków i opłat drogowych. Częste wojny i drapieżna polityka wobec handlu i siedzącego trybu życia często skutkowały załamaniem, a ostatecznie upadkiem handlu międzynarodowego szlakami lądowymi. Główne różnice i niezgodności dzieliły wschodnią i zachodnią połowę chanatu. Zachodnia część, pierwotnie część królestwa Khwarazm, była zislamizowana, zurbanizowana i bardziej zaawansowana niż region wschodni, który był bardziej pasterski, nomadyczny i animistyczny. Z braku spójnego rządu każdy poszedł własną drogą. Chagatai zmarł w 1242 roku, a jego następcą został jego wnuk Kara Hulagu. Ingerencja khaghana i zaangażowanie władców Chagatai Khanid w walkę dynastyczną innych gałęzi rodu spowodowały wiele wstrząsów. Przywódcy Chanatu Czagatai zaangażowali się, gdy Mongke Khaghan zmarł w 1259 r. i wybuchła walka o sukcesję między jego braćmi Kubilai i Arikiem Boke; stanęli po stronie zwycięzcy Kubilai. Później poparli Kaidu Khana, wnuka Ogotai, który rzucił wyzwanie Kubilaiowi o tron khaghana. Niszczycielskie wojny trwały aż do śmierci Kaidu w 1301 roku. Choć Kubilai zwyciężył ze swoimi rywalami, jedność imperium mongolskiego została na zawsze złamana i chociaż władcy Czagatai nie rywalizowali o ogólne przywództwo, ich centralna pozycja w linii komunikacji między różnymi gałęziami rodziny odegrała znaczącą rolę w rozbiciu jedności imperium mongolskiego. Częste wojny domowe i zmiany władców (do 1230 r. było 30 chanów) fatalnie osłabiały władzę centralną kosztem lokalnych przywódców. Gdy w 1369 r. Chanat Czagataj rozpadał się, w Samarkandzie powstał przywódca mongolsko-turecki, który twierdził, że pochodzi od Czyngis-chana. Nazywał się Timurlan (Tamerlan), co oznacza Timur Kulawy. Jego kariera wojskowa, która zakończyła się śmiercią w 1403 r., była powtórzeniem kariery jego słynnego przodka. W XIV wieku władcy Chagatain przeszli na islam, religię wielu ludów tureckich, którymi zarządzili. Zmieniono język urzędowy chanatu z mongolskiego na czagatajsko-turecki. Używano go w regionie, którym zarządzili, aż do czasów współczesnych

Chaucer, Geoffrey

(ok. 1340–1400) Autor angielski

Geoffrey Chaucer był synem Johna Chaucera, zamożnego handlarza winem i Agnes de Copton. Około 1355 roku jego dość zamożni rodzice zapewnili młodemu Geoffreyowi stanowisko pazia w dworze o randze królewskiej, księcia Lionela, hrabiego Ulsteru, przyszłego księcia Clarence i syna Edwarda III. Zapewniło to odpowiednie środowisko do rozwijania talentów syna, gdy ten miał kontakt ze światem arystokracji i rozwinął w sobie uznanie dla manier dworskich. Chaucer był znany ze swojej uważnej obserwacji otoczenia. W takich warunkach poznałby także język francuski i łacinę, a także po raz pierwszy poznał swojego przyszłego patrona, Jana z Gaunt. Po odbyciu służby jako paź Chaucer wstąpił do służby wojskowej i walczył we Francji. W 1360 roku został schwytany, ale został zwolniony po zapłaceniu okupu przez Edwarda II. Od 1374 do 1386 Chaucer był kontrolerem celnym w porcie londyńskim. Był to ważny urząd, gdyż dochody króla pochodziły głównie z ceł. Później został urzędnikiem w Dziełach Królewskich. W 1367 roku został wieśniakiem w domu królewskim, a dwa lata później awansował na dziedzica. Chaucer poślubił Philippę Roet w 1366 roku, siostrę kochanki i przyszłej żony swego patrona, Jana z Gaunt. Filippa Roet służyła królowej jako dama dworu. Ich małżeństwo trwało aż do jej śmierci w 1387 r. W swojej pracy dla króla Chaucer zaangażował się w misje dyplomatyczne do Francji, Włoch i Hiszpanii – ośrodków nauki i twórczości literackiej znacznie bardziej znanych niż ówczesny Londyn. To właśnie we Włoszech poznał Giovanniego Boccaccio, włoskiego pisarza, którego twórczość podziwiał. Nic dziwnego, że w jego twórczości można dostrzec wpływy Europy kontynentalnej. Na początku swojej kariery Chaucer wykazywał tendencję do przyjmowania stylu francuskiego. Duży wpływ na niego wywarły dzieła francuskie, takie jak *Roman de la Rose*, alegoria o miłości napisana w ósmiosylabowych dwuwierszach przez dwóch poetów – Guillaume’a de Lorrisa i Jeana de Meuna. W 1369 roku Chaucer napisał *Księgę księżnej*, prawdopodobnie dla pierwszej żony Jana z Gaunta, Blanche, która zmarła w tym samym roku. Utrzymując wpływy francuskie, Chaucer zaczął ulegać wpływom autorów włoskich, takich jak Dante Alighieri i Boccaccio. Jedno z jego dzieł, *Troilus i Criseyda*, było w rzeczywistości oparte na *Filostracie* Boccaccia. Boccaccio stanowi podstawę dla czterech postaci Chaucera z jego najśłynniejszego dzieła „*Opowieści kanterberyjskie*”. Chaucer zmarł 25 października 1400 roku. Jego ciało pochowano w Opactwie Westminsterskim, a później przeniesiono do Zakątka Poetów we wschodniej nawie południowego transeptu. XIV wiek był złotym okresem rozkwitu sztuki literackiej w Anglii. W epoce zwanej średniowieczem literatura angielska cieszyła się niespotykaną popularnością. Język angielski stał się powodem do dumy Anglików. Nowy status nadawany językowi wynikał w dużej mierze z wyboru przez Chaucera języka angielskiego jako godnego środka jego własnej wypowiedzi artystycznej. Środowisko intelektualne w średniowieczu charakteryzowało się w dużej mierze zagadnieniami filozoficznymi dostarczonymi przez chrześcijaństwo. W ten sposób alegoria chrześcijańska stała się głównym elementem literatury średniowiecznej. Alegoria jest polisemiczna, ponieważ można wyróżnić wiele poziomów znaczenia. Zbiory znaczeń są także misternie powiązane z innymi zbiorami znaczeń, tworząc tekst znacząco bogaty. Wszystkie znaczenia nawiązują do głównego tematu, do którego wielokrotnie nawiązuje się w tekście. Chaucerowi udało się w twórczy sposób połączyć rozważania filozoficzne. Chaucer napisał *Opowieści kanterberyjskie* między 1387 a 1400 rokiem, w następstwie czarnej śmierci i buntu chłopskiego. Jest to zbiór 24 opowieści opowiadanych przez różne postacie będące pielgrzymami. Pisząc *Opowieści kanterberyjskie*, przyjmuje mocny satyryczny styl. Chaucer czerpie z postaci współczesnych, powszechnie spotykanych w społeczeństwie średniowiecznym, więc jego odbiorcy będą z nimi zaznajomieni. Styl literacki Chaucera był rewolucyjny, ponieważ włączył do swoich pisań lokalne dialekty, jak na przykład w „*Opowieści Millera*” będącej częścią *Opowieści kanterberyjskich*. W „*Opowieści rycerskiej*” młynarz, mówiąc po pijanemu, właściwie przerywa bohaterowi. Jako złożony zbiór historii różnych postaci ze wszystkich warstw społecznych, mężczyzn i

kobiet, „Opowieści kanterberyjskie” stanowią cenny obraz funkcjonowania społeczeństwa w tym niestabilnym okresie historycznym.

Chenla

Dwa kolejne królestwa o silnych wpływach indyjskich wyłoniły się w przedangkoreańskich wiekach historii Khmerów. Byli to Funan z II do VI wieku i Kambuja (Chenla, Zhenla po chińsku) z VI do VIII wieku. Chenla, stan wasalny Funanu, wyłonił się jako niezależne państwo w połowie VI wieku. W tym czasie rozwinęła się trasa morska między Indiami a Chinami. Odejście od przybrzeżnego szlaku handlowego zbiegło się w czasie z pojawieniem się zdobywców z obszaru środkowego Mekongu, braci Bhavavarman (550–600) i Mahendravarman (600–611). Skoncentrowali się na obszarach uprawy ryżu w dorzeczu Mekongu, a nie na handlu morskim. Nowe królestwo, zwane Kambuja, wywodzi się od mędrca Kambu Svayambhuvy i córki Nagas, Mery. Według chińskiej kroniki Historii Sui, Chenla było feudalnym stanem Funanu, obejmującym mniej więcej północną Kambodżę i południowy Laos czasów współczesnych. Jej stolicą była Lingaparvata, gdzie znajdowała się hinduska świątynia poświęcona bogu Bhadresvara. Chenla stała się odrębnym państwem po oddzieleniu się od Funanu w 550 r. wraz z przystąpieniem Bhadravarmana I jako pierwszego władcy nowo niepodległego królestwa. Był wnukiem unanese ulera Rudravarmana (r. 514–539) i poślubił księżniczkę Chenla imieniem Lakshmi, która była następcą tronu. Bhadravarman został niezależnym królem Chenli w 550 r., kiedy zmarł władca. Podczas swojego długiego panowania Chenla był zaangażowany w działania wojenne, a Chitrasena dowodził armią. Królestwo Chenla obejmowało całą Kambodżę, południową Tajlandię, Laos i region Deltę Mekongu. Brat Bhadravarmana, Chitrasena, noszący tytuł Mahendravarmana, został jego następcą i rządził przez 11 lat. Był odważnym królem i zdobywcą. Panowanie jego syna Isanvarmana I (611–635) naznaczone było rozszerzeniem królestwa na zachód i utworzeniem w 613 r. nowej stolicy, Isanpury w Sambor Prei Kuk (prowincja Kompong Thom we współczesnej Kambodży). Podobnie jak jego ojciec, prowadził politykę przyjaźni wobec królestwa Champa i poślubił księżniczkę Champa. Kolejnym władcą był Bhavavarman II (635–650), którego następcą został Dżajawarman (650–690). Skonsolidował królestwo Chenla. Po jego śmierci królowa Jayadevi kontrolowała sprawy państwa. Nieuchronna wojna domowa doprowadziła do rozpadu królestwa Chenla. Frakcyjne spory na dworze doprowadziły do podziału królestwa w 706 roku na Górna Chenla (Górna Chenla) i Dolna Chenla (Dolna Chenla). Górna Chenla, ze stolicą w prowincji Champassak we współczesnym Laosie, była w pewnym stopniu scentralizowanym państwem z 30 siedzibami prowincji pełniącymi funkcję ośrodków administracyjnych. Wysłała także ambasady do Chin. Dolna Chenla, zajmująca dawne królestwo Funanu wzdłuż delty Mekongu i wybrzeża, wiodła burzliwe życie z ciągłymi najazdami piratów z Jawy. Pomniejsze stany Khmerów, takie jak Aninditapura i Sambhupura, były uwikłane w rywalizację o kontrolę nad Dolnym Chenla. Nacisk na Chenlę wywierali także królowie Jawy Sailendra. Ostatni z władców zginął w 790 roku, a kraj stał się wasalem Sailendrow. Książę z Sambhupury, który przebywał na Jawie, przejął stery jako marionetkowy władca. Ale Dżajawarman II potwierdził swoją niepodległość w 802 roku, stając się założycielem wielkiego imperium Angkorei, które przetrwało do początków XV wieku. Cywilizacja kambodżańska w Chenla, podobnie jak cywilizacja z okresów Funan i Angkor, była świadkiem znacznych wpływów indyjskich. Elementy indyjskie mieszało z miejscowymi mitami o Księżycu i wężu. Budowanie królewskich lingów (symbol fallusa Śiwy) na górach było połączeniem autochtonicznego kultu górskiego z wierzeniami hinduistycznymi. Śiwa w swojej formie linga był powiązany z kultem dewaradży, którego później Dżajawarman II użył do ogłoszenia swojej suwerenności nad Jawą. Królowie Chenla zostali ubóstwiani. Pan Śiwa był czczony pod różnymi imionami, takimi jak Bhadreswara, Śambhu, Girisa i Tribhubaneśwara. Inskrypcje z Kambodży świadczą o dominacji sanskrytu. Konwencje retoryczne i literackie były dobrze znane autorom epigrafów w Chenla. Byli także dobrze zaznajomieni z indyjskimi eposami, kawyami i puranami. Inskrypcje nawiązują do Wed, Vedant i Smritis. Wiele sanskryckich słów zostało wchłoniętych przez stary Khmerów i odnosiło się do nazw

geograficznych, imion bóstw i osób, terminów administracyjnych oraz terminów związanych z kalendarzem i liczbami. Inny indyjski zwyczaj pozostał taki, że księżniczki wychodziły za mąż za braminów (kapłanów hinduskich). Bramini odgrywali ważną rolę w życiu religijnym ludu. Arcykapłan, czyli purohita, miał potężny wpływ na rodzinę królewską. Ten urząd kapłański przechodził z wuja na siostrzeńca w linii matczynej, co było przykładem rodzimego matrylinearnego systemu społecznego. Królowie starali się sprzymierzyć z konkretną rodziną kapłańską poprzez przymierze małżeńskie. Buddyzm był również powszechny w Chenla. Wiara mahajany przybyła do Kambodży z Jawy i Indii. Posągi buddyjskie znaleziono w czasach Bhavavarmana II. Wpływy Indii, kultury megalitycznej Azji Południowo-Wschodniej, Chin i sąsiednich regionów Azji Południowo-Wschodniej wzbogaciły kulturę Chenla.

Chrześcijańskie stany Hiszpanii

Kiedy Maurowie z Maroka najechali Hiszpanię w 711 roku, z łatwością udało im się zdobyć większość Półwyspu Iberyjskiego, z wyjątkiem obszaru wokół Gór Asturii na północy. Kiedy w 718 r. przystąpili do ataku na ten region, chrześcijanie pokonali Maurów w bitwie pod Covadonga, niedaleko Asturii. Maurowie postanowili pozostawić tę część Hiszpanii niezdobytą, co stało się pierwszą bitwą w ramach tego, co Hiszpanie nazywali „rekonkwistą”, czyli ponownym podbojem Hiszpanii dla chrześcijaństwa. W ciągu następnych stuleci w Hiszpanii powstało kilka królestw chrześcijańskich, zwłaszcza Asturia, León, Kastylia, Aragonia i Nawarra. Te stopniowo się rozszerzały i ostatecznie udało im się pokonać Maurów, korzystając ze swoich sojuszy. Wyrzucili ich z Półwyspu Iberyjskiego w 1492 r., kiedy Izabela, następczyni tronu Kastylii, i Ferdynand II, król Aragonii, zdobyli Grenadę, ostatnią muzułmańską posiadłość na półwyspie.

KRÓLESTWO ASTURII

Królestwo Asturii było pierwotnie Wizygockim królestwem Hiszpanii, utworzonym przez Pelayo (Pelagiusa), wnuka króla Chindaswintha, który został pokonany przez Maurów. Pelayo założył swoją stolicę w Cangas de Onis, zapewniając sobie niepodległość zwycięstwem w bitwie pod Covadonga. Maurowie, zamiast wysyłać więcej żołnierzy do Asturii, udali się do Francji i w 732 zostali pokonani w bitwie pod Tours. Przez następne stulecie Maurowie znajdowali się w defensywie, co pozwoliło Pelayo i jego następcom odbudować siły. Syn Pelayo, Favila, został królem po śmierci ojca w 737 r., ale zginął dwa lata później podczas polowania na dziki. Nie miał syna, więc jego szwagier został ogłoszony królem Alfonsem I. Powiększył królestwo Asturii, anektując Galicję na zachodzie i León na południu. Rozszerzył także swoje ziemie na wschodzie aż do granic Nawarry. Kiedy Alfonso zmarł, na tron wstąpił jego okrutny syn Fruela I. Jednym z pierwszych czynów Frueli było zabicie własnego brata Bimarano, który według niego pragnął tronu. Po 11 latach panowania Fruela został zamordowany 14 stycznia 768 roku, a jego następcą został jego kuzyn Aureliusz (syn brata Alfonsa, Frueli). Jego następcą w urnie został Silo, bratanek, który poślubił córkę Alfonsa I. Aureliuszowi udało się powstrzymać atak Maurów, płacąc im daninę, a o Silo wiadomo tylko tyle, że przeniósł stolicę królestwa z Cangas de Onis do Pravii. Okres ten zbiegł się z inwazją Karola Wielkiego na Hiszpanię i zdobyciem przez niego Barcelony. Następcą Silo, Mauregato, był nieślubnym synem Alfonsa I (jego matka rzekomo była niewolnicą) (r. 783–788) i miał co roku składać Maurów 100 pięknych dziewcząt w hołdzie. Następnym królem, Bermudo I, brat Aureliusza, został wyświęcony na diakona i niechętnie przyjął to stanowisko, abdykował trzy lata później i pozwolił na objęcie tronu Alfonsowi II „Wstydliwemu”, synowi Frueli I. Początkowo obawiano się, że Alfonso może spróbować zemścić się za morderstwo ojca – zamiast tego rządził przez 51 lat. Był żonaty z Bertą, podobno córką Pepina, króla plemienia Franków, ale nie mieli dzieci, ponieważ złożył ślub celibatu. Podczas swojego długiego panowania ustabilizował system polityczny kraju i zaatakował Maurów, pokonując ich w pobliżu niedawno splądrowanego przez nich miasta Oviedo. Alfonso II był pod takim wrażeniem piękna Oviedo, że przeniósł tam swój dwór i ogłosił je swoją stolicą. Miało

pozostać stolicą królestwa Asturii aż do 910 roku, kiedy to León został nową stolicą. Rozpoczęto prace nad budową katedry w Oviedo, w której ostatecznie pochowano Alfonsa II. Głównym osiągnięciem Alfonsa było podbicie terytorium Maurów, przynosząc zasięg jego chrześcijańskiego królestwa na krańce środkowej Hiszpanii. Mauretański król Abd ar-Rahman II (822–852) był jednak w stanie powstrzymać postępy Alfonsa, odeprzeć Franków i powstrzymać bunt chrześcijan i Żydów w Toledo. Kolejnym królem Asturii był Ramiro I, syn Bermudo I. Rozpoczął swoje panowanie od schwytania kilku innych pretendentów do tronu, oślepienia ich, a następnie zamknięcia w klasztorach. Jako wojownik zdołał pokonać inwazję Normanów po wylądowaniu Normanów w Corunnie, a także stoczył kilka bitew z Maurami. Jego syn, Ordonó I, został kolejnym królem i jako pierwszy był znany jako król Asturii i León. Ordono rozszerzył królestwo na Salamankę, a jego następcą został jego syn Alfonso III „Wielki”. Alfonso III panował przez 44 lata (866–910) i w tym czasie skonsolidował królestwo poprzez reorganizację biurokracji, a następnie walczył z Maurami. Udało mu się powiększyć swoje ziemie na całą Asturię, Biskajską, Galicję i północną część współczesnej Portugalii. Południowa granica jego królestwa przebiegała wzdłuż rzeki Duero (Douro).

KRÓLESTWO LEÓN

Alfonso miał trzech zwaśnionych synów, którzy spiskowali przeciwko sobie, a następnie przeciwko ojcu. Próbując udobruchać ich wszystkich, Alfonso podzielił swoje królestwo na trzy części. Garcia został królem León, Ordonó został królem Galicji, a Fruela został królem Oviedo (rządzącego Asturią). Podział ten był krótkotrwały, ponieważ wojny między młodymi mężczyznami doprowadziły w końcu do zjednoczenia wszystkich krain pod jednym władcą. Garcia panował tylko przez cztery lata, zanim umarł, bez dzieci. Ordono II rządził w Galicji, zanim zmarł 14 lat później, i ostatecznie Fruela II „Okrutny”, czwarty syn Alfonsa III, który przeżył pozostałych, ponownie zjednoczył królestwo w 924 r. Jednak zmarł na trąd w następnym roku wraz z synem Ordono II został królem Alfonsem IV. Nie chciał rządzić i abdykował, aby resztę życia spędzić jako mnich. Dzięki temu brat Alfonsa IV został królem Ramiro II. Wkrótce potem Alfonso próbował odzyskać tron, ale został zabrany przez swojego brata, oślepiony i pozostawiony w klasztorze św. Juliana, gdzie wkrótce potem zmarł. Następcą Ramiro II został jego starszy syn, Ordonó III, a następnie młodszy syn, Sancho I „Gruby”. Minęły dwa lata, kiedy królem był Ordono IV „Zły”, syn Alfonsa IV, ale potem jedyny syn Sancho I został królem Ramiro III. Miał pięć lat, kiedy został królem, a Normanowie postanowili ponownie zaatakować, niszcząc wiele nadmorskich miast. W końcu abdykował i pozwolił swojemu kuzynowi, Bermudo II, synowi Ordono III, zostać królem. To właśnie za panowania Bermudo II Maurowie zaatakowali i zdołali dotrzeć aż do León. Kiedy Bermudo II zmarł w 999 r., jego syn Alfonso V miał zaledwie pięć lat, a regentem został hrabia Galicji Don Melindo González. Mając dwadzieścia kilka lat Alfonso V poprowadził swoje armie do bitwy z Maurami, odbił większość León, ale zginął w bitwie z Maurami pod Viseu w Portugalii 5 maja 1028 r. Jego jedyny syn, Bermudo III, miał 13 lat i podczas swojej dziewięcioletniej panowanie stanęło w obliczu kolejnych zagrożeń ze strony sąsiedniego chrześcijańskiego królestwa Kastylii. W 1037 roku zginął w bitwie nad rzeką Carrion w walce z królem Kastylii Ferdynandem I, a królestwo León, jak wówczas było znane, zostało wchłonięte przez Kastylię.

KRÓLESTWO KASTYLII I GRANADY

Królestwo Kastylii zaczęło się jako zależność od León i było kontrolowane przez hrabiów. Jednak w 1035 roku Ferdynand I „Wielki” został ogłoszony królem Kastylii, a dwa lata później, po pokonaniu i zabiciu Bermuda III, został królem Kastylii i León, rządząc przez następne 27 lat. Ci nowi królowie uważali się za potomków w linii prostej dziedzictwa Asturii, nawet jeśli nie przez krew. Kiedy Ferdynand I umarł, podzielił swoje ziemie między swoje dzieci i Sancho otrzymał Kastylię, Alfonso otrzymał León i Asturię, Garcia otrzymał Galicję i północną Portugalie, jego córka Urraca otrzymała Zamorę, a Elvira otrzymała Toro. Miało to położyć kres ich kłótniom, ale skończyło się tylko na wielu walkach. W tym czasie

szlachcic Rodrigo Díaz de Bibar wyłonił się jako wielki hiszpański bohater El Cid. Co ciekawe, później próbował założyć własne królestwo Walencji, co zakończyło się jego śmiercią. Ostatecznie Alfonso rządził wszystkimi krainami jako Alfons VI „Odważny”, król Kastylii. Alfonso VI przeprowadził szereg ataków na Maurów, ale większość z nich została przyćmiona wysiłkami El Cida. W 1085 r. chrześcijanom udało się zdobyć miasto Toledo, a Alfonso panował aż do swojej śmierci w czerwcu 1109 r. w wieku 70 lat. Miał pięć lub sześć żon. Jego córka Urraca została następczynią Alfonsa VI. Poślubiła najpierw Rajmunda, hrabiego Burgundii, a później Alfonsa I, króla Aragonii. Jej następcą został Alfonso VII (1126–1157), podający się za „cesarza całej Hiszpanii”. Kiedy umarł, jego ziemie zostały podzielone pomiędzy jego najstarszego syna, Sancho III „Pożądanego”, któremu nadano Kastylię; i jego drugi syn Ferdynand II, któremu nadano Leonę. Sancho III panował tylko przez rok, a jego jedynym żyjącym synem został Alfons VIII r. 1158–1214. W 1212 roku pokonał Maurów w bitwie pod Las Navas de Tolosa, dając Kastylii kontrolę nad środkową Hiszpanią. Kiedy zmarł, jego następcą został Henryk I, jego najmłodszy, ale jedyny żyjący syn. Zmarł, a następcą króla Kastylii został jego bratanek Ferdynand III. Tymczasem w León Ferdynand II panował przez 31 lat, a kiedy zmarł w 1188 r., jego następcą został jego brat Alfonso IX. Pierwsza żona Alfonsa IX, Teresa, z którą się rozwiódł, została później kanonizowana jako Święta Teresa w 1705 r. Jego najstarszym żyjącym synem z drugą żoną był Ferdynand, który został już królem Kastylii. Kiedy Alfons IX zmarł w 1230 r., królestwa Kastylii i León ponownie się zjednoczyły. Ferdynand III rozpoczął serię wojen z Maurami, zdobywając miasta Kordoba (1236), Jaen (1246) i Sewillę (1248). Wraz ze zdobyciem Sewilli „Rekonkwista” była prawie zakończona – Maurowie posiadali jedynie miasto Granada. Siły Ferdynanda nie były w stanie zdobyć tego miasta, chociaż emir Granady uznał jego zwierzchnictwo. Ferdynand III założył także Uniwersytet w Salamance, zmarł 30 maja 1252 roku i został pochowany w katedrze w Sewilli. W 1671 r. papież Klemens X kanonizował go i stał się św. Ferdynandem (San Fernando). Syn Ferdynanda, Alfonso X, miał dwa tytuły: „Mądry” i „Astrolog”. Podczas swego panowania skodyfikował prawa, pisał wiersze i zlecił wielu uczonym stworzenie wielkiej kroniki historii Hiszpanii. Jeden z jego doradców, Jehuda ben Moses Cohen, napisał, że król był kimś, „w kim Bóg umieścił inteligencję, zrozumienie i wiedzę ponad wszystkich książąt swoich czasów”. Został także wybrany na króla Rzymian w 1257 r., zrzekając się tytułu Świętego Cesarza Rzymskiego w 1275 r. Jednak Alfonso X stanął w obliczu kryzysu sukcesji dynastycznej. Jego najstarszy syn, Ferdynand de la Cerda, zmarł w 1275 roku, pozostawiając dwóch młodych synów. Alfonso X nie chciał, aby na tronie mianowano młodego chłopca tak mianowanego jego następcą jego drugiego syna, Sancho. Żona Ferdynanda stanęła po stronie swoich dwóch synów, a żona Alfonsa X stanęła po jej stronie. Konflikt trwał dalej, gdy Francuzi – żona Ferdynanda była francuską księżniczką – wypowiedzieli wojnę Sancho, mającemu poparcie hiszpańskiego parlamentu, Korteżów. Wojna wydawała się nieunikniona, ale kiedy nadeszła wiadomość, że Sancho jest chory, Alfonso zmarł z żalu i rozpacz. Kolejnym królem został Sancho IV „Odważny”, jego choroba nie była tak poważna, jak początkowo sądzono, a po 11 latach panowania, jego następcą został jego syn Ferdynand IV „Wezwany”, który miał zaledwie dziewięć lat, gdy został król – jego matka sprawnie rządziła jako regentka. Niewiele godnego uwagi wydarzyło się za panowania Ferdynanda IV, który swój tytuł zdobył skazując na śmierć dwóch braci oskarżonych o zamordowanie dworzanina. Poszli na egzekucję, protestując za swoją niewinnością i „wezwali” Ferdynanda, aby za 30 dni stawiał się przed sądem Bożym. Ponieważ Ferdynand miał wtedy zaledwie 26 lat, nie przejął się tym, ale trzydziestego dnia po egzekucji słudzy znaleźli go martwego w łóżku. Kolejnym królem został jego roczny syn Alfons XI „Sprawiedliwy”, który w 1337 roku, mając 13 lat, zaatakował Maurów w Granadzie. W bitwie pod Río Salado 30 października 1340 roku Hiszpanie, wspierani przez Portugalczyków, pokonali armię mauretańską. Mówiono, że była to pierwsza bitwa w Europie, w której użyto armat. Alfonso XI panował do 1350 roku, kiedy miał 39 lat. Alfonso był żonaty z Marią Portugalską, ale większość swojego panowania spędził z Leonorą de Guzmán, szlachcianką, która niedawno owdowiała. Alfonso i Leonor mieli dużą rodzinę, ale kiedy Alfonso zmarł, Leonor na rozkaz królowej została aresztowana i zabrana do Talavery, gdzie została uduszona. Kolejnym królem

był syn Alfonsa i Marii, Pedro I „Okrutny”, który panował od 1350 do 1366 roku. Za panowania Pedra I poślubił także Blanche Burbon, kuzynkę króla Francji, ale zakochał się w Marii de Padilla. Początkowo Pedro mianował przyjaciół i rodzinę Marii na wpływowe stanowiska, jednak część szlachty wymusiła zwolnienie zwolenników i krewnych Marii. W 1355 roku kazał zamordować czterech z tych szlachciców, a suknię jego żony najwyraźniej zbryzgała krew, dzięki czemu Pedro zyskał tytuł „Okrutny”. W 1366 roku został zdetronizowany przez swojego przyrodniego brata Henryka II z Trastamary, „Bękarta”, ale udało mu się obalić Henryka i powrócić jako król w następnym roku, spędzając następne dwa lata w bitwach ze swoimi przyrodnimi braćmi, przy wsparciu Anglików. pod wodzą Edwarda „Czarnego Księcia”. Wydarzenia te stały się tłem francuskiej powieści Agenor de Mauleon (1846) Aleksandra Dumasa. Ostatecznie Pedro został zamordowany, a na tron powrócił Henryk II. Przez następne 10 lat, aż do śmierci Henryka, podejmowano, ostatecznie zakończone sukcesem, próby zapobieżenia inwazji Jana z Gaunt na Hiszpanię. Jedynym prawowitym synem Henryka II był Jan I, który miał 21 lat i został królem po śmierci ojca. Jakież 11 lat później, podczas oglądania ćwiczeń wojskowych, Jan I spadł z konia i zginął. Kolejnym królem został jego 11-letni syn, Henryk III „Infirm”. Kiedy zmarł w grudniu 1406 r., jego roczny syn został ogłoszony Janem II. Kiedy miał 13 lat, Kortezy uznały nastolatka za „pełnoletniego”, a Jan II rządził samodzielnie. Król miał wielu ulubieńców, jednym z nich był Don Alvaro de Luna, który według późniejszych pisarzy był chłopakiem młodego króla. Jan II panował aż do swojej śmierci w 1454 r., jego następcą został jego syn Henryk IV, który panował do 1474 r. Miał córkę i przed śmiercią Henryka IV dziedziczką Izabela poślubiła Ferdynanda Aragońskiego, jednocząc chrześcijańską Hiszpanię.

KRÓLESTWO ARAGONII I NAWARRY

Początki królewskiego rodu Aragonii w północno-wschodniej Hiszpanii sięgają Ramiro I (1035–1063). Jego ojciec, Sancho III, król Nawarry, pozostawił mu Aragonię, ponieważ Ramiro był nieślubny. Ramiro był księciem-wojownikiem i szybko powiększał swoje ziemie, nawet na krótko biorąc udział w wyprawach na ziemie swojego przyrodniego brata Garcii III, który odziedziczył resztę Nawarry. W wojnie z mauretańskim emirem Saragossy o trybut Ramiro zginął w bitwie 8 maja 1063 roku. Następcą Ramiro został jego najstarszy syn, Sancho I, któremu udało się odbić ziemie Maurom, przesuwać granice Aragonii na północ brzeg rzeki Ebro. W 1076 roku, kiedy zmarł jego kuzyn, król Nawarry, Sancho wstąpił na tron Nawarry. W czerwcu 1094 Sancho zginął podczas oblężenia Huesca. Jego syn i następca, Pedro I, został następnie królem Aragonii i Nawarry, kontynuując oblężenie Huesca przez kolejne dwa lata. W 1096 r. pokonał dużą armię mauretańską i jej kastyljskich sojuszników w bitwie pod Alcoraz, z pomocą, jak głosi legenda, św. Jerzego. Dwoje dzieci Pedra zmarło młodo, a wkrótce potem zarówno on, jak i jego żona zmarli w żalu. Następcą Pedro został jego brat Alfonso I „Wojownik”. Nie mając dzieci, jego następcą został jego młodszy brat Ramiro II „Mnich”. Ramiro był królem tylko przez trzy lata, abdykował, aby spędzić pozostałe 10 lat swojego życia w klasztorze. Jego jedyne dziecko, Petronilla, została królową, gdy miała rok. Kiedy w 1151 roku skończyła 15 lat, poślubiła Ramona Berenguera IV, hrabiego Barcelony. Dwanaście lat później zrzekła się tronu na rzecz swojego syna Alfonsa II (1163–1196). Jego najstarszym synem i następcą był Pedro II, któremu zarzucano, że dotrzymywał skandalicznego towarzystwa wielu kobietom. Wraz z wybuchem krucjaty albigensów we Francji i prześladowaniami katarów w południowej Francji, Pedro II poprowadził swoją armię do regionu, aby zademonstrować historyczne więzi Aragonii z regionem. Próbował powstrzymać rzeź, jaka miała miejsce wokół Carcassone i nalegał, aby papież uznał ten obszar za część Aragonii, a nie Francji, co zakończyłoby krucjatę. Nie udało mu się to i 13 września 1213 roku w bitwie pod Muret zginął w bitwie z krzyżowcami dowodzonymi przez Szymona de Montfort. Syn Pedra, Jakub I „Zdobywca”, miał zaledwie pięć lat, gdy objął tron po swoim ojcu. Po straszliwej regencji Jakub przejął kontrolę i poprowadził swoje armie do zdobycia Balearów (1229–1235), zdobycia Walencji z rąk Maurów w latach 1233–45, a także w kampanii przeciwko Murcji w 1266 r. Kiedy Jakub zmarł, jego syn Pedro III, został

jego następcą, prowadząc swoje wojska przeciwko Maurom. Dzięki swojej żonie miał roszczenia do królestwa Sycylii i najechał wyspę w 1282 roku, zyskując przydomek „Wielkiego”. Podczas walk z Francuzami został ciężko ranny w oko i wkrótce potem zmarł, a jego następcą został jego syn Alfonso III „Dobroczyńca”. Ten ciekawy tytuł wziął się stąd, że nadawał swoim poddanym prawo do noszenia broni. Jego brat i następca Jakub II „Sprawiedliwy” odbijał Maurom kolejne ziemie i często wdawał się w spory z papieżem. W 1310 roku podbił Gibraltarię i być może, aby udobruchać papieża Klemensa V, dwa lata później zlikwidował Zakon Templariuszy. Następcą Jakuba II został jego syn Alfonso IV „Debonair”, czyli „Dobry”. Większość swego panowania spędził na sporach o wyspy Korsykę i Sycylię, które zostały zdobyte przez Genuńczyków. Jego syn i następca, Pedro IV, zorganizował wielką koronację, w której wzięło udział podobno aż 10 000 gości, i zdobył tytuł „Ceremonialnego”. Udało mu się poprowadzić swoją armię na Sycylię, którą odbił, a kiedy zmarł w 1387 r., tron obejmował jego słaby syn Jan I. Jego żona, Iolande de Bar, faktycznie sprawowała kontrolę nad królestwem. Jan zmarł po ugodzeniu przez dziką podczas polowania, a królem został jego młodszy brat Martin „The Humane”. To za jego panowania słynny Santo Cáliz został przeniesiony do katedry w Walencji, gdzie przez wielu nadal jest czczony jako Święty Graal. Mówiono, że św. Piotr zabrał go z Ziemi Świętej do Rzymu, a następnie zabrano go do Walencji. Marcin utracił tron Sycylii, a kiedy zmarł w 1410 r., nastąpiło krótkie bezkrólewie do czasu ogłoszenia królem Ferdynanda I „Sprawiedliwego”. Ferdynand I był synem Jana I i został wybrany na króla przez szlachtę. Kiedy Ferdynand I zmarł w 1416 r., po zaledwie czterech latach panowania, królem został jego najstarszy syn, Alfons V „Wspaniały”. Szykowano spisek mający na celu jego obalenie, a on nie chciał słuchać nazwisk spiskowców, pozwalając im pozostać bezkarnymi. Wiele czasu i energii spędził w swoich posiadłościach we Włoszech: Neapolu i Sycylii. Kiedy umarł, jego ziemie w Hiszpanii przypadły jego bratu Janowi, który był królem Nawarry, i został królem Aragonii i Nawarry. Jego włoskie ziemie przeszły na jego nieślubnego syna Ferdynanda. Jan II panował od 1458 do 1479 roku. Jego największym osiągnięciem było zaaranżowanie małżeństwa swojego syna Ferdynanda z Izabelą, następczynią tronu Kastylii. Pobrali się w 1469 roku w Valladolid. Kiedy Jan zmarł 19 stycznia 1479 r., chrześcijańskie królestwa Hiszpanii zostały zjednoczone z Ferdynandem i Izabelą jako współwładcami. W 1492 r. armie Ferdynanda i Izabeli ostatecznie zajęły Grenadę, ostatnią mauretańską część Półwyspu Iberyjskiego, kończąc „rekonkwistę”.

Chrysoloras, Manuel

(ok. 1350 – ok. 1415) uczony, humanista i emisariusz

Manuel Chrysoloras urodził się około 1350 r. w Konstantynopolu, zaledwie około sto lat przed zdobyciem miasta – i jego wschodniego Cesarstwa Rzymskiego, czyli Cesarstwa Bizantyjskiego – przez Turków osmańskich pod rządami Mehmeda II w 1453 r. Został uczniem Georgiusa Gemistosa Plethona, który reprezentował Kościół grecki na soborze florenckim w 1439 r. Włoski renesans przyniósł Włochom wielki szacunek dla nauk starożytnego świata, które były przechowywane w Konstantynopolu w nienaruszonym stanie przez ponad 1000 lat. Pod inspiracją Plethona Cosimo de' Medici założył we Florencji słynną Akademię. W 1390 Chrysoloras udał się do Wenecji, aby spróbować pobudzić zachodnich Europejczyków do walki z zagrożeniem ze strony Turków, rządzonej wówczas przez sułtana Bajazyda I. Został wysłany jako osobisty emisariusz cesarza Manuela I Paleologa. Między Zachodem a Cesarstwem Bizantyjskim panowała wielka wrogość, a główną jej przyczyną była czwarta krucjata z 1204 r. Zamiast płynąć do Ziemi Świętej, aby walczyć z muzułmanami, rządzący dożą Wenecji, Enrico Dandolo, wykorzystał krzyżowców aby podbić i złupić Konstantynopol, który Wenecja uważała za swojego głównego rywala w handlu ze wschodem. Dynastia Michała Paleologa doszła do władzy w 1261 r., kiedy Bizantyjczycy zbrali się pod wodzą Michała Paleologa, aby wyrzucić zachodnioeuropejskich rycerzy z Konstantynopola, którzy zarządzili nim od czwartej krucjaty. Ale podobnie jak w przypadku Plethona przed nim, wszelkie utrzymujące się złe uczucia nie przeszkodziły

Włochom w ciepłym przyjęciu Chrysoloras. Po misji dyplomatycznej wrócił do Konstantynopola, ale wrażenie, jakie wywarł, pozostało. W 1396 roku rektor Uniwersytetu Florenckiego Coluccio Salutati zaprosił go ponownie do nauczania. Stał się bardzo szanowanym nauczycielem we Florencji, kontynuując nauczanie dzieł Grecji i Rzymu. Napisał *Erotematę*, oryginalny grecki tekst gramatyczny i słownictwo. *Erotemata* stała się podstawowym czytelnikiem wielkich humanistów. Chrysoloras nalegał, aby wyrazić zdanie w tej samej gramatyce języka przetłumaczonego. Z tego powodu uważany jest za ojca współczesnego przekładu. Nauczał wielu ludzi, ale miał tylko pięciu pełnoetatowych uczniów. Stał się jednym z przywódców ruchu humanistycznego w Europie i, podobnie jak przed nim Plethon, najprawdopodobniej stanowił wielki bodziec do odrodzenia starożytnej nauki, które naznaczyło cały renesans w Europie Zachodniej. Resztę życia spędził ucząc na Zachodzie, służąc na uniwersytetach we Florencji, Bolonii i Rzymie. W dalszej części swojej kariery uczony wznowił pracę dyplomatyczną. W 1408 ponownie reprezentował Manuela w ambasadzie na dworze króla Francji Karola VI. Został wybrany do reprezentowania Greckiego Kościoła Prawosławnego w ambasadzie przy cesarzu Zygmuncie Świętego Cesarstwa Rzymskiego w 1413 r. Chrysoloras zwrócił się do rady kościelnej, która pomogłaby zagoić rany między zachodnimi i wschodnimi kościołami chrześcijańskimi, powstałe po Wielkiej Schizmie w 1054 r. Było to szczególnie potrzebne po niepowodzeniu krucjaty rozpoczętej w 1396 roku w celu walki z Turkami. Jednak podczas swojej ostatniej misji dyplomatycznej u cesarza Zygmunta Manuel Chrysolaras zmarł w 1415 roku w Konstancji, gdzie miał się odbyć sobór.

Cluny

Pod koniec IX i na początku X wieku społeczeństwo europejskie stanęło w obliczu burzliwych skutków zniszczenia władzy centralnej w rządzie cywilnym. Ten poważny kryzys nie pozostał bez reperkusji w sferze kościelnej, włączając w to: schizmy i skandale w papieżstwie, przejęcie władzy kościelnej – nawet w klasztorach – przez świeckich oraz symonię i grzechy przeciwko celibatowi wśród duchowieństwa. Paradoksalnie, ten sam okres przypadał na religijny ruch monastyczny. Pierwszym i najbardziej wpływowym ośrodkiem reform było opactwo benedyktynów w Cluny (w Burgundii we Francji), założone w 910 roku przez mnicha Bernona. Ruch duchowy, który rozpoczął się w Cluny, promował odnowę życia religijnego w oparciu o Regułę św. Benedykta (VI w.) i przyczynił się do energicznego potwierdzenia ideałów zaproponowanych przez papieża Grzegorza VII (ok. 1020–1085) w celu reformy Kościoła cały kościół. Cechami charakterystycznymi tego nowego nurtu monastycznego było uregulowanie obowiązków monastycznych, rozwój rytuału liturgicznego, kultury monastycznej opartej na studiowaniu Biblii i ojców kościoła oraz działalność charytatywna. Aby uzyskać zwolnienie spod kontroli świeckich, a nawet biskupów, mnisi kluniaccy założyli zgromadzenie klasztorów pod kontrolą i przewodnictwem Cluny i oddali się pod bezpośrednią jurysdykcję papieża. Dzięki wybitnym opatom Cluny i jego kongregacja przekształciły się w coś na kształt imperium monastycznego i przyczyniły się do najpotężniejszej reformy mnichów, duchowieństwa diecezjalnego i zwykłych miłosiernych. Jednak siła Cluny stała się jego słabością. Nacisk położony na modlitwę stał się tak przesadzony, że nie pozostało już czasu na inny monastyczny ideał pracy fizycznej; to z kolei otworzyło drzwi klasztoru do spraw feudalnych i politycznych. Aby zaradzić kryzysowi władzy stojącemu przed kościołem, Cluny wybrało silnie zhierarchizowaną i scentralizowaną organizację, której głową (opat) była władza nad lokalnymi społecznościami. Niemniej jednak za bardzo zaangażowała się w establishment polityczny powiązany z władzami społeczeństwa obywatelskiego. W rezultacie w XI wieku rozwinęło się powszechne pragnienie prostszego i mniej zinstytucjonalizowanego życia monastycznego. Doprowadziło to do ponownego odkrycia życia pustelniczego, czyli życia w samotności, i zaowocowało wieloma nowymi porządkami. Jednymi z nich byli cystersi, gotowi zaproponować inne rozwiązanie problemu. W 1098 roku Robert, opat benedyktyński w Molesme (w Szampanii, we Francji), opuścił swój klasztor wraz z dwudziestoma braćmi i założył nowy w Cîteaux (niedaleko Dijon, około 50 mil od Cluny). Ich celem było promowanie wspólnotowego stylu życia, polegającego na większym oddzieleniu

od społeczeństwa feudalnego, ubóstwie, prostocie, powrocie do pracy fizycznej i autentycznym przestrzeganiu Reguły św. Benedykta. W Cluny opat został głową zgromadzenia klasztorów o wielkiej władzy doczesnej; domy zależne nie miały opatów. Z kolei każdy klasztor cystersów założony i prowadzony przez Cîteaux był autonomiczny i wymagał własnego opata, aby prowadzić regularne życie monastyczne. Aby zagwarantować powrót do zdrowych tradycji, sieć klasztorów zobowiązała się do przestrzegania swojego stylu życia: co roku każdy klasztor odwiedzał inny opat; wszyscy opaci również spotykali się co roku. Obydwa te środki miały na celu wzajemną pomoc, zapewnienie regularnego przestrzegania zasad oraz naprawienie nadużyć i niepowodzeń. Ten federalistyczny typ organizacji, w przeciwieństwie do centralizacji Cluny, lepiej chronił duchowe i materialne interesy każdego klasztoru. Różnica perspektyw stała się jednak znaczącym źródłem napięć i zazdrości wśród cystersów i kluniaków. Zostało to uosobione w trwającej ponad 20 lat korespondencji pomiędzy św. Bernardem, opatem (1115–1153) Clairvaux (założonego przez Cîteaux) i rzecznikiem zakonu cystersów, a Piotrem Czcigodnym, opatem (1122–1156) z Cluny. Obaj byli zwolennikami zmian. Piotr był świadomy potrzeby zmian w Cluny. Zmodyfikował już przestarzałe zwyczaje, skrócił niektóre nabożeństwa i położył nacisk na przykazania dotyczące postu, ciszy i ubioru. Jednak Bernard i Piotr nie mogli zgodzić się co do tego, co stanowi prawdziwy monastycyzm. To, co cystersi uważali za autentyczny powrót do Reguły św. Benedykta, kluniacy postrzegali jako nowość i obłudę. Porywczy charakter Bernarda nie ułatwiał konfliktu. Kiedy kluniacy podkreślali umiar, dostrzegał rozluźnienie. Dobrze znanym dokumentem kontrowersji jest satyryczny traktat Bernarda Apologia (1125), w którym faktycznie skrytykował on także tych spośród swoich mnichów, którzy nie podzielali jego gorliwości dla reform. Obaj mężczyźni ostatecznie nawiązali bardziej przyjazne stosunki, jednak rywalizacja między obydwoma zakonami trwała dość długo. W XIII w. wpływy cystersów zaczęły słabnąć, częściowo na skutek upadku wewnętrznego. W XV wieku ponownie podjęto poważne wysiłki na rzecz zreformowania Cluny. Jeśli chodzi o późniejszą historię cystersów, jest to w dużej mierze historia powtarzających się prób odrodzenia; najśłynniejsza rozpoczęła się w klasztorze cystersów w La Trappe (Francja) w XVII wieku przez De Rancé. Domy, które przyjęły jego reformę, nazywano trapistami w przypadku mężczyzn i trapistynami w przypadku kobiet. Obecnie ich oficjalna nazwa to Cystersi Ścisłego Przestrzegania.

Cyryl i Metody

Chrześcijańscy misjonarze i uczeni

Bracia Św. Cyryl i Św. Metody urodzili się odpowiednio około 827 i 825 r. w dwujęzycznym (greckim i słowiańskim) mieście Tesalonika w wpływowej rodzinie bizantyjskiej. Kształcili się w Konstantynopolu, gdzie Cyryl był profesorem szkoły patriarchalnej, a Metody wkroczył w życie zakonne, szybko zostając archimandrytą (opatem) jednego z miejskich klasztorów. Ich pierwsze przedsięwzięcie misyjne do Chazarów na północny wschód od Morza Czarnego zakończyło się niepowodzeniem, ponieważ wielu Chazarów przeszło na judaizm. W 862 roku książę Rościśław Wielki z Moraw zwrócił się do cesarza bizantyjskiego Michała III o misjonarzy, a patriarcha Konstantynopola Focjusz Wielki wysłał Cyryla i Metodego. Bracia natychmiast przystąpili do tłumaczenia liturgii bizantyjskiej i Nowego Testamentu na język nazwany później cerkiewnosłowiańskim, opracowując nawet dla plemion słowiańskich alfabet oparty na alfabecie greckim. W 863 roku bracia przybyli na Wielkie Morawy i odnieśli ogromny sukces. Doprowadziło to do konfliktu z biskupami niemieckimi, którzy rościli sobie władzę nad terytorium Moraw. Z powodu tego sporu bracia zostali zaproszeni do Rzymu, gdzie papież Adrian II zaakceptował dzieło braci i zatwierdził liturgię słowiańską. Cyryl zmarł w Rzymie 14 lutego 869 r. Metody powrócił na Wielkie Morawy jako przedstawiciel papieża i arcybiskup Sirmium. Niestety nie położyło to kresu obelgom ze strony biskupów niemieckich, którzy sądzili go za herezję i więzili do czasu zwolnienia od papieża Jana VIII. W 880 r. ponownie udał się do Rzymu, gdzie papież ponownie zatwierdził innowacje

liturgiczne. Po podróży do Konstantynopola w 882 r., aby wziąć udział w soborze kościelnym zwołanym w celu wsparcia wysiłków misyjnych, wrócił na Morawy, gdzie zmarł 6 kwietnia 885 r. Po śmierci Metodego papież Stefan V zakazał posługiwania się liturgią słowiańską, a uczniowie braci zostali zmuszeni do wygnania poza Wielkie Morawy. Uczniowie ci rozprzestrzenili chrześcijaństwo bizantyjskie w Karpatach w Polsce i ostatecznie w odległym Kijowie na współczesnej Ukrainie, używając słowiańskiego języka Cyryla i Metodego. Cyrylica, opracowana przez braci, nadal stanowi podstawę alfabetów używanych w wielu tradycyjnie bizantyjskich krajach katolickich i prawosławnych. Oryginalny alfabet zawierał 44 litery. Obecnie we współczesnych językach rosyjskim, ukraińskim, karpacko-rusińskim, serbskim i bułgarskim używa się zmodyfikowanych wersji cyrylicy. Kościół bizantyjski szybko kanonizował braci za ich pracę misyjną i ustanowił ich główne święto na 11 maja. W 1880 r. Kościół rzymskokatolicki zaczął obchodzić ich święto 14 lutego.

Czyngis-chan

(ok. 1167–1227) mongolski zdobywca i władca

Czyngis lub Czyngis-chan oznacza „władcę uniwersalnego”. Urodził się jako Temuchin, syn pomniejszego wodza mongolskiego i pokonał wczesne przeszkody na drodze do podboju największego jak dotąd imperium świata, które przekazał swoim synom. Niektórzy uważają, że był większym strategiem wojskowym niż Aleksander Wielki, Hannibal, Juliusz Cezar i Napoleon Bonaparte. W chwili jego narodzin zróżnicowana ludność stepów (turecka, mongolska i inna) żyła w walczących ze sobą plemionach, napadających na siebie nawzajem w poszukiwaniu zwierząt i kobiet oraz plądrujących pobliską osiadłą populację. Surowe środowisko stepów, na których żyli, stwarzało niewielkie możliwości dla rolnictwa, ograniczając ludność do koczowniczego trybu życia polegającego na pasterstwie i polowaniu. Jego ojciec, Jesugei, zmarł w wyniku otrucia z rąk wrogów, gdy Temuchin miał osiem lat, w drodze do domu, po zaręczynach z dziewczyną z plemienia jego matki, H’oelun. Po śmierci Yesugei H’oelun i jej synowie zostali wypędzeni, aby radzili sobie sami; dzięki przebiegłości i bezwzględnej determinacji Temuchina przeżyli. W końcu poślubił swoją narzeczoną imieniem Borte; otrzymał pomoc od teścia w zadomowieniu się wśród zwolenników i zwierząt; i zdobył sojuszników. Borte była matką czterech synów (Juji Khan, Chagatai Khan, Ogotai Khan i Tului Khan) i córki. Juji urodził się mniej więcej w czasie, gdy jego matka została uratowana z niewoli (została schwytana podczas najazdu wroga Temuchina), co podało w wątpliwość jego ojcostwo. Ci czterej synowie zostali głównymi spadkobiercami Temuchina.

OD TEMUDŻINA DO CZYNGIS-CHANA

W skomplikowanych wojnach Temuchin i jego sojusznicy zwyciężyli z plemionami zwanymi Naiman, Merkid, Oyirad, Tatar, Kereyid i innymi, stając się panami płaskowyżu mongolskiego w 1205 roku. W 1206 roku zwołano wielką radę, czyli kurułtaj, aby zasygnalizować utworzenie konfederacji w Burkan Chaldan, świętej górze Mongołów pod rządami Temuchina, i nadanie mu tytułu Czyngis-chana. Od tego momentu wszystkich jego zwolenników, niezależnie od przynależności plemiennej, nazywano Mongołami. W ideologii mongolskiej wyniesienie Temuchina do godności Czyngis-chana zostało pobłogosławione przez niebo i dlatego miał prawo podbijać i przekazywać swoje podboje swojej rodzinie. Pierwszym wielkim osiągnięciem Czyngis-chana było zorganizowanie swoich ludzi w zjednoczoną armię. Używał systemu dziesiętnego: każda 10-osobowa grupa miała przywódcę; 10 z nich utworzyło 100-osobową jednostkę pod dowództwem i tak dalej, przy czym każdy dowódca był odpowiedzialny za 10 podległych mu ludzi. Z czasem mongolska część jego armii wzrosła do 105 000–129 000 ludzi. W miarę rozszerzania się jego imperium podległe ludy włączone do jego piechoty i kawalerii przestrzegały tych samych zasad organizacyjnych. Armia mongolska nie posiadała broni ani technologii przewyższającej broń jej wrogów. Jego wyższość polegała na dyscyplinie, mobilności,

koordynacji i zwrotności. Do administrowania swoim ludem potrzebne były księgi rachunkowe, dlatego w 1206 roku nakazał stworzenie pisma dla języka mongolskiego, a ponieważ człowiekiem wyznaczonym do tego zadania był Ujgur, posłużył się w tym celu alfabetem ujgurskim. Czyngis nie nauczył się czytać, ale nakazał swoim synom naukę języka pisanego. W 1206 roku ogłosił także kodeks praw i przepisów, zwany yasa lub yasaq, który przewidywał surowe kary, na przykład karę śmierci stosowaną za morderstwo, poważną kradzież, cudzołóstwo, złośliwe czary i inne przestępstwa. Surowość praw zaowocowała posłusznym społeczeństwem, co odwiedzający obserwowali z podziwem.

PODOBÓJ XIXIA, JIN I KHWARAZM

Podboje Czyngis-chana rozpoczęły się w 1209 roku, a jego pierwszym celem było królestwo Tangut na jego południowym zachodzie, zwane Xixia (Hsi Hsia), które osobiście dowodziło swoją armią. Po wytrzymaniu oblężenia swojej stolicy Xixia zaakceptował warunki pokojowe: poddanie się Czyngis-chanowi i przyrzeczenie wsparcia go w przyszłych kampaniach oraz oddanie córki króla Czyngisowi za żonę. Po tej demonstracji siły dwa osiadłe ludy tureckie, Ujgurowie i Karlukowie, przybyły, aby zaoferować kapitulację. Obaj zajdą daleko pod panowaniem Mongołów. Następną ofiarą Czyngis-chana była dynastia Jurchen Jin (Chin) w północnych Chinach. Wyruszył przeciwko niej w 1211 roku z trzema synami i 50 000 jeźdźców. Chociaż Jin nie byli już zaciekłymi wojownikami sprzed stu lat, nadal mieli 150 000 kawalerii żołnierzy Jurchen i piechotę składającą się z 300 000 do 400 000 Chińczyków. Co więcej, Imperium Jin liczyło ponad 40 milionów ludzi, z czego trzy miliony stanowili Jurchen, w przeciwieństwie do narodu mongolskiego liczącego niewiele ponad milion osób. W latach 1211–14 Mongołowie zdewastowali znaczną część północnych Chin i splądrowali trzy z pięciu stolic Jina, dopóki Jin nie zgodził się na upokarzający pokój. Wśród jeńców wziętych podczas tej kampanii był Yelu Chucai (Yeh-lu Ch'u-ts'ai), uczonego człowieka pochodzenia khitańskiego, który służył w rządzie Jin. Później odegrał ważną rolę w rządzie Czyngis i jego syna Ogotai, który przynosił korzyści chińskim poddanym. Północne Chiny ogromnie ucierpiały między rokiem 1214 a ostatecznym upadkiem Jin w 1234 r., w wyniku najazdów Mongołów, powstań przeciwko Jinowi i wojny między Jinem a południowym Song (Sung). W międzyczasie dowódcy Czyngis podbili w 1218 r. państwo zwane Khara Khitai, położone na zachód od Mongolii. Otworzyło to Czyngisowi drogę do maszerowania przeciwko Khwarazm (lub Khwarizm), państwu muzułmańskiemu obejmującemu Afganistan i północny Iran, w 1219 r. To wymagało zajęcia silnie ufortyfikowanych miast, takich jak Harat i Samarkanda, w tym celu Mongołowie zastosowali krwawą taktykę polegającą na wykorzystywaniu schwytanych jeńców jako ludzkich tarcz i wypełniaczy fos dla swoich sił szturmowych. Do 1223 roku Khwarazm został podbity, mianowano mongolskich namiestników i ustawiono garnizony. Podczas gdy jego generałowie posuwali się na zachód przez Kaukaz do zachodniej Eurazji, pokonując rosyjskich książąt, Czyngis wrócił do Mongolii w 1225 r. Tam zaplanował zniszczenie Xixii, która wcześniej obiecała zaopatrzyć Czyngis w ludzi i zaopatrzenie w jego przyszłych kampaniach, ale nie odmówił, gdy rozpoczął wojnę z Khwarazmem. Nigdy nie przebacząc nikomu, kto go zdradził, Czyngis osobiście poprowadził kampanię przeciwko Xixia w 1226 roku, niszcząc miasta i okolice, niszcząc urządzenia irygacyjne, które umożliwiły uprawę ziemi, oraz oblegając jej stolicę. Czyngis-chan zmarł w sierpniu 1227 r. w wyniku komplikacji po upadku podczas polowania w 1225 r. Zgodnie z jego wolą wojna z Xixią trwała aż do jej zniszczenia. Jego ostatnie rozkazy brzmiały: „Lud Tangutów to potężny, dobry i odważny naród, ale jest zmienny. Zabij ich i weź to, co musisz dać armii. . . . Bierz, co chcesz, dopóki nie będziesz mógł wziąć więcej. Ciało Czyngis-chana wróciło do Mongolii; po drodze każdy, kto widział jego orszak, został zabity. Został pochowany na Burkhan Khaldun; dokładne miejsce pochówku było utrzymywane w tajemnicy i nie zostało jeszcze odnalezione. Przed śmiercią podzielił swoje podboje pomiędzy swoich czterech synów, którzy byli jego głównymi spadkobiercami, a także innych krewnych, a swego trzeciego syna, Ogotai, mianował swoim następcą na Wielkiego Chana, pod warunkiem zatwierdzenia przez Khuraltai.

BRUTALNY PRZYWÓDCA WOJSKOWY

Czyngis-chan nie miał sobie równych jako przywódca wojskowy i stworzył największe imperium, jakie kiedykolwiek widziano, z bezprecedensowym okrucieństwem. Był bystrym strategiem, który używał wielu środków, aby osiągnąć swoje cele. Był dobrym psychologiem, który używał terroru i pierwszeństwa, aby wywołać u swoich wrogów chęć do poddania się, ponieważ każde miasto, które stawiałoby opór, zostałoby zrównane z ziemią, a jego mieszkańcy zabici. Był dobrym organizatorem, który zmilitaryzował cały swój lud i zadbał o logistyczną stronę kampanii. Był biegły w wykorzystywaniu szpiegów i dociekaniu, aby zmierzyć się z wrogami. Używał także dyplomacji, aby uniemożliwić swoim wrogom jednoczenie się lub tworzenie sojuszy. W końcu poznał nowe technologie wojskowe i przystosował się do nowych potrzeb, zatrudniając na przykład inżynierów oblężniczych z Bliskiego Wschodu, aby pomogli mu w zdobywaniu miast otoczonych murami. Dla chrześcijańskich Europejczyków był antychrysem i Plagą Bożą. Chiny nigdy nie spotkały się z tak brutalnymi zdobywcami, którzy grozili przekształceniem rolniczego kraju w pastwiska dla swoich koni. Był szczególnie okrutny wobec miast i ich mieszkańców. Podczas jego przemierzania północnych Chin w latach 1212–1213 ponad 90 miast pozostało w ruinie. Stolica Jin we współczesnym Pekinie płonąła przez trzy miesiące. Osoby, którym jego siły pozwoliły przeżyć, ponieważ posiadały umiejętności, stały się mongolskimi niewolnikami lub pozwolono im wrócić do swoich zrujnowanych domów, aby służyć swoim nowym panom.

Cabeza de Vaca, Álvaro Núñez

(ok. 1490–1557) Hiszpański odkrywca Ameryki

Álvar Núñez Cabeza de Vaca był pierwszym Europejczykiem, który odwiedził południowy zachód Stanów Zjednoczonych i podróżował po nim, a także autorem jednej z najbardziej niezwykłych opowieści w historii eksploracji. On i kilku towarzyszy przeżyli katastrofę statku u wybrzeży Teksasu w 1528 r., zostali zniewoleni przez Indian, uciekli i spędzili następne osiem lat wędrując na zachód przez Teksas, Nowy Meksyk, Arizone i prawdopodobnie Kalifornię, zanim skręcili na południe do Meksyku i ponownie zjednoczyli się ze swoimi rodakami. Jego oficjalny raport z tej niezwykłej odysei liczącej około 6200 mil, przedłożony królowi pod tytułem *La Relación* (Relacja), został opublikowany w 1542 r. Jego raport poruszył wyobraźnię Hiszpanów ze spekulacjami na temat legendarnych „siedmiu miast Ciboli”, które, jak twierdził, leżały na północ od krain, przez które podróżował, zapewniając jednocześnie współczesnym uczonym bezprecedensowy wgląd w społeczeństwo i kulturę rdzennych Amerykanów przed erą Hiszpańska inwazja i podbój części południowo-zachodniej części Stanów Zjednoczonych po roku 1550. Álvaro Núñez urodził się w Jérez w Andaluzji w Hiszpanii około 1490 roku. Był wnukiem Pedro de Vera, znanego z bezwzględnej podboju Wysp Kanaryjskich na początku i w połowie XIV wieku. (Cabeza de vaca, czyli „głowa krowy”, to zaszczytny tytuł nadawany rodzinie ze strony matki w związku z incydentem podczas podboju Iberii, który miał miejsce w roku 1212; odkrywcę tego często nazywa się po prostu Álvarem Núñezem.) miał wybitną karierę wojskową w Hiszpanii od 1511 r. do lat dwudziestych XVI w., w 1527 r. został mianowany zastępcą dowódcy wyprawy podboju na Florydę prowadzonej przez Pánfilo de Narváeza. To nieudolne przywództwo Narváeza, w połączeniu z pechem i złą pogodą, ostatecznie doprowadziło do rozbicia się statku u wybrzeży Teksasu, skąd rozpoczęła się lądowa odyseja Cabeza de Vaca. Szczególną uwagę poświęcono niektórym elementom *Relación* Cabezy de Vaca. Jedna dotyczy zwyczajów i stylu życia rdzennej ludności, której ścieżki przekroczył on i jego towarzysze. Opisy żywności, kultur materialnych, relacji między płciami, obrzędów małżeńskich, uroczystości, wierzeń i praktyk religijnych, języków, metod prowadzenia wojny i relacji z innymi grupami urzekły europejskich czytelników. Osobista przemiana Cabezy de Vaca to kolejny element książki, który robi wrażenie na czytelnikach. Pozbawiony dóbr cywilizacji europejskiej Cabeza de Vaca staje się pokorniejszy, bardziej duchowy oraz bardziej

wdzięczny i współczujący swoim rodzimym gospodarzom. Jego podróż została zatem zinterpretowana zarówno jako dosłowna podróż przez nieznanne krainy, jak i wewnętrzna podróż duchowa, podczas której dochodzi do uznania człowieczeństwa Indian. Niektórzy utrzymują, że znajduje to odzwierciedlenie w reputacji, jaką on i jego towarzysze zdobyli jako uzdrowiciele. Według doniesień wielokrotnie leczyli dolegliwości osób proszących o ich pomoc, co wzbudziło znaczne zainteresowanie w jego Relación. W latach trzydziestych XX wieku uczeni Carl Sauer i Cleve Hallenbeck próbowali odtworzyć lądową podróż Cabeza de Vaca. Relacja Hallenbecka jest nadal uważana za ostateczne opracowanie na ten temat. Po ponownym połączeniu się z rodakami i powrocie do Hiszpanii w 1537 r. Cabeza de Vaca został mianowany gubernatorem regionu Río de la Plata. Podejmując dalsze niezwykle podróże lądowe po Ameryce Południowej, popadł w konflikt z władzami, został uwięziony na dwa lata i odesłany do Hiszpanii, gdzie uznano go za winnego, ale król ułaskawił. Jego odyseja stała się inspiracją do nakręcenia wielokrotnie nagradzanego filmu (Cabeza de Vaca, 1991), co stanowi kolejne świadectwo nieustającego zainteresowania, jakie wywołała jego niezwykła odyseja opisana w jego Relación.

Cabot, Jan (ok. 1451 – ok. 1498) i Sebastian (ok. 1483–1557)

Europejscy odkrywcy

Kluczowe postacie europejskich odkrywców epoki odkryć, których wyczyny zapewniły ważną wiedzę o Amerykach ich europejskim patronom, Johnowi Cabotowi (ok. 1451–1498) i jego synowi Sebastianowi Cabotowi (ok. 1483–1557), od dawna źródłem kontrowersji i spekulacji dotyczących różnych aspektów ich życia i osiągnięć. Urodzony prawdopodobnie w Genui około 1451 roku, John Cabot w młodości przeniósł się do Wenecji, gdzie został naturalizowanym obywatelem. Wierząc, podobnie jak Krzysztof Kolumb, że żeglując na zachód, uda mu się dotrzeć na Daleki Wschód, w latach osiemdziesiątych XIV wieku wyruszył do Anglii, mieszkając głównie w Bristolu do marca 1496 roku, kiedy to król Henryk VII udzielił mu upoważnienia do zorganizowania wyprawy odkrywczej w jego imieniu. Wypływając z Bristolu 20 maja 1497 roku na jednym statku i 18-osobowej załodze, dotarł do wybrzeży Ameryki Północnej 24 czerwca. Nie wiadomo, czy towarzyszył mu syn Sebastian. Dokładne miejsce jego lądowania jest przedmiotem sporu, ale powszechnie uważa się, że jest to wyspa Cape Breton. Tradycyjnie przypisuje się Cabotowi „odkrycie” Ameryki Północnej w imieniu swoich angielskich patronów, mimo że bogate w ryby morza u wybrzeży północnej Ameryki Północnej były odwiedzane przez większą część poprzedniego stulecia przez rybaków komercyjnych różnych narodowości europejskich. Niezależnie od tego, który Europejczyk po raz pierwszy w tej epoce zobaczył kontynent północnoamerykański, twierdzenia Cabota o odkryciu stały się podstawą angielskich roszczeń do Ameryki Północnej. Nagrodzony za swoje odkrycie roczną pensją w wysokości 20 funtów Cabot wyruszył w drugą podróż w 1498 r. Nigdy więcej o nim nie słyszano i przypuszcza się, że zmarł w Ameryce Północnej lub w jej pobliżu. Jego syn Sebastian również otrzymał patent od króla Anglii na kontynuację poszukiwań rozpoczętych przez ojca. Powszechnie uważa się, że poszukując legendarnego Przejścia Północno-Zachodniego przez Ameryki na Daleki Wschód, zbadał północne wybrzeża Ameryki Północnej, być może dopływając aż do Zatoki Hudsona w latach 1508–1509. W 1512 zmienił patronów, wstępując do służby hiszpańskiej pod panowaniem Świętego Cesarza Rzymskiego Karola V. W 1518 został mianowany głównym pilotem, a w 1526, po powrocie statku Ferdynanda Agellana, popłynął w rejon Río de la Plata południowej Ameryki Południowej, prawdopodobnie w poszukiwaniu złota i innych skarbów. W 1530 r., po w dużej mierze niepowodzeniu wyprawy, wrócił do Hiszpanii. W 1548 r. ponownie zmienił patronów, wracając do Anglii, a w 1553 r. został gubernatorem spółki akcyjnej, znanej później jako Kompania Moskiewska, której znaczna część kapitału została wydana na nieudaną próbę odkrycia Przejścia Północno-Zachodniego. Jedną z wypraw kompanii dotarła nad Morze Białe, czego kulminacją było zawarcie traktatu handlowego z Rosją i znaczne osłabienie Ligi Hanzeatyckiej.

Sebastian Cabot przywłaszczył sobie wiele odkryć i osiągnięć swojego ojca. Aż do prac XIX-wiecznych uczonych uważano, że to Sebastian, a nie Jan, „odkrył” dla Anglików Amerykę Północną.

Cabral, Pedro Álvares

(ok. 1460–1526?) Portugalski odkrywca

Na zlecenie króla Portugalii Manuela I, aby podążać trasą innego portugalskiego nawigatora Vasco Da Gamy wokół Przylądka Dobrej Nadziei podczas dużej wyprawy handlowej do Indii, szlachcic Pedro Álvares Cabral wypłynął z Lizbony 8 marca 1500 roku jako dowódca 1200 ludzi na 13 statkach załadowanych towarami handlowymi i zapasami wystarczającymi na rok. Płynąc daleko na zachód — według niektórych relacji, aby uniknąć zbliżającej się burzy, według innych w wyniku zrzucenia z kursu przez burzę — 2 kwietnia 1500 roku napotkał zamiast tego wybrzeże Brazylii, którego odkrycie powszechnie mu się przypisuje. Tam, w różnych miejscach na plaży, on i jego załoga spędzili dziewięć dni w pokojowym handlu i kontaktach z tubylcami. Budując duży drewniany krzyż, zakładając flagę i zdobywając ziemię dla Portugalii, Cabral i jego wyprawa popłynęli do Indii. Pozostawił dwóch skazańców, wcześniej skazanych na śmierć, w nadziei, że zmieszają się z tubylcami. Nie wiadomo, co się z nimi stało, chociaż odcinek ten ilustruje portugalską politykę promowania krzyżowania ras jako sposobu na wciągnięcie nieznanymi ziem i ludów w orbitę Portugalii. Cabral napełnił także jeden ze swoich statków, Lemos, drewnem brazylijskim, drzewem zabarwionym na czerwono, którego miąższ, jak słusznie przypuszczał, posłużył jako komercyjnie opłacalny barwnik do tekstyliów. Cabral wysłał Lemos i drewno brazylijskie prosto do Portugalii wraz z długim listem opisującym odkrycie od kronikarza statku, Pêro Vaza de Caminha. List Caminhy był pierwszym europejskim naocznym świadkiem opisującym Brazylię. Szczególną uwagę poświęcił w nim temu, co postrzegał jako prostotę, niewinność i prymitywizm ludu, przejawiający się zwłaszcza w jego nagości. Jego raport, podobnie jak raporty innych, które powstały w kolejnych latach, rozbudził europejską wyobraźnię dotyczącą „szlachetnych dzikusów” zamieszkujących Nowy Świat. Caminhę uderzył także brak udomowionych zwierząt; brak wiedzy o metalu, w tym o złocie; oraz ograniczony potencjał handlowy terenu i jego mieszkańców. Na szczęście dla Portugalczyków ziemię, na którą właśnie natknęli się Cabral i jego ludzie, znajdowały się daleko w granicach ziem przyznanych Portugalii, skodyfikowanych w traktacie z Tordesillas z 1494 r. W kolejnych latach Korona Portugalska zleciła szeregowi nawigatorów kontynuowanie eksploracji i stosunki handlowe zapoczątkowane przez Cabrala. Do lat trzydziestych XVI wieku Brazylia była luźno włączona do portugalskiej strefy wpływów, chociaż jej nadrzędna pozycja była niepewna i poważnie kwestionowana przez Francuzów.

Cajamarca, Peru

Miejsce jednego z najbardziej pamiętnych i najważniejszych wydarzeń hiszpańskiego podboju Ameryk, dolina i miasto Cajamarca położone wysoko w północnych Andach. To tutaj, w piątek 15 listopada 1532 roku, 62 jeźdźców i 106 jeźdźców Francisco Pizarro, piechota miała niezwykle szczęście spotkać duże siły militarne Inków Atahualpy. Następnego dnia, po początkowej wymianie uprzejmości, znacznie przewyższające liczebnie siły hiszpańskie przypuściły niespodziewany atak zza szeregu otoczonych murem ogrodzeń, mordując około 6000 żołnierzy Inków przed zajęciem samego Inka jako zakładnika. Inkascy żołnierze, dzierżący proce i maczugi, nie mogli się równać z opancerzonymi hiszpańskimi jeźdźcami, ich stalowymi mieczami i pikami. Będąc świadkiem śmierci tysięcy swoich żołnierzy, pojmany Inka zaoferował brodatym nieznajomym ogromny okup w postaci złota, srebra i cennych przedmiotów, aby zapewnić sobie uwolnienie – wystarczający do wypełnienia pomieszczenia o powierzchni około 85 metrów sześciennych: słynny okup za Atahualpę. Przez następne siedem miesięcy wozy tragarzy przewoziły do Cajamarca cenne przedmioty z całego królestwa Inków. W tym okresie Hiszpanie mieli wiele okazji do obserwacji Inków i dokładnego zapoznania się ze zwyczajami i

rytuałami jego i jego wyznawców. Uważany za istotę półboską, wszystkie jego potrzeby Inków zaspokajane były przez dużą liczbę służących i sług. W połowie lutego 1533 roku, gdy skarb powoli napływał do Cajamarki, a jego ludzie byli coraz bardziej niespokojni, Pizarro wysłał na południe dużą ekspedycję zwiadowczą pod przewodnictwem swojego brata Hernando, aby zbadać trasę do stolicy Inków w Cuzco. W połowie kwietnia 1533 roku 153-osobowy kontyngent Diego de Almagro wkroczył do Cajamarca od wybrzeża Pacyfiku, skutecznie podwajając siły hiszpańskie. Nie biorąc udziału w rzezi na placu ani w zdobyciu Atahualpy, Almagro i jego ludzie mieli otrzymać znacznie mniejszą część okupu, zasiewając nasiona wojen domowych Almagrystów, które zrujnowały wczesne lata podboju Peru. Jedenaście dni później, 25 kwietnia, po około trzech miesiącach, ekspedycja zwiadowcza Hernando Pizarro wróciła do Cajamarca z ważnymi informacjami na temat topografii terenu pomiędzy Cajamarcą a Cuzco oraz rozmieszczenia sił militarnych Inków. Topienie zgromadzonego skarbu rozpoczęło się 16 marca 1533 roku i trwało prawie cztery miesiące, aż do 9 lipca. Dystrybucję łupu rozpoczęto 16 lipca. Szacuje się, że w piecach Cajamarca przetopiono około 110 000 kilogramów złotych przedmiotów. przekształcane z naczyń, ozdób i innych przedmiotów artystycznych w sztabki złota. Każdy hiszpański żołnierz otrzymywał przydział na podstawie swojej rangi, statusu i stopnia udziału w wydarzeniach z 15–16 listopada 1532 r., przy czym ludzie Almagro otrzymywali znacznie mniejszą część niż Pizarro. Wreszcie 26 lipca 1533 roku, jakieś 10 dni po rozpoczęciu podziału łupów, Pizarro zdecydował się nie dotrzymać umowy o uwolnieniu Atahualpy, lecz zamiast tego dokonać na nim egzekucji. Wszystkie te wydarzenia sprawiają, że Cajamarca jest miejscem jednego z najbardziej dramatycznych i najważniejszych epizodów w historii europejskiego podboju Nowego Świata.

Chilam Balam, książki

Święte księgi Majów z Jukatanu, księgi Chilama Balama, zostały spisane w języku Majów w Meksyku w XVII i XVIII wieku. Podobno kryją w sobie tajemnice cywilizacji Majów. Są głównym źródłem współczesnej wiedzy o religii Majów, historii, folklorze, medycynie i astronomii. Historycy uważają, że nigdy w księgach ze zbioru Chilama Balama znajdowało się znacznie więcej ksiąg, choć zachowało się tylko kilka, nazwanych na cześć miast, w których zostały spisane. Najważniejsze spośród pozostałych ksiąg Chilama Balama to Mani, Tizimin, Chumayel, Kaua, Ixil, Tusik i Codice Perez. Księgi Chilama Balama zostały nazwane na cześć ostatniego i największego proroka Majów, Chilama lub chilana, co oznacza rzecznika lub tłumacza bogów. Balam oznacza jaguara, ale jest to również popularne nazwisko rodowe w Jukatanie. Tytuł niniejszego dzieła można przetłumaczyć jako Księga proroka Balama, który żył w ostatnich dziesięcioleciach XV wieku i przepowiadał przybycie obcych ze wschodu, którzy ustanowili nową religię. Proroctwo się spełniło i ustanowiło proroka Balama autorytetem dla wielu innych proroctw w starszych księgach tego samego rodzaju, więc Majowie nazwali pozostałe księgi imieniem Balama.

System pisma hieroglificznego

Majowie opracowali złożony system pisma hieroglificznego do zapisywania obserwacji astronomicznych, obliczeń kalendarzowych oraz informacji historycznych i genealogicznych na wieki przed hiszpańskim podbojem. Dla Majów słowo pisane miało święte znaczenie, a kapłani byli jedynymi członkami społeczności, którzy pisali. Za boskie przedmioty uważano teksty, zawierające zasady religijne i moralne wspólnoty, drogę prawdy, przykład przodków i przepisy bogów. Kapłani czytają księgi sakralne podczas ceremonii religijnych, nadając wspólnocie sens jej istnienia. Grupa rozbitków, którzy wylądowali w Jukatanie w 1511 roku, była pierwszą grupą Hiszpanów, która spotkała Majów. W ciągu następnych 150 lat wyprawy Francisco de Córdoba, Francisco de Montejo i Pedro de Alvarado rozszerzyły hiszpańską dominację na terytorium Majów. Wreszcie Martín de Ursúa, hiszpański gubernator Jukatanu, zakończył hiszpańską dominację w całym regionie Majów w 1697 r., podbijając małą grupę Majów w centralnym obszarze Petén. Hiszpanie przywieźli do Europy choroby, na które

Majowie nie mieli naturalnej odporności; w rezultacie wielu z nich zmarło. Hiszpanie zabili także wielu Majów w bitwie, a ocalałych zmusili do pracy na hiszpańskich farmach lub w kopalniach złota i srebra. Jednym z celów Hiszpanów było wykorzenienie języka i kultury Majów. Kościół katolicki w XVI-wiecznym Meksyku starał się edukować i ewangelizować. Wkrótce po hiszpańskim podboju Majów hiszpańscy mnisi i bracia nauczyli się języka Majów do celów ewangelicznych i dostosowali alfabet łaciński do języka Majów, improwizując, jeśli to konieczne, włączając dźwięki obce językom romańskim. Hiszpańscy mnisi i bracia napisali księgi Chilama Balama w języku Majów, ale zamiast hieroglifów Majów używali pisma europejskiego. Każda książka jest samodzielną biblioteką obejmującą szeroki zakres tematów. Oprócz proroctw znajdują się krótkie kroniki, fragmentaryczne narracje historyczne, rytuały, rodzime katechizmy, mitologiczne relacje o stworzeniu świata, almanachy i traktaty medyczne. Hiszpańscy bracia i Majowie niewątpliwie dokonali transkrypcji części materiału ze starszych rękopisów hieroglificznych, które pod koniec XVII wieku nadal istniały w północnym Jukatanie. Z biegiem czasu do rodzimej wiedzy Majów dodano więcej materiałów europejskich. W niektórych książkach występuje mieszanka starej wiary z chrześcijaństwem oraz tłumaczenia hiszpańskich traktatów religijnych i traktatów astrologicznych na język Majów, a także notatki dotyczące wydarzeń mających miejsce w okresie kolonialnym. W dwóch książkach znajduje się część hiszpańskiego romansu przetłumaczona na język Majów. Hiszpanie niechętnie podziwiali system graficzny Majów, ale byli zdeterminowani, aby go zniszczyć, stare rękopisy i wymazać całą wiedzę o hieroglifach z umysłów nawróconych. Ze swojej strony Majowie szanowali swoje hieroglify, które symbolizowały ich starą religię. Hiszpanie przeznaczili swoją nową, ulepszoną wersję języka Majów wyłącznie do użytku chrześcijańskiego, ale Majowie szybko dostosowali ją do własnych celów. Zapisali wszystko, od proroctw i rytuałów po petycje do Korony, ale księgi Chilama Balama były najważniejszymi rękopisami, jakie Majowie spisali w stuleciu po podboju. Ukształtowane przez dominującą kulturę hiszpańską, zawierają wiele informacji o życiu w kolonialnym Jukatanie, ale w zasadzie odzwierciedlają religijne i mitologiczne tradycje Majów. W okresie przejściowym i tłumaczeniowym Majowie i Hiszpanie stworzyli dwie kategorie książek. Władze hiszpańskie często zabiegały o księgi pisane w celach prawnych, a drugi typ pisano jako nową literaturę sakralną wspólnot. Pierwszy rodzaj książek służył do zapewnienia przywilejów, takich jak obniżenie danin i ochrona ziem przodków. Autorzy starali się zadowolić władze hiszpańskie, wykazując, że przyswoiły sobie one naukę braci i próbując udowodnić, że przyjęły doktryny chrześcijaństwa zamiast opowieści z własnej przeszłości. Książki należące do drugiej kategorii, czyli nowa sakralna literatura wspólnot, zostały napisane z pragnienia Majów odzyskania prawdy o ich religii i zwyczajach, które Hiszpanie unieważnili. W miejsce starożytnych kodeksów spisano nowe święte księgi, które odtwarzały mity o bogach i historię przodków Majów, a także zapisywały ustne tradycje przekazywane z ojca na syna. Zanotowali także wyjaśnienia starożytnych kapłanów na temat kodeksów. Te nowe księgi nie służyły żadnemu celowi prawnemu, ale zostały przeznaczone do czytania podczas ceremonii społeczności tubylczych jako źródła pieśni, tańców i rytuałów tradycji prehistorycznej. Impuls do napisania nowych książek w języku Majów, przy użyciu pisma, którego nauczali Hiszpanie, rozprzestrzenił się na cały półwysep Jukatan i cały obszar Majów. Chociaż styl książek z Jukatanu różni się od stylu książek Gwatemali, struktura i treść wszystkich książek wiernie zachowują tradycje religijne i pamięć o przeszłości. Wszystkie przedstawiają moment z czasów Majów, kiedy Hiszpanie podbili je i narzucili im nowy religijny, społeczny, polityczny i ekonomiczny sposób życia, jednocześnie sprowadzając ich do niewoli we własnych ojczyznach. Wiele starych społeczności Majów zachowało księgi, niektóre w tajemnicy. Majowie musieli ukryć niektóre z książek zawierających starożytne rytuały duchowe, ponieważ Hiszpanie ścigali i zabijali tych, którzy odprawiali rytuały i uczestniczyli w nich, uważając ich za demonów. Rodziny pilnie strzegły tych książek i przekazywały je z ojca na syna. O istnieniu tych książek wiedziano dopiero w XVIII wieku, kiedy odkryli je uczeni. Najważniejszymi z tych książek były Popol Vuh Quiche, Memorial de Solola Cakchiqueles i Libros de Chilam Balam Majów z Jukatanu. Większość tekstów książek Chilama Balama ma charakter religijny i opisuje poszczególne części mitów

kosmologicznych bez dostrzegalnego między nimi związku. Inne to teksty rytualne, przepowiednie Katunes, symboliczne formuły inicjacji religijnych, teksty kalendarzowe i astronomiczne oraz opisy historyczne dotyczące głównych grup Jukatenu i podboju hiszpańskiego. Dzieło kończy się słynnymi przepowiedniami o nadejściu nowej religii, przypisywanymi Chilamowi Balamowi i innym prorokom. Mity i proroctwa są pisane archaicznym, symbolicznym językiem, przy użyciu metafor, kolorów i istot naturalnych do wyrażania idei. Autorzy posługują się tajemniczym językiem i tajnymi tekstami i jak w wielu świętych księgach występują podobieństwa, powtórzenia tej samej myśli w różnych terminach oraz numeracja nadająca tekstom rytm pozwalający na ich recytację lub śpiewanie. Książki Chilama Balama spisano na papierze europejskim i oprawiono w zeszyty, niektóre w okładkach ze skóry bydłowej. Istniejące wersje ksiąg Chilama Balama nie są oryginałami z XVI w., lecz kopiami kopii powstałych w ostatniej połowie XVII i XVIII w.

Początki

Historycy przypuszczają, że Chilam Balam de Chumayel pochodzi z Chumayel, dystryktu Texhax na Jukatanie, a kompilator pochodził z Jukatenu i nazywał się Juan José Hoil. Jego nazwisko widnieje na stronie 81 rękopisu, obok daty wymienionej jako 20 stycznia 1782 r. Później inne osoby zintegrowały inne teksty, a kolejnym właścicielem książki był Justo Balam, sekretarz Jose Hoila. Na jednej z pustych stron księgi zapisał dwa wpisy chrztów w latach 1832 i 1833. W ciągu następnego dziesięciolecia książka Chumayela przechodziła przez kilka rąk i w 1868 roku dr Carl Hermann Berendt skopiował ją ręcznie, a Daniel Brinton opublikował jej fragmenty w swoim dziele *Maya Chronicles*. W 1910 r. George B. Gordon, dyrektor Muzeum Uniwersytetu Pensylwanii, wykonał reprodukcję fotograficzną i zredagował ją w formie faksymile w 1913 r. Juan Martínez Hernández opublikował tłumaczenie na język hiszpański tych kronik oraz innych fragmentów książki w latach 1912, 1913, 1927 i 1928. Antonio Mediz Bolio dokonał pierwszego pełnego hiszpańskiego tłumaczenia ksiąg Chilama Balama, które *Repertorio Americano* zredagowało w Kostaryce w 1930 r. Ralph L. Roys przetłumaczył drugą pełną wersję na język angielski, pod redakcją przez Carnegie Institution w Waszyngtonie w 1933 r. Alfredo Barrera Vásquez i Silvia Rendon umieścili różne fragmenty w swojej wersji *Libros de Chilam Balam* w 1938 r., a Universidad Nacional Autónoma de México zredagował wersję Mediz Bolio w *Biblioteca del estudiante Universitario* w 1941. W latach 1952 i 1973 ukazały się wydania drugie i trzecie. Ta sama wersja została ponownie zredagowana w 1980 roku w antologii zatytułowanej *Literatura Maya*, przygotowanej przez Mercedes de la Garza dla Biblioteka Ayacucho w Caracas w Wenezueli.

Clive, Robert

(1725–1774) budowniczy imperium brytyjskiego

Robert Clive wyjechał do Indii jako urzędnik Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Dzięki śmiałości i zdolnościom odegrał kluczową rolę w pokonaniu Francuzów i ich indyjskich sojuszników. Umocnił władzę brytyjską w Bengalu w bitwie pod Plassey w 1757 roku i dwukrotnie pełnił funkcję gubernatora Bengaluru. Angielska (później brytyjska) Kompania Wschodnioindyjska została założona w 1600 r., Francuska Kompania Wschodnioindyjska w 1664 r. Celem obu było założenie stacji handlowych w Indiach i żadna z nich nie miała celów terytorialnych aż do śmierci cesarza Aurangzeba w 1707 r., kiedy Mogołów Imperium zaczęło się rozpadać. Francuski generał-gubernator w Pondicherry (wiodącej francuskiej stacji handlowej w Indiach) Joseph Dupleix (1697–1764) jako pierwszy zawarł sojusze z rodzimymi władcami i szkolił indyjskich żołnierzy (zwanych sepojami) pod francuskim dowództwem i europejską bronią palną. W ten sposób Dupleix zdobył ziemię i wpływy dla Francji. Co istotne, siły Dupleixa zdobyły brytyjski Fort St. George (Madras) w 1746 roku i wzięły do niewoli Roberta Clive'a, urzędnika niedawno przybyłego z Anglii. Clive uciekł, przyjął służbę w armii Brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej i genialnym manewrem pokonał siły władcy Hyderabadu, głównego sojusznika

Francji na Dekanie, i wbrew wielkim przeciwnościom zdobył ważny port zwany Arcot. W rezultacie Dupleix został wezwany do Francji w niełasce. Następnie Clive wziął stronę z książki Dupleixa i zaczął trenować sepojów. W 1756 roku nowy mongolski gubernator Bengal, Sirajud-Daula, wysłał armię przeciwko brytyjskiej osadzie handlowej w Kalkucie. Większość ze 146 angielskich mężczyzn i kobiet, którzy nie mogli uciec, zginęła w lochach, w których byli więzieni. Ten odcinek, zatytułowany „Czarna dziura w Kalkucie”, dał Clive’owi pretekst, którego potrzebował do rozszerzenia brytyjskiej potęgi w Bengal. Odbił Kalkutę i niewielkimi siłami składającymi się z 1000 Europejczyków, 2000 sepojów i ośmiu dział artylerii zdecydowanie pokonał 35 000 piechoty, 15 000 kawalerii i 50 armat obsadzonych przez Francuzów Siraj-ud-Daula, przy czym zginęło tylko 22 Europejczyków, a 49 zostało rannych. Była to słynna bitwa pod Plassey, po której Clive mianował pro-brytyjskiego indyjskiego gubernatora Bengal pod swoim kierunkiem aż do powrotu do Anglii w 1760 r. W uznaniu tego rząd brytyjski nobilitował go na barona Clive’a z Plassey. Wielka Brytania i Francja ponownie stały się wrogami w latach 1756–1763 podczas wojny siedmioletniej, kiedy przewaga brytyjskiej floty zablokowała francuskim posiłkom dotarcie do Indii. W 1761 roku Wielka Brytania zdobyła Pondicherry, ostatecznie kończąc francuskie aspiracje imperialne w Indiach. Clive wrócił do Indii w 1765 roku jako gubernator Bengal, aby rozwiązać problemy, które pojawiły się od czasu jego wyjazdu. Zawarł porozumienie z obecnie bardzo słabym cesarzem Mogołów, na mocy którego Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska została administratorem dochodów prowincji Bihar i Bengal, czyniąc ją de facto władcą terytorialnym tego ogromnego terytorium Indii. Po zorganizowaniu administracji Bengal Clive wrócił do Wielkiej Brytanii w 1767 r. Podczas pobytu w Indiach stanął przed dochodzeniem parlamentarnym wszczętym przez swoich wrogów w związku z korupcją, ale został uniewinniony. Przygnębiony oskarżeniami popełnił samobójstwo w 1774 r. Clive zrobił niezwykłą karierę w budowaniu imperium. Odegrał kluczową rolę w wyeliminowaniu Francji z Indii i przygotował grunt dla Imperium Brytyjskiego na subkontynencie. Z tego powodu nazywany jest Clive z Indii.

Colbert, Jean-Baptiste

(1619–1683) Francuski mąż stanu

Jean-Baptiste Colbert urodził się 29 sierpnia 1619 roku w Reims we Francji. Jego ojciec był sukiennikiem, ale Jean-Baptiste miał wykształcenie w biznesie. W wieku 20 lat rozpoczął służbę w Ministerstwie Wojny pod dowództwem Michela Le Telliera. W 1651 r. został osobistym doradcą finansowym kardynała Julesa Mazarina (1602–1661); to Mazarin polecił później Colberta królowi Francji Ludwikowi XIV (1638–1715). Colbert został kontrolerem Ludwika XIV (ministrem finansów) w 1665 r. i sprawował tę funkcję do 1687 r. System finansowy Francji był nękany przez skorumpowaną i słabą administrację, a zebrane fundusze z trudem trafiały do odpowiednich władz. W wyniku dochodzeń Colberta w 1661 r. superintendent finansowy Nicolas Fouquet (1615–1680) został osądzony za defraudację i skazany na dożywocie. Zniesiono urząd nadinspektora, a wielu innych urzędników straciło swoje stanowiska. Colbert zrestrukturyzował finanse Francji, którymi odtąd zarządzała rada finansów powiązana z nowym zestawem rachunków w celu utrzymania budżetu. Colbert obniżył stopy procentowe długu publicznego Francji, aby uwolnić środki na inne projekty. Sprawił, że pobór i dystrybucja podatków były tak skuteczne, że uzyskał 50-procentową redukcję kosztów podatkowych. Wkrótce udało mu się zwiększyć przychody netto Francji o 30 mln liwrow. Colbert nadzorował także pańszczyznę, bardzo pogardzaną bezpłatną siłą roboczą, którą chłopcy zawdzięczali swoim panom. Był utalentowanym finansistą i administratorem, ale niezwykle trudno było mu kontrolować ekstrawaganckie wydatki Ludwika XIV, które często doprowadzały Francuzów na skraj bankructwa. Mając merkantylistyczny zamiar reform rynkowych, Colbert rozszerzył handel i utrzymał dodatni bilans handlowy. Nalegał także na cła ochronne i dotacje oraz wprowadził kontrolę rządu nad handlem i handlem w 1644 r. poprzez kontrolę cen i jakości. Ogłosił ponad 100 edyktów

regulujących gildie. Mając na uwadze rynek światowy, wprowadził do Francji luksusowy handel jedwabiem, dmuchanie szkła weneckiego i flamandzki handel sukniem. Colbert zainicjował masowe projekty robót drogowych i zlecił budowę Kanału Langwedockiego, aby ułatwić komunikację handlową. Jego modelowe fabryki stosowały określone standardy produkcyjne, aby zapewnić jakość i wielkość. Ścisłe nadzorował koszty kolonizacji, zakładając Francuską Kompanię Wschodnioindyjską i Francuską Kompanię Zachodnioindyjską. W 1669 roku Colbert został ministrem marynarki. Nakazał budowę arsenałów i portów, w tym portów Rochefort i Brest. Natychmiast napisał nowe prawa nawigacyjne, a następnie utworzył marynarkę handlową i francuską marynarkę wojenną. Aby poprawić wyszkolenie marynarki wojennej i patriotyzm, założył szkoły morskie i wprowadził system zajęć dla służby, aby zapewnić jej lojalność. Każdy marynarz raz w ciągu czterech lat miał odbyć sześciomiesięczną służbę, za którą otrzymywałby pełne wynagrodzenie, a następnie – po spełnieniu tych warunków – połowę wynagrodzenia i emeryturę. Aby uzupełnić szeregi, Colbert wykorzystywał do służby w marynarce skazanych przestępców, Indian północnoamerykańskich i niewolników. Colbert, patriota Francji, ogłosił nowe kodeksy centralizujące władzę w monarchii. Należą do nich kodeks cywilny z 1667 r., kodeks karny z 1670 r., kodeks handlowy z 1772 r., kodeks morski z 1681 r. i kodeks kolonialny z 1685 r. Ponieważ wierzył w wyższość francuskiej sztuki i nauki, jego gorliwe wspieranie tych instytucji doprowadził go osobiście do założenia co najmniej czterech głównych prestiżowych francuskich akademii. Choć Colbert stawiał czoła różnym wyzwaniom w obliczu ekstrawaganckiego króla Ludwika XIV, decyzja króla o wypowiedzeniu wojny Holandii w 1672 r. zmusiła go do zmiany niektórych podstawowych zasad polityki. Na przykład nie miał innego wyjścia, jak tylko zebrać fundusze na wojnę, podnosząc podatki, sprzedając urzędy i pożyczając pieniądze. Pomimo osiągnięć Colberta przed wojną, ta niepopularna polityka wywołała silny sprzeciw. Co więcej, kiedykolwiek naprawdę zyskał duże poparcie w kręgach dworskich, prawdopodobnie ze względu na władzę, jaką sprawował. Mimo wszystkich swoich wysiłków na rzecz poprawy sytuacji na wszystkich poziomach Francji, nie został nagrodzony uznaniem swoich rodaków. Mimo to większość historyków uważa go za wielkiego francuskiego męża stanu. Colbert zmarł 6 września 1683 r. Cukier pochodzący z Morza Śródziemnego i uprawiany na Wyspach Kanaryjskich i Azorach w XIV wieku został przywieziony na Hiszpanię w 1493 roku przez Kolumba. Jej późniejsze rozprzestrzenienie się na Antylach Hiszpańskich było powolne, dopóki Korona Hiszpańska nie interweniowała aktywnie, aby promować jej uprawę, podczas gdy jej rozprzestrzenienie się w Brazylii było spowodowane głównie działaniami plantatorów. Uprawa winogron, przeznaczonych głównie do produkcji wina, napotkała wiele przeszkód na Karaibach i Nowej Hiszpanii, ale okazała się skuteczna w Peru i Chile; do lat pięćdziesiątych XVII wieku produkowali wino na eksport. Oliwki podążyły podobną drogą, przynosząc początkowe niepowodzenia na Antylach i Nowej Hiszpanii, a następnie sukcesy w andyjskich dolinach górskich. Inną kategorią roślin były chwasty, rośliny, dla których ludzie nie wymyślili zastosowania i których wymiana przez Atlantyk była niezamierzona; przykłady obejmują mniszek lekarski, stokrotkę i bluegrass z Kentucky. Choć żadne ostateczne badanie nie określiło dokładnej liczby wymienionych gatunków, nie ma wątpliwości, że sięga ona tysięcy.

Coronado, Francisco Vásquez de

(1510–1554) Hiszpański odkrywca

Francisco Vásquez de Coronado był hiszpańskim odkrywcą, który przewodził wyprawie mającej na celu odnalezienie legendarnych Siedmiu Miast Cibola, które według plotek znajdują się w południowo-zachodniej Ameryce Północnej. Coronado służył w orszaku Antonio de Mendozy, pierwszego wicekróla Hiszpanii w Meksyku. Pełnił funkcję gubernatora Nowej Galicji w latach 1538–39, kiedy to został mianowany dowódcą wyprawy, którą Mendoza organizował w poszukiwaniu Siedmiu Miast Ciboli. Wyprawa spędziła lata 1540–42 na poszukiwaniu miast, ale ich nie znalazła. Po powrocie wypraw do

Meksyku Coronado odszedł w zapomnienie i zmarł w 1554 r. Coronado urodził się w zamożnej rodzinie w Burgos w Hiszpanii w 1510 r. i postanowił udać się do Nowego Świata, aby zbić fortunę. Przybył do Meksyku w 1535 r. jako część zwolenników Mendozy, gdzie w sierpniu 1538 r. został mianowany gubernatorem Nowej Galicji. Nowa Galicja była placówką graniczną na najbardziej wysuniętej na północ granicy Hiszpanii z Meksykiem. W poprzednich latach w Meksyku krążyły pogłoski o bajecznie bogatym królestwie siedmiu miast zwanych Cibola na południowym zachodzie Ameryki. W 1539 roku Mendoza postanowił wysłać ekspedycję w te rejony w celu odnalezienia Siedmiu Miast Cibola i na dowódcę wyprawy wyznaczył Coronado. Wyprawa wyruszyła 22 kwietnia 1540 roku i skierowała się tam, gdzie rzekomo znajdowało się pierwsze z miast. Przybywając 7 lipca, Coronado odkrył jedynie niezbyt imponującą wioskę pueblo. Atakując wioskę Coronado został powalony kamieniem i prawie zabity, ale został uratowany przez dwóch swoich oficerów. Hiszpanie ostatecznie zdobyli wioskę, a Coronado uczynił pueblo swoim tymczasowym obozem, z którego wysłał grupy, aby przeszukały okolicę w nadziei, że odnajdą Cibolę. Grupy te zbadały dużą część południowo-zachodniej części Ameryki i były pierwszymi Europejczykami, którzy zobaczyli Wielki Kanion. W listopadzie 1540 r. główny korpus wyprawy dogonił Coronado. Następnie w grudniu przeniósł swoją bazę do doliny Rio Grande, gdzie spędzili zimę, zmuszając miejscowych tubylców do zapewnienia im jedzenia i ciepłej odzieży. Wyprawa wyruszyła ponownie wiosną, opuszczając obóz 22 kwietnia 1541 roku. Przeniosła się na wschód do Teksasu, a następnie na południowy zachód. Wybrali lokalnego przewodnika, który opowiedział im o bogatych królestwach na północy. Coronado wysłał większość ekspedycji z powrotem do poprzedniego obozu zimowego i udał się na północ z małą grupą jeźdźców, aby spróbować odnaleźć te królestwa. Bogate wioski okazały się wioskami Indian Wichita składającymi się z chat z trawy położonych wzdłuż rzeki Arkansas w miejscu, które później stało się Kansas. Nie znajdując złota, Coronado wrócił do swojego obozu. W grudniu 1541 roku Coronado został zrzucony z konia pod innego konia i prawie zginął. W kwietniu następnego roku Coronado zdecydował się wrócić do Meksyku. Po powrocie do Meksyku Coronado stracił stanowisko gubernatora i został oskarżony o niekompetencję i złe traktowanie miejscowych tubylców. Został oczyszczony z obu zarzutów, ale nigdy nie piastował innego dowództwa ani urzędu. Zmarł w 1542 r.

Cortés, Hernán

(1485–1547) Hiszpański zdobywca

Znany ze swojego bezwzględnie błyskotliwego przywództwa podczas hiszpańskiego podboju Meksyku, Hernán Cortés (Hernando [lub Fernando] Cortez) zajmuje szczególne miejsce w pamięci narodowej Meksyku, pamiętane przez wszystkich, ale przez nikogo nie szanowane. Cortés, współczesny Niccolò Machiavelliemu, dzięki swoim wyczynom w Meksyku zyskał reputację jednego z najbardziej makiawelicznych aktorów historycznych ery nowożytnej. Urodzony w Medellín w Estremadurze w Hiszpanii w 1485 roku w rodzinie drobnej szlachty, jego matka była spokrewniona z rodziną Francisco Pizarro, Cortés krótko studiował na Uniwersytecie w Salamance, zanim zdecydował się na życie pełne militarystyki i przygód w niedawno odkrytych Amerykach. W 1504 roku udał się do Hispanioli, a wkrótce potem, od 1511 roku, brał udział w podboju Kuby pod wodzą gubernatora Diego Velásqueza. Jego sukcesy zapewniły mu znaczną encomienda, wystarczającą do zapewnienia stałego strumienia dochodów przez resztę jego życia, chociaż jego przygody i podboje dopiero się rozpoczęły. W 1518 roku, po wielu zakulisowych manewrach Cortésa, gubernator Velásquez mianował go dowódcą wyprawy badawczej na kontynent meksykański. W ciągu następnych trzech lat (1519–1521) Cortés wykazał się niezwykłą odwagą, ambicją, zdecydowaną determinacją i przebiegłością polityczną, z których słusznie zasłynął. W obliczu pozornie niemożliwych do pokonania przeciwności losu raz po raz udawało mu się przechylić szalę polityczną i militarną na swoją korzyść. Do jego najbardziej błyskotliwych manewrów należało szybkie rozpoznanie i zręczne wykorzystanie podziałów

politycznych między Aztekami a ich poddanymi; jego bystre postrzeganie psychologicznych słabości azteckiego cesarza Montezumy II i forteli, które obmyślił, aby je wykorzystać; zaszczepienie wśród swoich ludzi poczucia jedności propozycji i nieuchronności zwycięstwa; jego pozyskanie członków wyprawy na Narváez wysłanej przez gubernatora Velázquez, aby go doprowadzić do porządku; oraz jego udana reprezentacja siebie przed królem Karolem V i dworem jako lojalny poddany tylko w imieniu kościoła i króla. Ta ostatnia cecha jest szczególnie widoczna w pięciu długich listach, które Cortés wysłał do króla Karola w latach 1519–1526, opisujących i uzasadniających jego działania. Po obróceniu Tenochtitlán w gruzy kontynuował podboje, wysyłając wyprawy na północ, zachód i południe, do północnej Ameryki Środkowej. Mianowanie go na gubernatora i kapitana generalnego Nowej Hiszpanii w 1522 r. uznano za szczytowy moment w jego życiu, wraz z przyjęciem do Zakonu Santiago w 1525 r. W latach 1524–26 kierował wyprawą lądową przez strefy Majów do Hondurasu, po drodze wykonując egzekucję na swoim więźniu, azteckim władcy Cuauemoc, w 1525 r. Wyprawa zakończyła się katastrofą. Wrócił do Meksyku w 1526 r. tylko po to, by odkryć, że jego wrogowie zdobyli władzę jego kosztem. Podróżując do Hiszpanii (1528–1530), został mianowany przez króla Karola markizem Doliny Oaxaca, który przyznał mu największą encomiendę w kolonii (23 000 Indian), co uczyniło go jednym z najbogatszych ludzi we wszystkich hiszpańskich dominium. Po jego powrocie do Nowej Hiszpanii w 1530 r. przewagę ponownie zyskali jego wrogowie, do których zaliczał się (od 1535 r.) między innymi wicekról Antonio de Mendoza, przeciwko któremu spędził lata na bezowocnych kłótniach i obronieniu się w długiej serii oskarżeń i sądów. zapytania. Po wyruszeniu na wyprawę na Pacyfik oraz odkryciu i nazwaniu Kalifornii pod koniec lat trzydziestych XVI wieku, w 1540 roku ponownie wrócił do Hiszpanii, aby nadal bronić swoich roszczeń, został w dużej mierze zignorowany przez sąd i zmarł. Wgląd w polityczną i militarną błyskotliwość Cortésa podczas podboju Meksyku oraz jego polityczne niedociągnięcia w późniejszym życiu można wyciągnąć z jego pięciu listów, wraz z narracją Bernala Díaz del Castillo i szeregiem innych relacji.

Cromwell, Oliver

(1599–1658) Brytyjski władca i purytański przywódca religijny

Kontrowersje wokół charakteru Olivera Cromwella i jego polityki rozpoczęły się, gdy nadal służył jako generał i lord protektor Wspólnoty Narodów w Anglii podczas bezkrólewia w połowie XVII wieku. Fakt, że Cromwell był pierwszą osobą prywatną która zajmowała najwyższe stanowiska w dużym państwie europejskim i wywarła dramatyczny wpływ na swoich współczesnych na całych Wyspach Brytyjskich nadal fascynuje historyków i politologów nawet w czasach nowożytnych. Cromwell, wiejski dżentelmen z urodzenia i purytanin z wiary, którego prababcia była starszą siostrą męża stanu z Tudorów, Thomasa Cromwella, został członkiem parlamentu swojego rodzinnego miasta Huntington w parlamencie w latach 1628–29. Po raz pierwszy zyskał sławę podczas drugiej sesji Długiego Parlamentu (1641-42), gdzie nawoływał parlament do walki ze zdradzieckim spiskiem króla Karola I przeciwko Izbie Gmin i do przejęcia kontroli nad armią wysłaną do Irlandii, aby stłumić bunt katolicki. Po wybuchu angielskiej wojny domowej 43-letni Cromwell wstąpił do armii parlamentarnej latem 1642 roku, dowodząc jednostką kawalerii złożoną z lekko uzbrojonych ochotników, pełnych oddania i zdolności, ale bez szlachetnej krwi. Na polach bitew Cromwell, choć niedoświadczony dowódca, poprowadził swoich wysoce zdyscyplinowanych żołnierzy do kolejnych zwycięstw nad Armią Rojalistów we Wschodniej Anglii. W styczniu 1644 roku przechrzył czeskiego księcia Ruperta, bratanka króla Karola I i weterana wojennego w bitwach kontynentalnych, i pokonał kawalerię rojalistów w bitwie pod Marston Moor. Dzięki sukcesom militarnym został awansowany do stopnia generała porucznika dowodzącego kawalerią w parlamentarnej Armii Nowego Modelu pod dowództwem generała Cromwella, Olivera Lorda Thomasa Fairfaxa. W 1646 roku Cromwell odegrał decydującą rolę w zapewnieniu kapitulacji rojalistów pod Oksfordem, co zakończyło pierwszą wojnę domową. W

przerwie między dwiema wojnami domowymi Cromwell był jedynym generałem, któremu pozwolono piastować mandat parlamentarny. Podjął kilka prób przekonania swoich kolegów, zwłaszcza radykalnych purytańskich członków parlamentu, do osiągnięcia kompromisu z królem Karolem I, ale jego wysiłki pojednawcze zostały udaremnione przez odmowę króla porzucenia marzeń o boskiej władzy królewskiej. Po interwencji armii szkockiej w sprawy angielskie wybuchła druga wojna domowa i generał Cromwell został zmuszony do powrotu do walki przeciwko połączonym siłom angielskich rojalistów i szkockich presbiterianów. W sierpniu 1648 roku znakomicie przeprowadził bitwę pod Preston Pans, która zakończyła się całkowitą porażką szkockich interwencjonistów. Po oczyszczeniu pozostałości rojalistów w północnej Anglii pomaszerował z powrotem do Londynu. Dzień przed przybyciem pułkownik Pride, za namową Henry'ego Iretona, zięcia Cromwella, wspieranego przez oficerów Armii Nowego Modelu, usunął z Długiego Parlamentu 110 wrogich mu członków. Czystka wystraszyła kolejnych 160 członków i pozostawiła „zad” (wystarczający jedynie na kworum). Parlament głosował za zmianą nazwy Anglii na wspólnotę w dniu 4 stycznia 1649 r. W parlamencie Cromwell stał się nieugiętym zwolennikiem prób skazania króla Karola za zbrodnie wojenne i bycia zdrajcą narodu angielskiego. Król został stracony 30 stycznia.

Wspólnota

Anglia została formalnie ogłoszona wspólnotą 19 maja 1649 roku. Generał Cromwell, jego koledzy z armii i Rump znieśli władzę królewską, Izbę Lordów i instytucje administracyjne Stuartów z zamiarem odbudowania stanu ludzi ze wszystkimi pierwotnymi tylko moc pod Bogiem. W rzeczywistości wspólnotą zarządzała Rada Stanu, odpowiedzialna przed Rumpem i wybierana przez jej członków i spośród jej członków. W sierpniu 1649 roku Cromwell wylądował ze swoją armią w Dublinie przeciwko irlandzkim rebeliantom, którzy ogłosili swoim nowym władcą Karola II, syna Karola I. W ciągu roku Cromwell pokonał rebeliantów w ich twierdzach Drogheda i Wexford. W kolejnych latach Armia Nowego Modelu zdewastowała całą Irlandię, gdzie około jedna trzecia ludności zginęła w wyniku wojny, prześladowań katolików, przymusowych przesiedleń etnicznych Celtów lub głodu. W maju 1650 roku, po wyznaczeniu Henryka Iretona na rządy Irlandią, Cromwell pomaszerował do Szkocji, gdzie Karol II został koronowany na króla. Ponieważ lord Fairfax odmówił zaangażowania się w kampanię szkocką, Cromwell został mianowany generałem Armii Nowego Modelu i tym samym objął najwyższe stanowisko przywódcze we Wspólnocie. Cromwell najpierw pokonał armię szkocką w bitwie pod Dunbar w 1650 r., a następnie zmiażdżył szkockich monarchistów dowodzonych przez Karola II w bitwie pod Worcester w północnej Anglii we wrześniu 1651 r. Podbicie Szkocji ostatecznie zakończyło wojnę domową na Wyspach Brytyjskich i spowodowało w rozszerzeniu Wspólnoty Narodów na Szkocję i Irlandię. Jednak do 600 000 irlandzkich ofiar wojny zginęło 60 000 Szkotów i 200 000 Anglików. W Europie taka liczba ofiar śmiertelnych była wówczas bezprecedensowa i mogła zostać przekroczona dopiero podczas wojen światowych XX wieku.

Polityka wewnętrzna

W domu Cromwell był zajęty przywróceniem prawa i porządku w Anglii. Nałożył ograniczenia na bezkompromisowych katolików i anglikan, promując jednocześnie politykę tolerancji wobec wszystkich nieanglikańskich protestantów i Żydów. Sam jednak będąc purytaninem nie dał protestantom swobody urzeczywistniania w Rzeczypospolitej ich sekciarskich roszczeń. Wykluczył Rantersów i Kwaków z polityki tolerancji, gdyż byli oni zbyt ekstatyczni i mistyczni w praktykowaniu swojej wiary oraz zbyt buntowali się wobec władzy państwowej. Spośród innych purytanów najpierw rozproszył kopaczy za ich radykalne żądanie reformy rolnej, następnie zniszczył zbuntowanych niwelatorów w Armii Nowego Modelu za ich bunty i opowiadanie się za równymi prawami zarówno mężczyzn, jak i kobiet, a w końcu stłumił bojowych piątych monarchistów, którzy przyciągnęli do armii wielu purytańskich oficerów i żołnierzy, za ich oskarżenie, że „zdjął koronę z głowy Chrystusa i włożył

ją na swoją”. Cromwell był zagorzałym opatrnościowcem, zainspirowanym wiarą w boską mądrość, która kierowała jego polityką. Był także pragmatykiem, który starał się zorganizować różne religie w ramach Kościoła anglikańskiego w stylu purytańskim. Dlatego miał szczerą nadzieję, że prowadzona przez niego umiarkowana polityka tolerancji religijnej ostatecznie złagodzi trwające stulecia tarcia religijne między jego ludem i przemienić swoje wewnętrzne sumienie religijne w obywatelski obowiązek posłuszeństwa władzy w imię porządku publicznego. Niektórzy z jego współtowarzyszy, purytanie, choć stanowili mniejszość, byli zdecydowani ustanowić boskie królestwo na ziemi. Ciągłe starcia między Cromwellem a jego bazą władzy często sprawiały, że jego polityka we Wspólnocie była niepraktyczna.

Polityka zagraniczna

Polityka zagraniczna Cromwella została znakomicie zaprojektowana i zrealizowana. Będąc zagorzałym antypapistą, nie podjął działań dyplomacji angielskiej w nadziei na trwały pokój z katolickimi rywalami na kontynencie. Jednak akt nawigacyjny z 1651 r. przekierował angielską politykę zagraniczną z rozliczenia starych rachunków z katolicką Francją i Hiszpanią na stawienie czoła nowym wyzwaniom wynikającym z dominacji kalwińskiej Holandii w międzynarodowym handlu i handlu. Ustawa wymagała, aby cały handel międzynarodowy Anglii, zarówno import, jak i eksport, odbywał się na angielskich statkach, z jednym wyjątkiem: statki kraju eksportującego towary rodzime mogły być dozwolone. Akt ten ostatecznie wykluczył wszystkie zagraniczne statki, zwłaszcza docelowe statki holenderskie, z zysków handlowych z powstającego Imperium Brytyjskiego. Pierwsza wojna holenderska wybuchła w 1652 roku. W ciągu dwóch lat antagonistyczne floty stoczyły dziewięć bitew. W 1653 roku Cromwell nakazał blokadę Holandii i zmusił Holendrów do wyrażenia zgody na pokój podyktowany przez Anglię. W 1654 roku podpisano traktat pokojowy, który uznał dominację Anglii w kanale La Manche. Podczas gdy wojna holenderska trwała, niepokoje w kraju nadal narastały wraz z rosnącym żądaniem rozszerzenia praw wyborczych i redystrybucji majątku. W kwietniu 1653 roku Cromwell rozwiązał Radę Stanu i Parlament Rump, zastępując je nową radą i tzw. Parlamentem Barebone, składającym się ze 140 członków Armii Nowego Modelu i lokalnych kongregacji. Rząd ten przetrwał około dziewięciu miesięcy i został opuszczony w grudniu 1653 r. Wkrótce przywódcy armii opracowali nową konstytucję, Instrument rządowy, która powierzyła władzę państwową Cromwellowi jako Lordowi Protektorowi, ostatecznie umożliwiając generałowi sprawowanie osobistej władzy nad Anglią przy wsparciu elit wojskowych. W ciągu następnych pięciu lat, pomimo zwycięstw Anglii nad Holendrami w 1654 r. i nad hiszpańską wyspą Jamajką w Indiach Zachodnich w 1655 r., osobiste rządy Cromwella cieszyły się coraz mniejszym poparciem Anglików. Podjął kilka prób przywrócenia władzy parlamentarnej, ale najwyraźniej nigdy nie wpadł na to, w jaki sposób średniowieczna formuła konstytucyjna „Król w parlamencie” mogłaby zostać dostosowana do jego wiary w władzę ludu pod boskim przewodnictwem. Kiedy generał i Lord Protektor zmarł we wrześniu 1658 r., jego syn Ryszard (1626–1672) zastąpił go pod względem tytułu i władzy. Nie posiadając charyzmy, determinacji ani zdolności swojego ojca, Ryszard złożył rezygnację w maju 1659 roku. Rządy Rzeczypospolitej przejęła armia, a jej przywódcy zaczęli rozważać przywrócenie monarchii. W kwietniu 1660 roku generał Monck, jeden z poruczników Cromwella, po cichu przekonał tymczasowo przywrócony parlament Rump, aby zaprosił Karola II z powrotem do Anglii, a następnie rozwiązał się. Długi Parlament został ostatecznie zamknięty. Krwawa i nienaturalna wojna, która pustoszyła Anglię przez około dwie dekady, wreszcie się skończyła, a Rzeczpospolita umarła. Dziedzictwo Cromwella zostało tymczasowo zawieszona, gdy jego ciało zostało ekshumowane z grobu i powieszona na szubienicy w makabrycznej formie prawnej zemsty ze strony monarchistów. Jednakże jego duch z pewnością powróci w wysiłkach innych współczesnych rewolucjonistów.

Cuautemoc

(zm. 1525) Aztecki obrońca

Młody kuzyn cesarza Azteków Montezumy II, żonaty z córką Montezumy i synem Ahuizotla, wuja Montezumy i poprzedniego cesarza Azteków, Cuautemoc objął dowództwo obrony Tenochtitlán po tym, jak Hernán Cortés i Hiszpanie zabili Montezumę i rozpoczęli oblężenie miasta-wyspy w czerwcu 1521 r. Był panem Ixtateopan i administratorem królewskim Tlatelolco, „piątego okręgu” Tenochtitlán. Jego imię zaczęto kojarzyć z nieubłaganym oporem wobec hiszpańskiej inwazji. Jego zdecydowane przywództwo w katastrofalnym okresie w historii Meksyku często kontrastuje z chwiejnym stanowiskiem cesarza Montezumy. Widać to na przykład w Kodeksie Ramírez, w którym Cuauhtémoc potępia Montezumę za jego słabe przywództwo bezpośrednio przed jego śmiercią w czerwcu 1520 r., wydarzeniem poprzedzającym Noc Bolesną, podczas której Hiszpanie zostali zmuszeni do ucieczki z wyspy- miasta. Po rozpoczęciu oblężenia Tenochtitlán i pomimo szalejącej epidemii ospy prawdziwej oraz poważnych niedoborów wody, żywności i innych zapasów, Cuautemoc odmówił negocjacji i zrobił wszystko, co możliwe, aby zapobiec zwycięstwu Hiszpanii. Według jednej relacji w najmroczniejszych godzinach oblężenia wygłosił następujące przemówienie: „O dzielni Meksykanie. . . pamiętajcie o odważnych sercach mieszkańców Meksyku i Chichimeków, naszych przodków, którzy choć nieliczni, odważyli się wkroczyć na tę ziemię i ją podbić. . . Dlatego też, o Mexica, nie bądź przerażony ani tchórzliwy. Wręcz przeciwnie, wzmacniajcie swoje piersi i serca. . . I . . . nie pogardzaj mną z powodu mojej młodości”. Po tym, jak Hiszpanie obrócili Tenochtitlán w gruzy, schwytali Cuautemoc i przywieźli go do niewoli przed Cortésem. „Błagam, zakończ moje życie” – takie słowa skierował do zwycięskiego konkwistadora. Zamiast tego Cortés mianował go cesarzem-figurantem, uwięził i wyznaczył pomniejszych dostojników, którzy mieli odpowiadać za codzienne utrzymanie miasta-wyspy. Jego imperium w gruzach, Cuautemoc zrobił wszystko, co mógł, aby zmniejszyć cierpienia swoich ocalałych poddanych, nadzorując naprawę miejskich wodociągów i inne zadania kluczowe dla zdrowia i dobrego samopoczucia ludzi. Ponieważ on i jego ludzie byli głodni złota, które, ich zdaniem, było gdzieś ukryte, Cortés kazał Cuautemoca torturować, aby ujawnił jego lokalizację, przywiązując go do słupa, zanurzając jego stopy i ręce w oleju i podpalając. Tortury okaleczyły Cuautemoca na resztę jego życia. Cuautemoc, będący przez cztery lata więźniem hiszpańskim, zmarł w 1525 r. z rąk Cortésa, który kazał go powiesić pod pretekstem wzniesienia buntu podczas jego niefortunnej wyprawy lądowej do Hondurasu. Pamięć o nim wśród Meksykanów pozostaje silna, o czym świadczą doniesienia o odnalezieniu jego szczątków w stanie Guerrero w 1949 r. oraz praktyki związane z nadawaniem imion, w szczególności Cuauhtémoc Cárdenas, czołowa postać polityczna końca XX wieku i syn meksykańskiego prezydenta Lázaro Cárdenasa.

Cuzco (Peru)

Cuzco było centrum wielkiego Imperium Inków, położonego na terenie współczesnego Peru. Słowo cuzco oznacza „pępek wszechświata”. Podobnie jak w przypadku wielu innych cywilizacji na przestrzeni dziejów, termin ten sugeruje, że Inkowie postrzegali siebie jako centrum świata. Samo Imperium Inków obejmowało nie tylko współczesne Peru, ale także części Chile, Argentyny, Boliwii, Ekwadoru i Kolumbii. Cuzco, charakteryzujące się bardzo przyjemnym klimatem, położone jest w dolinie na wysokości 3250 m (10 000 stóp). Jeśli chodzi o historię prekolumbijskiej Ameryki Łacińskiej, Inkowie przybyli na te tereny stosunkowo późno, podobnie jak Aztekowie w Meksyku. Tak naprawdę rozkwit Imperium Inków nastąpił w XIV wieku. Zanim Hiszpanie przybyli w 1533 roku, imperium istniało około 200 lat. Współczesna wiedza o początkach Cuzco wywodzi się z legend. Legenda głosi, że Cuzco zostało założone przez Manco Capaca, pierwszego władcę Inków. Istnieją dwie podobne legendy dotyczące założenia Cuzco. W pierwszej czterej bracia i cztery siostry opuścili jaskinię na południe od Cuzco. Jedno z rodzeństwa niosło podczas podróży złoty pręt, który w kilku miejscach wbił się w ziemię. Ponieważ ci ludzie byli dziećmi Boga Słońca, szukali ojczyzny. Kiedy dotarli do Cuzco, pozostało tylko czworo dzieci,

z których jednym był Manco Cápac. Według innej wersji Bóg Słońca wystąpił dwójkę swoich dzieci, po jednym każdej płci, z jeziora Titicaca. Kazano im wbijać złoty pręt w ziemię, gdziekolwiek się zatrzymali, aby odpocząć lub zjeść. Laska wjeżdżała w ziemię i znikła. Według legend to miejsce, w którym zniknęła laska, stało się Cuzco. Wbrew legendom archeolodzy ustalili, że Inkowie rzeczywiście przenieśli się do Cuzco, które wcześniej było zamieszkane przez inne plemię. Uważa się, że ich panowanie w Cuzco rozpoczęło się około roku 1200. W XIII wieku Inkowie byli zwyczajnym plemieniem zamieszkującym cały obszar Cuzco. Sama nazwa Inca oznacza „władca” i grupa ta często walczyła z innymi plemionami na tym obszarze o kontrolę zarówno nad lądem, jak i wodą. W porównaniu z innymi plemionami Ameryki Południowej, Inków początkowo nie uważano za tak zaawansowanych jak inne. Wykorzystując Cuzco jako punkt wyjścia, Inkowie zaczęli napadać na swoich sąsiadów. Wielu historyków wskazywało, że sami Inkowie byli nie tyle innowatorami, ile adaptatorami. Ilekroć podbijano nowe plemię lub grupę ludzi, Inkowie natychmiast zauważali ich mocne strony przemysłowe i artystyczne, czerpiąc z ich wiedzy, aby poszerzać własną. Do Cuzco często wysyłano wykwalifikowanych rzemieślników lub artystów, aby zademonstrowali swoją wiedzę władcy Inków. W szczytowym okresie Cuzco było oszafamiąjącym pięknym miastem. Świątynie i pałace były masywne i ekstrawagancko ozdobione złotem. Chociaż Imperium Inków szybko się rozwijało, niekoniecznie nastąpiło to poprzez użycie brutalnej siły. Często Inkowie wysyłali kuriera do nowego plemienia lub grupy ludzi. Ci ludzie mieli wybór – albo dobrowolnie włączyli się do Imperium Inków, albo użyli siły militarnej. Samo Cuzco było celem licznych ataków. Sapa Inca Pachacutic, król Inków, stał się bohaterem w obronie Cuzco i uspokojeniu terenów wokół miasta. Pomógł także w przekształceniu Cuzco z powrotem w główny ośrodek administracji imperium i nauki naukowej. Inkowie, aby zachować swoje dziedzictwo, polegali na tradycji ustnej. Historycy znają około 11 Peruwiańczyków otoczonych bezzaprawowym murem starożytnych Inków, w Cuzco w Peru, przez królów Inków; mogło być ich więcej, ale ich imiona zostały zapomniane. Zgodnie z dziedzictwem Inków lepiej było zapomnieć imię skorumpowanej osoby lub władcy, niż w ogóle pamiętać tę osobę. Zapomnienie uważano za straszny wstyd. Jako centrum administracyjne Cuzco kontrolowało m.in. imperium o powierzchni około 350 000 mil kwadratowych. Ulice Cuzco zostały rozplanowane według zaplanowanego, geometrycznego projektu. Były dokładnie określone części miasta. Do pracy przy pałacach cesarskich sprowadzono najlepszych murarzy imperium. Niektóre kamienne bloki użyte do budowy pałaców były delikatnie pociętymi kawałkami o długości nawet 20 stóp. Zwykłe domy natomiast budowano z cegły i pokryto słomianą strzechą. Cuzco było zatem wielkim ośrodkiem rządowym, religijnym, handlowym i wojskowym. W Cuzco widoczne było wielkie bogactwo, zarówno publiczne, jak i prywatne. Ale miasto nie było pozbawione problemów. Oprócz groźby najazdu z zewnątrz, wielu jego mieszkańców żyło w dekadencji. Głównymi problemami były picie i uzależnienie od koki. Nie podjęto żadnych prób ograniczenia pijaństwa na poziomie społecznym. Jeśli chodzi o wykorzystanie koki, jej uprawa była ograniczona do określonego obszaru. Jej użycie zapewniało użytkownikowi dużą wytrzymałość, nawet bez stosowania pożywienia jako pożywienia. W przeciwieństwie do picia, Inkowie ograniczyli używanie koki do przedstawicieli wyższych warstw społeczeństwa. Podbój Ameryki z rąk Hiszpanów to historia dobrze znana i udokumentowana. W 1533 roku konkwistador Francisco Pizarro wkroczył do miasta Cuzco. Miasto zostało szybko zdobyte i splądrowane. Zdobywcy Hiszpanie zbudowali następnie Cuzco jako miasto kolonialne, aż do tego stopnia, że wykorzystano fundamenty budynków Inków, które uległy zniszczeniu lub uszkodzeniu. Cuzco pozostaje dziś tętniącym życiem miastem. Posiada dobry dostęp komunikacyjny i bazę handlową. W 1950 r. Cuzco nawiedziło niszczycielskie trzęsienie ziemi, ale miasto zostało odbudowane i odrestaurowano większość starożytnych budynków.

Chwalebna rewolucja

Chwalebna rewolucja 1688 r., czasami nazywana „bezkrwawą rewolucją”, stanowiła kulminacyjny etap w burzliwej historii Wielkiej Brytanii w XVII wieku, historii charakteryzującej się walką między królem a parlamentem, a przede wszystkim między katolikami i protestantami. Kryzys 1688 r. nastąpił po sukcesji na tronie Jakuba II po śmierci jego brata Karola II w 1685 r. Jakub był zagorzałym katolikiem; miał nadzieję wzmocnić pozycję katolików, jeśli nie ją przywrócić i zwrócić monarchii utraconą władzę. Jakub chciał także przekształcić i rozbudować armię, w której dominował protestancki korpus oficerski złożony z arystokratów i dżentelmenów. Jakub pragnął więcej katolickich oficerów lojalnych wobec Korony. Bardziej katolicka armia mogłaby pomóc mu w realizacji jego programu politycznego. Program ten doprowadził go do konfliktu z ustawą testową uchwaloną za Karola II, która wymagała od wszystkich osób ubiegających się o stanowiska wojskowe lub cywilne zaakceptowania Kościoła anglikańskiego i jego nauk. Po wcześniejszym stłumieniu buntów w Monmouth i Argyll James ośmielił się i rozpoczął kampanię mającą na celu odrzucenie ustawy testowej oraz mianował katolickich lojalistów na kluczowe stanowiska stanowe i uniwersyteckie. Wydał Deklarację odpustową w 1687 r., która zniosła prawa karne wobec katolików, a po niej w 1688 r. wydał Drugą Deklarację odpustową, która wzmocniła politykę prokatolicką i doprowadziła do niepokojów wśród jego biskupów oraz alienacji obu torysów i wigowie w parlamencie. Jakub pogłębił podziały polityczne w kraju, a kiedy 10 czerwca 1688 roku jego żona Maria z Modeny urodziła syna, pojawiła się perspektywa sukcesji katolickiej. Spisek mający na celu obalenie Jakuba rozpoczął się na poważnie, a mieszana grupa parlamentarna torysów i wigów zwróciła się do holenderskiego księcia Wilhelma Orańskiego i jego żony Marii, protestanckiej córki Jakuba, z prośbą o wyjazd do Anglii w celu objęcia tronu. Wilhelm zgodził się przyjąć koronę, aby zdobyć angielskie środki na wojnę z Ludwikiem XIV, królem Francji. Wilhelm wylądował w Brixham, niedaleko Torbay w Devon, 5 listopada 1688 roku z armią liczącą około 14 000 żołnierzy, złożoną głównie z żołnierzy holenderskich, brandenburskich, fińskich, szwedzkich i francuskich. Chociaż armia Jamesa stacjonująca na Równinie Salisbury liczyła dwukrotnie większą siłę, jego pewność siebie zawiodła i 23 listopada wycofał się w kierunku Londynu. Jego wtrącanie się w armię zebrano teraz żniwo i wielu jego ludzi zdezerterowało, w tym lord Churchill (późniejszy książę Marlborough), tak że do 10 grudnia jego siły zostały zredukowane do około 4000 ludzi. Lord Feversham, czołowy dowódca Jakuba, uznał sytuację za beznadziejną i bez walki rozwiązał swoją armię. 17 grudnia Gwardia Holenderska przejęła Whitehall, siedzibę rządu, a James próbował uciec z kraju. Został schwytany w Kent, ale ostatecznie pozwolono mu opuścić Anglię. Minęła już chęć dalszego królobójstwa. W 1689 r. Konwencja parlamentu zdecydowała, że odejście Jakuba było abdykacją. Wilhelm i Maria mogli teraz przyjąć tron 13 lutego 1689 roku jako prawowici współwładcy. Aby zapobiec takim zakłóceniom w przyszłości, w 1689 r. parlament uchwalił Deklarację Praw i Kartę Praw. Akty te na nowo zdefiniowały pozycję i władzę monarchy w stosunku do poddanych, kładąc kres absolutyzmowi i jakiegokolwiek możliwości istnienia monarchii katolickiej. Ta redefinicja władzy stworzyła monarchię konstytucyjną, formę rządu, która trwa do dziś. Jakub jednak nie zakończył swojej walki o odzyskanie tronu. W latach 1689–1690 zwrócił swoją uwagę na Szkocję i Irlandię, gdzie miał nadzieję wykorzystać uczucia nacjonalistyczne i katolickie. Ta pierwsza rebelia jakobicka w Szkocji zakończyła się niepowodzeniem i doprowadziła do budowy Fortu William, który miał podbić region. W marcu 1689 roku Jakub wraz z wojskami francuskimi wylądował w Irlandii, myśląc, że stanie się ona bazą wypadową do odbicia Anglii. Pod Enniskillen Jakobici zostali zepchnięci. W czerwcu 1690 r. Wilhelm wylądował ze swoimi siłami w Irlandii i 1 lipca 1690 r. napotkał armię Jakuba pod Boyne. Wilhelm oskrzydlił armię jakobicką, która została zmuszona do odwrotu, podczas gdy Jakub ponownie uciekł do Francji. Resztki armii Jakuba nadal walczyły. Ponieśli kolejną klęskę pod Aughrim 12 lipca 1691 r., zanim całkowicie poddali się w październiku. Według niektórych historyków chwalebna rewolucja była bardziej zamachem stanu niż właściwą rewolucją i lepiej można ją opisać jako rewolucję 1688 r.

Jej następstwa nie były bezkrwawe. Rewolucja pomogła przypieczętować panowanie angielskie nad Irlandią, co było zaczątkiem przyszłych niepokojów. Jednak jego najbardziej trwałymi skutkami były monarchia konstytucyjna, koniec absolutyzmu i dominacja parlamentu jako najważniejszej siły politycznej narodu

Czary

Od wczesnego średniowiecza w całej Europie miały miejsce prześladowania kobiet uznawanych za czarownice, ale być może w latach 1450–1750 zabito największą liczbę osób zidentyfikowanych jako czarownice. Wraz z pojawieniem się strachu przed czarami około 1450 roku, wiele krajów zaczęło wprowadzać prawa przeciwko czarownicom. Obejmowały one ataki na starsze kobiety, które rzucały przekleństwa, mieszkaly z czarnymi kotami lub podejmowały „dziwne” praktyki. Prześladowania miały miejsce w całej Europie, zarówno na obszarach w dużej mierze rzymskokatolickich, takich jak Hiszpania i południowe Niemcy, jak i w protestanckiej Anglii i Danii. Ponieważ czarownice uważano za heretyków, karano je spaleniem na stosie, zwykle po wymuszeniu zeznań w drodze tortur. Jeśli kobiety wyznawały swoje grzechy, w niektórych miejscach były duszone przed spaleniem ciała. W większości przypadków kobiety dusiły się dymem na długo przed poparzeniem. W roku 1577 odnotowano, że w samym francuskim mieście Tuluza spalono 400 czarownic. W 1487 roku dwóch dominikanów, Jacob Sprenger i Heinrich Kramer, napisał *Malleus maleficarum*, czyli *Młot na czarownice*, które początkowo zostało przekazane Wydziałowi Teologicznemu Uniwersytetu w Kolonii. Książka ta była próbą opracowania „naukowej” metody identyfikacji czarownic, jako że obydwaj autorzy byli inkwizytorami. Książka doczekała się 29 wydań, aż do druku wydania w Lyonie w 1669 r., kiedy hiszpańska inkwizycja w 1538 r. ostrzegała ludzi, że nie wszystko w niej jest prawdą. Król Szkocji Jakub VI (późniejszy król Anglii Jakub I) również zainteresował się czarownicami po wizycie w Danii. Pisał o nich w 1597 roku w swojej książce *Daemonologie*. Uważał, że wszystkie czarownice są jednakowo winne zbrodni przeciwko Bogu. Jeszcze w 1687 roku inny władca, król Francji Ludwik XIV, również opublikował edykt przeciwko czarownicom. Jednak do tego czasu zainteresowanie „polowaniem na czarownice” spadło, a ostatnia czarownica, na której wykonano egzekucję w Europie Zachodniej, została zabita w 1775 r. w Kempten w Niemczech.

Ameryka kolonialna

Czary w kolonialnej Nowej Anglii od wieków pobudzają amerykańską wyobraźnię i pozostają otwarte na interpretację. Chociaż Nowa Anglia nie była jedynym miejscem na początku Ameryki, gdzie oskarżano ludzi o zażyłość z diabłem, to właśnie tutaj religia, płęć i polityka doprowadziły do historycznych wybuchów i egzekucji 35 osób. W 1542 r. parlament angielski po raz pierwszy uznał czary za przestępstwo zagrożone karą śmierci, a w 1626 r. kobietę z Wirginii imieniem Wright oskarżono o bycie czarownicą. Chociaż czary mogą oznaczać herezję, większość kolonistów, którzy podnosili takie oskarżenia, zarzucała *maleficium*: wyrządzenie komuś krzywdy w nadprzyrodzony sposób. Kiedy purytanie osiedlili się w Nowej Anglii w latach trzydziestych XVII wieku, zabrali ze sobą te idee. Zamierzając ustanowić Nowy Izrael w Ameryce, nieustannie wypatrywali jakichkolwiek oznak wskazujących, że diabeł mógłby zagrozić ich misji. Dla tych wczesnych mieszkańców Nowej Anglii diabeł mógł, według własnego uznania, opętać rdzennego Amerykanina, czarnego kota lub innego kolonistę. pierwsze oskarżenie o czary w Nowej Anglii zostało postawione w 1638 r. Jane Hawkins, położnej i współpracownicze Anne Hutchinson. Radykalne przekonania religijne Hawkins i powiązania z Hutchinson prawdopodobnie przyczyniły się do jej oskarżenia, podobnie jak podejrzania co do jej położnictwa. „Wiarygodnie doniesiono, że kiedy podawała leki” – napisał gubernator John Winthrop, „pytała parę, czy wierzy, że może jej pomóc”. Pierwszą mieszkanką Nowej Anglii, na której stracono za czary, była Alice Young z Windsor w stanie Connecticut w 1647 r. W ciągu następnego stulecia prawie 350 osób oskarżono o *maleficium*, z czego około 35 powieszono za swoje zbrodnie. Chociaż ściganie zakończyło się w XVII wieku, w 1724 roku Sarah Spenser z Colchester w stanie Connecticut została

oskarżona o bycie czarownicą. Cztery na pięciu mieszkańców Nowej Anglii oskarżonych o czary to kobiety – statystyka pokazuje, jak blisko maleficium i płeć były powiązane w umysłach purytanów. Wierzyli, że kobiety są istotami słabszymi od mężczyzn i przez to bardziej podatnymi na pokusy szatańskie. Wśród kobiet te, które były najprawdopodobniej oskarżone były w wieku powyżej 40 lat i mieszały samotnie, zwłaszcza jeśli posiadali majątek. Jeśli chodzi o czas, ponad połowa wszystkich oskarżeń i dwie trzecie egzekucji miała miejsce podczas trzech wybuchów epidemii. W 1662 roku ośmioletnia Elizabeth Kelly z Hartford w stanie Connecticut doznała opętania, podczas którego wykrzykiwała imię sąsiadki, dobrej żony Ayers. Chociaż Ayers była sądzona, sprawa szybko nabrała tempa i w ciągu następnego roku oskarżono kolejnych 12 osób, a cztery stracono. Podobna epidemia miała miejsce w Fairfield w stanie Connecticut w latach dziewięćdziesiątych XVII wieku, ale te epidemie błędą w porównaniu z tym, co wydarzyło się w Salem. W roku 1692 wydawało się, że cel purytanów, jakim było utworzenie Nowego Izraela, został utracony. Wszędzie zdawało się, że diabeł zwyciężył: Korona unieważniła statut Massachusetts, Indianie napadali na miasta na granicy stanu Maine, a młodzi ludzie wydawali się niezainteresowani religią. Zmiany gospodarcze również niepokoiły region, a osady przybrzeżne, takie jak miasto Salem, stawały się zamożne i przyciągały niepurytanów, ku wielkiemu przerażeniu biedniejszych osad rolniczych w głębi kraju, takich jak wioska Salem. W tym klimacie czary znalazły powszechną akceptację. W lutym 1692 roku Betty Parris, dziewięcioletnia córka pastora wsi Salem, Samuela Parrisa, wraz ze swoją 11-letnią kuzynką Abigail Williams zaczęła doświadczać napadów padaczkowych. Dochodzenie wykazało, że dziewczęta angażowały się w praktyki okultystyczne, aby dowiedzieć się, kim będą ich przyszli mężowie. Dziewczęta obwiniły karaibską niewolnicę Parrisa, Titubę, za udzielanie im instrukcji i oskarżyły Sarah Good i Sarah Osborne o dręczenie ich. Pod koniec lutego lokalni sędziowie zbadali sytuację i uwięzili Titubę, Gooda i Osborne'a, ale to nie rozwiązało problemu. W ciągu następnych kilku miesięcy inne młode kobiety zaczęły mieć napady padaczki i do May oskarżono ponad dwadzieścia osób. W tym momencie gubernator Sir William Phips powołał specjalny sąd w Oyer i Terminer, który ma rozpatrzyć sprawę. Sąd, na którego czele stał wicegubernator William Stoughton, sąd szybko stał się widowiskiem, pełnym krzyków oskarżycieli, gdy stawali przed oskarżonymi, a oskarżeni byli poddawani rewizji osobistej w celu sprawdzenia, czy posiadają suitek do karmienia potomstwa Szatana. Łamiąc wiele konwencji prawa angielskiego i Massachusetts, sąd zezwolił na dopuszczenie „dowodu widmowego”: zeznań na temat maleficium złożonych przez demoniczną istotę w postaci oskarżonej wiedźmy. W czerwcu 1692 r. epidemia rozprzestrzeniła się na pobliskie miasta Andover, Haverhill, Topsfield i Gloucester, a w październiku na liście oskarżonych znalazły się żony gubernatora Phipsa i kilku czołowych ministrów. Pod koniec 1692 r. Phips ostatecznie wstrzymał postępowanie, a w maju 1693 r. nakazał uwolnienie ostatniego z uwięzionych. Jednak do tego momentu 185 osób zostało oskarżonych, a 19 straconych.

Cesarstwo Austro-Węgierskie

Cesarstwo Austro-Węgier powstało w 1867 r. i trwało do 1918 r., kiedy to zostało rozwiązane pod koniec I wojny światowej. Jednostka polityczna, która powstała w 1867 r., była metodą próby związania ziem kontrolowanych przez dynastię Habsburgów jako następcę Cesarstwa Austriackiego utworzonego w 1804 roku. Od zakończenia wojen napoleońskich Cesarstwo Austriackie było jedną z głównych potęg militarnych i politycznych w Europie, a hrabia (późniejszy książę) Metternich, czołowy austriacki polityk, pomagał wpływać na politykę europejską poprzez system kongresowy. Jednakże w 1848 roku powstania i rewolucje, które miały miejsce w całej Europie Środkowej – z których wiele zakończyło się niepowodzeniem, ale mimo to wstrząsnęły klasami rządzącymi – zmusiły władców Austrii Habsburgów do podjęcia próby wymyślenia kolejnego podmiotu politycznego, który pomógłby utrzymać razem dynastię Habsburgów. Jednym z miejsc, które w 1848 r. sprawiło Habsburgom największą kłopotów, były Węgry, gdzie z wielkim trudem stłumiono rewolucję liberalną. Chociaż Cesarstwo Austriackie pozostało razem, Metternich został zmuszony do ustąpienia ze stanowiska, a Austria musiała

zaakceptować upadek militarny pomimo swojej wielkości jako największego kraju w Europie po Imperium Rosyjskim. Ten upadek militarny był wyraźnie widoczny w klęsce Austrii w wojnie austro-sardyńskiej w 1859 r., a następnie w wojnie austriacko-pruskiej w 1866 r. Hrabia Belcredi, austriacki premier, uważał, że rząd austriacki powinien poczynić znaczne ustępstwa polityczne wobec Węgier, aby zapewnić wsparcie węgierskiej szlachty i wschodzącej klasy średniej, zachowując jednocześnie Wiedeń jako centrum nowego imperium. Porozumieniem, na które ostatecznie zdecydował się rząd austriacki, był Ausgleich (po węgiersku kiegyezés), znany również jako Kompromis z 1867 r. Ustanowił on Cesarstwo Austro-Węgierskie, na mocy którego miała nastąpić unia w ramach podwójnej monarchii, na mocy której król- cesarz byłby głową rodu Habsburgów, który byłby cesarzem Austrii i królem Węgier, kierując jednolitą administracją, ale pod którą istniałby rząd austriacki, czyli cisleithanski, i odrębny rząd węgierski. Oba miałyby własne parlamenty, każdy ze swoim własnym premierem. Wiele części lokalnej administracji byłoby zarządzanych oddzielnie, ale w ramach monarchii istniałby wspólny rząd, który byłby odpowiedzialny za kontrolowanie armii, marynarki wojennej, polityki zagranicznej i spraw celnych. Administracja oświatą, systemami pocztowymi, drogami i podatkami wewnętrznymi została podzielona między rządy austriackie lub węgierskie, w zależności od położenia geograficznego. Kompromis doprowadził także do koronacji cesarza Franciszka Józefa II na króla Węgier, czym potwierdził on historyczne przywileje Węgier, a także potwierdził władzę nowo utworzonego parlamentu węgierskiego. Były też pewne koncesje regionalne. Dotyczyło to w dużej mierze niektórych części Austrii, oficjalnie znanej jako Cisleithania, takich jak Galicja (dawniej część Polski) i Chorwacja zachowująca specjalny status. W Chorwacji język chorwacki został podniesiony do poziomu równego językowi włoskiemu, a w Galicji w 1869 r. język polski zastąpił język niemiecki jako normalny język rządowy. Zyskało to poparcie Polaków, ale nie mniejszości ukraińskiej. Od 1882 r. Słowenia miała mieć autonomię, ze słoweńskim zastąpionym niemieckim jako dominującym językiem urzędowym i sejmem Krainy rządzącym regionem z Laibach (dzisiejsza Lublana). W Czechach i na Morawach czescy nacjonaliści chcieli przyjęcia języka czeskiego, co doprowadziło do kolejnych ustępstw w 1882 r. Pojawił się także inny problem związany z etnicznymi Serbami w Wojwodinie, gdzie Węgrzy nie chcieli pozwolić żadnej części swojego królestwa uzyskać jakiś specjalny status. Cesarstwo austro-węgierskie było kontrolowane przez austriacką i węgierską szlachtę dziedziczną, a ten system klasowy miał prowadzić do wielu problemów. Najważniejszym z nich był arcyksiążę Franciszek Ferdynand, bratanek cesarza Franciszka Józefa i następcą tronu austro-węgierskiego, poślubiający Zofię Chotek, pochodzącą z zamożnej czeskiej rodziny. Wywołało to konsternację na dworze i uznano małżeństwo za morganatyczne; ich dzieci nie mogły odziedziczyć tronu. Premierowi Austrii hrabiemu Taaffe udało się do 1893 roku utrzymać poparcie konserwatystów ze społeczności czeskiej, niemieckiej i polskiej – zwanej Żelaznym Pierścieniem. Jednak niektórzy radykalni Czesi agitowali za większą władzą, czego demonstracje w zdominowanej przez Czechy Pradze doprowadziły do wprowadzenia w mieście stanu wojennego w 1893 r. Franciszek Józef zaproponował parlamentowi możliwość wyboru premiera, ale kwestia narodowości tak podzieliła parlament organ ustawodawczy, że po dwóch latach niezdecydowania Franciszek Józef mianował na stanowisko premiera hrabiego Badeni, polskiego namiestnika Galicji. Utrzymał władzę przez dwa lata – wyrzucony w 1897 r., gdy Czesi sprzeciwiali się jego planom reform językowych i doprowadzili do uchylenia reform w 1899 r. Wiele z tych problemów stało się znacznie bardziej widocznych podczas I wojny światowej, która doprowadziła do upadku państwa Cesarstwo Austro-Węgierskie i jego fragmentacja.

caudillos i caudillismo

Zrozumienie fenomenu caudillo jest niezbędne do zrozumienia historii politycznej XIX-wiecznej Ameryki Łacińskiej. (Terminy caudillosmo i caudillaje odnoszą się do bardziej ogólnego zjawiska rządów caudillos). Chociaż nie ma uniwersalnej definicji, która pasowałaby do każdego caudillo w każdych okolicznościach, uczeni generalnie zgadzają się co do zestawu cech wspólnych dla większości caudillos

i które razem zapewniają realną roboczą definicję zjawiska caudillo. Ogólnie rzecz biorąc, caudillo był siłaczem polityczno-wojskowym, który sprawował władzę polityczną oraz sprawował władzę polityczną i wojskową dzięki osobistej charyzmie, kontroli zasobów, takich jak ziemia i majątek, osobistej lojalności swoich zwolenników i klientów, poleganiu na rozległych sieciach klientów, zdolność do zapewnienia klientom patronatu i zasobów oraz osobista kontrola nad środkami zorganizowanej przemocy. Niektórzy caudillos wyróżniali się także wyjątkową odwagą osobistą, sprawnością fizyczną lub umiejętnością dowodzenia ludźmi w bitwie. Wiele z nich wykazywało także rodzaj hipermęskości i dumy macho, która podkreślała ich męskość w wyraźnie seksualizowany sposób. Pod wieloma względami to słowo kluczowe ma charakter osobisty: caudillo był typem przywódcy, charakteryzującym się stylem przywództwa i najbardziej definiowanym przez osobisty charakter jego rządów. Konstytucje, biurokracja państwowa, zgromadzenia przedstawicielskie, okresowe wybory – te i inne instytucjonalne ograniczenia władzy indywidualnej i osobistej, powszechnie kojarzone z nowoczesnymi formami państwa, wszystkie były sprzeczne ze stylem rządów caudillo, a jednocześnie często współistniały z nim w napięciu. Ideologia nie miała większego znaczenia, ponieważ caudillos rozciągali się od populistycznych rewolucjonistów, przez umiarkowanych liberałów, po zagorzałych konserwatystów. Panuje powszechna zgoda co do tego, że krótkoterminowe początki caudillismo można przypisać zamieszanemu w okresie niepodległości, kiedy lokalni i regionalni wodzowie wojskowi pojawili się w walce z Hiszpanami. Paradygmatycznym przykładem jest José Antonio Páez z wenezuelskich równin (llanos), „całkowicie niewykształcony, niepiśmienny i nieurbanizowany, wychowany w słońcu, deszczu i pasmach llanos”. . . zbudowany jak wół, krwiożerczy, podejrzliwy i przebiegły. . . niezrównany przywódca partyzancki”, który stał się następnie jednym z kluczowych sojuszników Simóna Bolívara, a w 1830 r. pierwszym prezydentem Republiki Wenezueli, gdzie zdominował życie polityczne przez następną trzecią część stulecia. Proces, w wyniku którego regionalni wodzowie, tacy jak Páez, zostali przywódcami narodowymi, jest przedmiotem obszernej literatury. Na przeciwnym krańcu spektrum niż Páez, zarówno pod względem pochodzenia osobistego, jak i dojścia do władzy, znajdował się argentyński caudillo Juan Manuel de Rosas. Rosas, potomek elitarnej rodziny kreolskiej z Porteño (Buenos Aires), opuścił miasto portowe jako młody człowiek, aby zostać hodowcą bydła i właścicielem posiadłości na pampasach w głębi kraju, mieszkając i pracując wśród gauchów, od których żądał absolutnego posłuszeństwa i lojalność i wśród których rozwinął swoją bazę poparcia społecznego. Reprezentował w ten sposób wschodzącą klasę estancieros (właścicieli majątków), których bogactwo i władza opierały się nie na odziedziczonych przywilejach czy kontroli urzędów państwowych, ale na kontroli ziemi, ludzi i zasobów. Rosas nie brał udziału w walkach o niepodległość z Hiszpanią, ale stał się kluczowym graczem w późniejszych zmaganiach, które określiły kształt po odzyskaniu niepodległości Argentyny. Rosas był przeciwny liberalnemu, unitarnemu, modernizującemu reżimowi Bernardino Rivadavii, którego polityka miała na celu zrównanie Buenos Aires z innymi prowincjami Río de la Plata. Jego sprzeciw wobec Rivadavii nie wynikał z ideologii, ale z przekonania, że Buenos Aires powinno zachować swoją nadrzędną władzę. Mając zabezpieczoną bazę poparcia, Rosas sprzymierzył się z federalistami, którzy obalili Rivadavię. Niedługo potem został gubernatorem Buenos Aires, a następnie absolutnym dyktatorem. Jego styl przywództwa był głęboko osobisty: wszelka władza i autorytet pochodziły bezpośrednio od niego. Obdarzając łaskami i patronatem swoich lojalnych sojuszników, terroryzował także swoich wrogów, po części za pomocą budzącej strach mazorki (dosłownie „kłosa kukurydzy” – w rzeczywistości „egzekutorzy”), swego rodzaju oddziału zbirów odpowiedzialnego za ponad 2000 morderstw podczas jego lat u władzy. Rosas został obalony i wygnany w 1852 roku. Inni XIX-wieczni caudillos wykazali wariacje na temat tych ogólnych tematów. Kreol meksykański i samozwańczy założyciel republiki i caudillo niepodległości José Antonio López de Santa Ana był przede wszystkim politycznym oportunistą – rozpoczynając karierę jako oficer armii rojalistycznej w służbie Hiszpanii, przywdziewając płaszcz pro-liberalizmu i federalizmu niepodległościowego w latach dwudziestych XIX wieku, a od połowy lat trzydziestych XIX

wieku ponownie zmienił strony i stał się zagorzałym konserwatystą i centralistą. Konsekwentny pozostał jego styl przywództwa: kultywowanie osobistej lojalności poprzez wykalkulowane udzielanie patronatu i przysług klientom i sojusznikom, bezwzględne miażdżenie wrogów oraz ostentacyjne pokazy i tytuły mające na celu gloryfikację jego osoby i zaszczepianie niekwestionowanej lojalności wśród swoich zwolenników. Można kontynuować w tym duchu, identyfikując poszczególnych caudillos, którzy zdominowali życie polityczne swoich narodów – populistycznego ludowego caudillo Rafaela Carrera w Gwatemali, dyktatora Porfirio Díaza w Meksyku i wielu innych. Uczeni zaproponowali różne typologie caudillo, na przykład rozróżniając między kulturalnym caudillo i barbarzyńskim caudillo lub identyfikując między innymi caudillo konsularnego, super caudillo i caudillo ludowego. Wielość typów sugeruje ogromną zmienność zjawiska. Jednak nie wszyscy caudillos byli przywódcami narodowymi. Częściej były to mniejsze postacie, które zdominowały swoje własne lokalizacje lub regiony – ludzie tacy jak Juan Facundo Quiroga i Martín Güemes w głębi Argentyny, Juan Nepomuceno Moreno z Kolumbii i wielu innych. Nierzadko na poziomie lokalnym i regionalnym oraz na obszarach o znacznej populacji Indii zjawisko caudillo złąło się ze zjawiskiem kacyka, lokalnego lub regionalnego siłacza polityczno-wojskowego, który stosował ten sam podstawowy repertuar technik i stylów spersonalizowanego władzę i patronat-klient do dominowania w regionach, prowincjach, miastach i wsiach. Rzeczywiście, rządy narodowych caudillos opierały się na wsparciu lokalnych i regionalnych wpływowych przywódców, którzy służyli jako ich lojalni i podporządkowani klienci, którzy z kolei zdominowali swoje własne lokalizacje. W ten sposób na wielu obszarach wyłonił się rodzaj hierarchicznej sieci władzy caudillo, w której główny caudillo dominował nad wieloma pomniejszymi drugorzędnymi caudillo, z kolei dominował nad wieloma pomniejszymi trzeciorzędnymi caudillo i tak dalej w dół łańcucha lojalności, sojuszu i patronatu-klienta. Do najzagorzalszych przeciwników rządów caudillo należały modernizujące się elity, pragnące stworzyć bardziej nowoczesne formy państwa. Klasyczną krytyką jest praca argentyńskiego męża stanu i uczonego Domingo Faustino Sarmiento, którego wpływowa i zjadliwa biografia Facundo (lub *Civilizacion y barbarie, vida de Juan Facundo*), opublikowana po raz pierwszy w 1845 r., potępiała rządy „prymitywnych” caudillos jak Facundo i Rosas, jednocześnie umieszczając zjawisko caudillo w szerszym kontekście epickiej walki między cywilizacją a barbarzyństwem. Nie ma naukowego konsensusu co do tego, kiedy i czy w ogóle zakończyło się zjawisko caudillo. Niektórzy wskazują na pierwszą połowę XIX wieku jako okres rozkwitu caudillos i caudillismo; inni twierdzą, że zjawisko to trwało do XX wieku i później, przekształcając się w różne formy populizmu i dyktatury i objawiając się takimi postaciami jak Juan Perón z Argentyny, Fidel Castro z Kuby i Hugo Chávez z Wenezueli. Jednak pomimo ożywionych debat na temat definicji, pochodzenia, periodyzacji i innych aspektów, niewielu zgadza się, że zrozumienie fenomenu caudillo i caudillismo jest niezbędne do zrozumienia ewolucji politycznej Ameryki Łacińskiej po uzyskaniu niepodległości.

Cavour, Camillo Benso di

(1810–1861) włoski mąż stanu

Hrabia Camillo Benso di Cavour był włoskim mężem stanu, który stworzył zjednoczone Królestwo Włoch. Cavour urodził się w północno-zachodnich Włoszech, w Turynie, stolicy Piemontu-Sardyni, rządzonej przez ród sabaudzki. Cavour był przeznaczony do kariery wojskowej i zapisał się do akademii wojskowej w Turynie. Ze względu na swoje liberalne poglądy musiał jednak w 1831 roku opuścić wojsko. Następnie zarządzał majątkiem rodzinnym. Cavour dużo podróżował po Europie, odwiedzając Francję, Szwajcarię, i Wielką Brytanię, a podróże utwierdziły go w niechęci do absolutyzmu i klerykalizmu. Będąc świadkiem monarchii konstytucyjnej Francji pod rządami króla Ludwika Filipa, stał się zdecydowanym zwolennikiem konstytucjonalizmu. Pierwotnie Cavour był zainteresowany uczynieniem Piemontu potężnym, a nie dążeniem do zjednoczenia Włoch. Przekonany, że odbudowa gospodarcza musi poprzedzić zmiany polityczne, opowiadał się za wolnym handlem i budową kolei na

Półwyspie Apenińskim. Jego umysł stopniowo się zmieniał i zaczął marzyć o zjednoczonych Włoszech, wolnych od obcych wpływów. Wraz z wyborem liberalnego papieża Piusa IX w 1846 r. Cavour poczuł, że nadeszła szansa na poparcie reform. Generalnie Cavour nie wierzył, że papież odegra wiodącą rolę w ruchu zjednoczeniowym. Zamiast tego Cavour zwrócił się do króla Piemontu Karola Alberta z prośbą o wdrożenie programu krajowego. W 1847 r. Cavour założył *Il Risorgimento* („Odrodzenie”, późniejsze określenie zjednoczenia Włoch), gazetę opowiadającą się za liberalizmem i zjednoczeniem. Jako redaktor Cavour stał się potężną postacią w polityce Piemontu. W roku 1848 Europę przetoczyła fala rewolucji. Demonstracje w Genui wzywały do liberalizacji państwa, a Cavour poparł żądania konstytucji w *Il Risorgimento*. Pod naciskiem wpływowej gazety i sprzeciwu w swoim królestwie Karol Albert zastosował się 8 lutego 1848 r. Następnie Cavour nalegał, aby król wypowiedział wojnę Austrii, która rządziła wówczas większością Włoch. Dotarła wieść, że 18 marca 1848 roku mieszkańcy Mediolanu rozpoczęli wojnę z Austriakami. Karol Albert oświadczył, uginając się pod naciskiem partii Cavoura, wojnę z Austrią. Piemont został pokonany, ale liberalizm i nacjonalizm nadal były silne. Karol Albert abdykował na rzecz jego syna Wiktora Emanuela II. Pod rządami nowego monarchy kariera Cavoura rozkwitła. Został ministrem rolnictwa i handlu w 1850 r., a ministrem finansów w 1851 r., a ostatecznie premierem został pod koniec 1852 r. Cavour wykorzystał nastroje antypapieskie we Włoszech po odmowie Piusa IX prowadzenia wojny z Austrią. Klęska 1848 r. przekonała także Cavoura o potrzebie posiadania potężnego sojusznika, aby oddzielić Austrię od Włoch. Cavour ciężko pracował, aby wzmocnić państwo, reorganizując jego armię, system finansowy i biurokrację. Zachęcał także do rozwoju przemysłu, kolei i fabryk, czyniąc Piemont jednym z najbardziej zmodernizowanych ówczesnych państw europejskich. W 1854 roku Piemont przystąpił do wojny krymskiej jako sojusznik Wielkiej Brytanii i Francji w zamian za obietnice, że przyszłość Włoch będzie uważana za pilną kwestię o zasięgu międzynarodowym. W 1856 r. Cavour przedstawił sprawę Włoch przed kongresem pokojowym w Paryżu. Udało mu się odizolować Austrię, skompromitować Francję w kwestii włoskiej i doprowadzić do dyskusji nad sytuacją Włoch przez wielkie mocarstwa, które zgodziły się, że należy zastosować jakieś lekarstwo. Cavour zrozumiał teraz, że wojna z Austrią jest jedynie kwestią czasu i zaczął nawiązywać kontakty z rewolucjonistami ze wszystkich części Włoch. Starał się przypodobać Napoleonowi III, cesarzowi Francuzów, którego wsparcie uważał za kluczowe dla pomszczenia porażki z lat 1848–1849. Napoleon sympatyzował z planem królestwa północnych Włoch i w lipcu 1858 roku obaj spiskowali przeciwko Austrii. Piemont zostałby zjednoczony z Toskanią, okrojonym Państwem Kościelnym i Królestwem Obojga Sycylii. Napoleon obiecał, że jeśli Austria będzie gotowa do ataku na Piemont-Sardynię, Francja przysłałaby jej z pomocą. Cavour natychmiast zaczął prowokować Austrię do wojny i w kwietniu 1859 roku Austria zaatakowała. Jednak po zwycięstwach pod Magenta i Solferino Napoleon podpisał rozejm, nie informując o tym swoich sojuszników. Traktat pozwolił Austrii zachować Wenecję, ale Piemont otrzymał jedynie Lombardię. Cavour, nie chcąc zaakceptować warunków, zrezygnował. Sytuacja wkrótce się odwróciła, gdy w marcu 1860 roku mieszkańcy Toskanii, Modeny, Parmy, Bolonii i Romanii głosowali za przyłączeniem się do Piemontu-Sardyni. Cavour powrócił do władzy w styczniu 1860 r. Wkrótce potem włoski patriota Giuseppe Garibaldi poprowadził swoją słynną armię składającą się z 1000 poszukiwaczy przygód do Królestwa Obojga Sycylii. Rząd neapolitański upadł, a Garibaldi wkroczył triumfalnie do Neapolu. Po upadku królestwa neapolitańskiego Cavour zaplanował jego aneksję. Udało mu się także zająć większą część Państwa Kościelnego, omijając Rzym, gdyż Napoleon przyrzekł chronić papieża. Marzenie Cavoura, z wyjątkiem Rzymu i Wenecji, spełniło się, a Włochy były prawie zjednoczone. 17 marca 1861 roku Cavour nakazał parlamentowi Piemontu ogłoszenie Wiktora Emanuela królem Włoch. Parlament ogłosił także Rzym przyszłą stolicą, mając nadzieję rozwiązać tę kwestię w drodze porozumienia z Kościołem. Trzy miesiące później Cavour zmarł. Na idee polityczne Cavoura duży wpływ miała rewolucja 1830 roku we Francji, która udowodniła mu, że monarchia nie jest sprzeczna z zasadami liberalnymi. Silna wiara w liberalizm, rozległa wiedza technologiczna i marzenie o zjednoczonych Włoszech pozwoliły Cavourowi zjednoczyć Włochy i

zmodernizować swój kraj zarówno politycznie, jak i technologicznie. Kiedy umarł, jego dzieło zaszło na tyle daleko, że inni mogli je dokończyć. Cavour to bez wątpienia najwspanialsza postać Risorgimento. Zorganizował to Cavour i umiejętnie przeprowadził negocjacje, które przewyciężyły wszelkie przeszkody.

Cejlon: kolonia holendersko-brytyjska

Portugalczyki przybyli na Sri Lankę w 1505 roku i przejęli królestwa Kotte i Jaffna wraz z królestwem Kandy, głównie ze względu na swoje położenie geograficzne w centrum wyspy, i udało im się pozostać wolnymi od ich rządów. Tym samym, gdy na wschodnim wybrzeżu wyspy na początku XVII w. wylądował holenderski admirał George Spilberg, powitał go król Kandy, który zaprosił Holendrów do osiedlenia się na wschodnim wybrzeżu wyspy. Widział, że zapewni to ważną przeciwwagę dla Portugalczyków. Pierwsza osada holenderska została założona w 1640 roku, a jej gubernatorem był William Jacobszoon Coster. W czerwcu 1640 Coster został zamordowany i zastąpiony przez Jana Thysseena Payarta, który zaczął zakładać farmy uprawiające cynamon na eksport do Europy. To piąty gubernator, Adriaan van der Meijden, zdecydował się wystąpić przeciwko Portugalczykom. W 1658 roku udało mu się wypędzić ich z wyspy, a następnie Holendrzy stopniowo opanowali południe wyspy, następnie południowo-zachodnie i zachodnie wybrzeże. Kiedy w 1665 roku przejęli całe wschodnie wybrzeże wyspy, choć Kandy pozostało niezależne, kontrolowali wszystkie porty. Do 1765 roku Holendrzy kontrolowali całą linię brzegową, a Kandy utrzymywało jedynie odizolowane wyżyny w centrum wyspy, które były zbyt trudne do ataku. Oficjalnie wyspa była własnością Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej, która mianowała gubernatora z siedzibą w Kolombo, który rządził Cejlonem jako kolonią. Większość gubernatorów przebywała na Cejlonie tylko przez krótki czas, ale niektórzy wywarli trwały wpływ na to miejsce. Jan Maetsuyker, gubernator od 1646 do 1650 roku – zanim Holendrzy przejęli kontrolę nad całą wyspą – złagodził przepisy dotyczące małżeństw mieszanych, próbując zachęcić holenderskich kupców do zawierania małżeństw, asymilacji i pozostania na wyspie. Uważał, że mogłoby to pozwolić im na znacznie silniejszą konkurencję z lokalnymi kupcami. Natomiast Jacob van Kittensteijn, jego następcą w latach 1650–1653, uważał miejscowe żony kupców za „złośliwe i niemoralne”. Sytuacja uległa ponownej zmianie po zdobyciu Kolombo i Jaffny w latach 1656–1658, kiedy około 200 holenderskich żołnierzy i kupców poślubiło społeczność indo-portugalską — wiele z nich to żony Portugalczyków, które zostały bezceremonialnie deportowane. Rijklof van Goens, jeden z najdłużej urzędujących gubernatorów (który zdobył Jaffnę), rządził w latach 1662–63 i ponownie 1665–75. Zachęcał małżeństwa mieszane – a właściwie jakiegokolwiek małżeństwa – do prób budowania rdzennej populacji holenderskich osadników. Jednakże uchwalił ustawę, która nakazywała córkom z małżeństw mieszanych wychodzić za Holendrów. Skutkowało to zapewnieniem dużej liczby osób na wyspie o holenderskich nazwiskach. Następcą Rijklofa van Goensa na stanowisku gubernatora był jego syn, a następnie od 1679 do 1692 roku Laurens Pijl. Ci trzej gubernatorzy zapewnili dużą stabilność infrastrukturze kolonialnej wyspy, która była podzielona na trzy części: Kolombo, Galle i Jaffna. Dwie ostatnie części miały dowódców, którzy podlegali gubernatorowi, podczas gdy gubernator sam rządził obszarem wokół Kolombo, przy pomocy małej nominowanej rady. Na niższych szczeblach biurokracji pracowali Syngalezowie lub Tamilowie pochodzący z południowych Indii. Szlachta syngalska zachowała swoje przywileje i nie obawiając się inwazji czy wojny domowej, faktycznie znacznie powiększyła swój majątek. Holendrzy uznali portugalskie tytuły do ziemi (w przeciwieństwie do swoich działań w Malakce i gdzie indziej) i rozszerzyli prywatną własność ziemi, która w przypadku Portugalczyków funkcjonowała wyłącznie na obszarach miejskich. Doprowadziło to do masowego zasiedlenia żyznych gruntów, a holenderscy i głównie syngalescy biznesmeni i rolnicy mogli założyć znaczne posiadłości ziemskie. Podejmowano próby kodyfikacji lokalnego prawa, ale okazało się to znacznie bardziej skomplikowane, niż oczekiwano. W rezultacie holenderskie prawo stopniowo zaczęło obowiązywać w miastach i większości

regionów przybrzeżnych, zwłaszcza na obszarach zdominowanych przez Syngalezów. Prawa muzułmańskie obowiązywały muzułmanów na wschodnim wybrzeżu, a prawa Tesawalamai stosowane przez Tamilów z Jaffny zostały skodyfikowane w 1707 roku i tam były stosowane, chociaż tamtejsi chrześcijanie podlegali prawu holenderskiemu.

RELIGIA

Jeśli chodzi o religię, kiedy Holendrzy zajęli Cejlon, nominalnie było około 250 000 syngaleskich i tamilskich katolików, z czego jedna czwarta pochodziła z okolic Jaffny. Holendrzy zakazali wyznania rzymskokatolickiego, wyrzucili wszystkich katolickich księży i zakazali działalności na wyspie. Zabrali się także za nawracanie wielu miejscowej ludności na kalwinizm. Kościoły rzymskokatolickie zamieniono na kościoły reformowane, a wielu katolików przeszło na kalwinizm tylko z nazwy, podczas gdy inni powrócili na hinduizm lub buddyzm. Jednak brak holenderskich pastorów pokrzyżował te plany, a rzymskokatolicy działali w podziemiu, zwłaszcza w kontrolowanym przez Portugalię porcie Goa w Indiach. Chociaż Portugalczycy osiągnęli duże dochody na Cejlonie, Holendrzy przystąpili do metodycznego powiększania bazy dochodowej kraju. Portugalczycy w dużym stopniu polegali na cłach i obowiązkowej pracy biednych przez określoną liczbę dni w roku (zamiast podatków); Holendrzy utrzymali je, ale zaczęli zakładać duże plantacje cynamonu, które szybko stały się ostoją holenderskiej kolonialnej struktury gospodarczej na Cejlonie. Holenderska Kompania Wschodnioindyjska utrzymywała monopol nie tylko na eksport cynamonu, ale także na orzechy areki, perły i słońce. Szczególnie zależało im na ścisłej kontroli gospodarki Cejlonu, a import z Indii był tak mocno ograniczony, że czasami w Kolombo brakowało ryżu i tekstyliów. Stopniowo pozwolono niektórym prywatnym handlarzom sprowadzać te i inne towary, ale Holenderska Kompania Wschodnioindyjska zazdrośnie strzegła swoich monopolii. Wraz z wojnami napoleońskimi i francuską inwazją na Holandię oraz obaleniem króla holenderskiego, Brytyjczycy rozpoczęli okupację holenderskich kolonii na całym świecie, aby zapobiec wpadnięciu ich w ręce Francuzów. W rezultacie w 1796 roku Brytyjczycy – ściśle mówiąc Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska – przejęli kontrolę nad Cejlonem, pokonując niewielkie siły holenderskie, które stawily symboliczny, ale daremny opór. Brytyjczycy objęli wyspę panowaniem wojskowym i rządili nią ze swojego osadnictwa w Madrasie, spodziewając się, że pod koniec wojny zwrócą Cejlon Holendrom. Jednak Brytyjczycy szybko odkryli znaczenie wyspy – zarówno strategicznie, jak i finansowo. W 1802 roku Cejlon został uznany za kolonię korony brytyjskiej, a brytyjskie panowanie nad wyspą zostało potwierdzone traktatem z Amiens pod koniec tego samego roku. Początkowym problemem, przed którym stanęli Brytyjczycy, było królestwo Kandy w środkowym Cejlonie. Chociaż Holendrom udało się zająć całe wybrzeże, nigdy nie udało im się podbić niezależnego królestwa. Brytyjczycy uznali suwerenność króla Kandy, ale Robert Brownrigg, gubernator od 1812 do 1820 roku, miał inne zdanie. Odkrył, że granica między terytorium Wielkiej Brytanii a Kandy jest miejscami niepewna, a jej ochrona jest niezwykle kosztowna. Co więcej, byłoby oczywiście znacznie łatwiej, gdyby Brytyjczycy kontrolowali całą wyspę, co usunęłoby niepewność polityczną i pomogło w komunikacji na całej wyspie.

NIEKTÓRE PRZYWILEJE

Wczesna brytyjska próba ataku na Kandy w 1803 roku nie powiodła się. Jednak Brownrigg wykorzystał kryzys w Kandy. Zawierając sojusz z niektórymi arystokratami z Kandy, w 1815 roku wysłał żołnierzy do królestwa i zdobył je. Kandyjczykom zapewniono pewne przywileje, mogli zachować zwyczajowe prawa i instytucje, a także wolności religijne. Jednak wielu Syngalezów postrzegalo erozję niepodległości Kandy jako część szerszego ataku na buddyzm. Doprowadziło to do wielkiego buntu syngaleskiego, który miał miejsce w 1818 roku. Został on stłumiony, a Kandy zostało następnie zintegrowane z resztą Cejlonu. Brytyjczycy wprowadzili także nową flagę Cejlonu. Miał niebieskie pole z flagą Unii w rogu, podobnie jak w przypadku innych kolonii brytyjskich, oraz wzór przedstawiający

słonia przed stupą, który miał reprezentować Cejlon. Brytyjskie ruchy na Cejlonie, podobnie jak w przypadku Holendrów, miały zwiększyć dochody, a wraz ze wzrostem liczby plantacji zajęto więcej ziemi, z których wiele należało do brytyjskich firm. Oprócz uprawy cynamonu Brytyjczycy zajęli się na dużą skalę uprawą pieprzu, trzciny cukrowej i kawy. Eksperymentowali nawet z bawełną. Zbiegło się to z tym, że Brytyjczycy również wprowadzili wiele reform. Zniesiono niewolnictwo i pensje wypłacano teraz w gotówce, a nie w ziemi i żywności. Brytyjczycy złagodzili także potrzebę corocznego zapewniania przez ludzi obowiązkowej pracy dla rządu. Jednakże wielu Syngalezów i Tamilów, zwłaszcza na obszarach wiejskich, było oburzonych wzmożeniem działalności misyjnej grup kościelnych w Wielkiej Brytanii i południowych Indiach. W 1833 roku Robert Wilmot-Horton, który dwa lata wcześniej został gubernatorem, wprowadził szereg szeroko zakrojonych reform, które zasadniczo przyjęły jednolite ramy administracyjne i sądownicze dla całej wyspy. Zniesiono specjalne uprawnienia przyznane poszczególnym grupom; miałyby to ogromny wpływ na cały Cejlon, którego mieszkańcy stopniowo zaczęli postrzegać siebie jako Cejlończyków. Angielski stał się językiem rządowym, a także środkiem nauczania w szkołach, których liczba znacznie wzrosła w latach dwudziestych i wczesnych trzydziestych XIX wieku. Oprócz tego Wilmot-Horton ograniczył uprawnienia gubernatora, który nie mógł już rządzić dekretemi. Powołał rady wykonawcze i ustawodawcze, które miały rządzić. Te ostatnie składały się początkowo z urzędników brytyjskich, ale stopniowo powoływano nieoficjalnych członków reprezentujących interesy biznesowe. Na froncie gospodarczym Brytyjczycy znieśli monopole państwowe, a także ostatecznie pozbawili rząd prawa kolonialnego do żądania usług pracy zamiast podatków. Ziemie koronne zostały sprzedane rolnikom, co spowodowało powstanie znacznie większej liczby małych plantacji i rozwój przemysłu kawowego. Od lat trzydziestych XIX wieku do lat siedemdziesiątych XIX wieku nastąpiła masowa ekspansja na obszarach uprawy kawy. Plantatorzy przetrwali spadek cen kawy w 1847 r. i stopniowo, w miarę zakładania kolejnych plantacji kawy, pojawiło się zapotrzebowanie na tanią siłę roboczą, a wielu tamilskich robotników z południowych Indii zaczęło migrować na Cejlon, co doprowadziło do znacznej populacji Tamilów do końca XIX wieku. Niestety, w 1869 r. uprawy kawy zaczęła atakować choroba rdzy. Do 1871 roku zdewastował przemysł kawowy i toczyło się wiele dyskusji na temat tego, co można produktywnie zrobić z ziemią, aby utrzymać zatrudnienie zarówno dla menadżerów plantacji, jak i ich personelu. Od lat sześćdziesiątych XIX wieku na Cejlonie istniał niewielki przemysł herbaciany - głównie przeznaczony do spożycia lokalnego. Został on rozszerzony od końca lat siedemdziesiątych XIX wieku poprzez uprawę krzewów herbacianych na zboczach wzgórz, gdzie można było łatwo osuszać ziemię. Rozwinęły się także plantacje kauczuku i kokosów, ale nigdy nie rywalizowały z przemysłem herbacianym, a herbata cejlońska stała się dobrze znana w całym Imperium Brytyjskim. Później przemysł herbaciany tak bardzo utożsamiał się z wyspą, że zaczęto używać tradycyjnego lwa z flagi Cejlonu (Sri Lanka po uzyskaniu niepodległości) jako symbolu herbaty cejlońskiej. Większość infrastruktury kolonialnego Cejlonu została zbudowana przez Brytyjczyków w drugiej połowie XIX wieku: porty, budynki użyteczności publicznej, szpitale, drogi i linie kolejowe, szkoły oraz niezawodny system pocztowy i telegraficzny. Jednak wiele problemów, które miały przyćmić Cejlon pod koniec XX wieku, było już widocznych. Miasta i miasteczka były dość nowoczesne, z dobrze wykształconą ludnością, z których wielu mówiło płynnie po angielsku i miało świadomość polityczną. Zatrudnienie było łatwe dla klasy średniej i osób z dobrymi kontaktami. Jednakże na plantacjach duża liczba tamilskich robotników żyła w bardzo prostych warunkach, często w schroniskach dla mężczyzn – bez rodzin – i z więzami rodzinnymi na kontynencie indyjskim. Poza obszarami miejskimi i plantacjami wioski pozostawały odizolowane od większości życia gospodarczego wyspy, a ludzie nadal utrzymywali się z rolnictwa na własne potrzeby. Stopniowo drogi, a w niektórych przypadkach koleje, zmniejszały tę izolację.

Chiny, strefy wpływów

Militarna i gospodarcza słabość Chin oraz wzmożony zachodni imperializm na całym świecie w latach 90. XIX wieku spowodowały podział Chin na zachodnie strefy wpływów, co zagroziło ich ostatecznemu podziałowi. Spirala spadkowa rozpoczęła się wraz z wojną chińsko-japońską, spowodowane dążeniem Japonii do kontrolowania Korei, chińskiego państwa-wasala. Głośna porażka Chin znalazła odzwierciedlenie w traktacie z Shimonoseki (1895), na mocy którego rzekły się one protekcji nad Koreą, przekazały Japonii Tajwan i półwysep Liaodong (Liaotung) oraz zapłaciły ogromne odszkodowanie. Obawiając się, że japońska kontrola nad półwyspem Liaodong da jej nadmierny wpływ na chińską stolicę w pobliskim Pekinie (Peking), Niemcy, Francja i Rosja wysłały w kwietniu 1898 r. identyczne notatki do Japonii, które zmusiły Japonię do zwrotu Liaodong Chinom w zamian za większe odszkodowanie. Akcję tę nazwano Trójkątem Dalekiego Wschodu i za pomoc Chinom trzy mocarstwa uzyskały kilka ustępstw gospodarczych. Niemcy rozpoczęły proces podziału Chin na strefy wpływów w 1898 r., przedstawiając szereg żądań, że rząd chiński wydzierżawił Niemcom Jiaozhou (Kiaochow) na wybrzeżu Shandong (Shantung) jako bazę morską na 99 lat; przyznanie Niemcom prawa do budowy kolei, w tym łączącej Jiaozhou z Jinan (Chiny), stolicą prowincji Shandong; dotacja niemieckich banków i firm, wyłączne prawa do pożyczania pieniędzy na projekty deweloperskie w Shandong; i inne ulgi. Chiny ugięły się przed żądaniami Niemiec, a inne narody imperialistyczne poszły w ich ślady. Rosja dodała do swoich istniejących przywilejów w północno-wschodnich Chinach. Obejmowały one budowę chińskich kolei wschodnich i południowo-mandżurskich, odgałęzień kolei transsyberyjskiej przez Mandżurię do Port Arthur i Dairen (które dzierżawiła od Chin na 25 lat) w Zatoce Peichili oraz szerokie prawa gospodarcze w Mandżurii. Wielka Brytania następnie wydzierżawiła Weihaiwei (w pobliżu Jiaochou) jako bazę morską na 25 lat i Nowe Terytorium Kowloon na 99 lat. Zabezpieczyło także chińską obietnicę ochrony doliny rzeki Jangcy (Jangcy), która stała się brytyjską strefą wpływów. Francja dzierżawiła Guangzhouwan (Kwangchow-wan) na 99 lat i uzyskała strefę wpływów w Guangdong (Kwangtung), Guangxi (Kwangsi) i Yunnan, trzy prowincje sąsiadujące z Indochinami Francuskimi. Japonia zażądała obietnicy, że Chiny nie przyłączą prowincji Fujian (Fukien) do żadnego innego mocarstwa. Jedynie Włochy spotkały się z odmową, gdy zwróciły się do Chin o strefę wpływów w prowincji Zhejiang (Chekiang). W sformułowaniu obowiązującym w 1898 roku Chiny były krojone jak melon. Wydawało się, że jest na skraju podziału między mocarstwami imperialistycznymi. W kraju niebezpieczny stan przyspieszył ruch reformatorski. Wśród wielkich mocarstw jedynie Stany Zjednoczone nie zdobyły strefy wpływów i próbowały odwrócić bieg wydarzeń poprzez ogłoszenie polityki Otwartych Drzwi

Chińska ustawa o wykluczeniu

W 1882 roku, w odpowiedzi na głośne nalegania kalifornijskich klubów sprzeciwiających się „kulisom” i Partii Robotniczej Kalifornii irlandzkiego imigranta Denisa Kearneya, Kongres uchwalił pierwszą w historii Stanów Zjednoczonych ustawę wyraźnie zakazującą dalszej imigracji osób o określonej rasie lub pochodzeniu etnicznym grupy. Prawo, znane jako chińska ustawa o wykluczeniu, odzwierciedlało rosnącą różnorodność etniczną i rasową stuletniej republiki; znaczenie tożsamości rasowej w kształtowaniu polityki lokalnej, stanowej i krajowej; oraz trwałe dziedzictwo rasizmu po prawie 250 latach afrykańskiego niewolnictwa. Chińska imigracja do Kalifornii zmieniła się ze strużki w powódź po odkryciu złota w Sutter's Mill w 1848 r. Gorączka złota, która przyciągnęła poszukiwaczy z całego kraju, spowodowała gwałtowny wzrost populacji Kalifornii z 14 000 w 1848 r. do ponad 220 000 cztery lata później. Zdecydowaną większość nowych imigrantów do Kalifornii stanowili mężczyźni i byli wśród nich nie tylko różnorodni Europejczycy, wielu przybyłych niedawno do USA, ale także Meksykanie, Afroamerykanie i Chińczycy. Początkowo kaukaska populacja Kalifornii miała tendencję do przychylnego patrzenia na chińskich imigrantów jako na pracowitych, oszczędnych i pracowitych. Większość chińskich imigrantów, składających się głównie z mężczyzn, została sprowadzona przez wykonawców do pracy w rozwijających się kolejnictwie, budownictwie, poszukiwawczo-

poszukiwawczym i pokrewnych branżach. Jednak w latach siedemdziesiątych XIX wieku euroamerykańskie nastroje antychińskie uległy wzmocnieniu, gdy chińskie kobiety i dzieci zaczęły przybywać masowo, a rywalizacja o ograniczone zasoby w połączeniu z politycznym oportunizmem i innymi czynnikami zapoczątkowała powstawanie klubów sprzeciwiających się kulisom w państwie. największych miast i miasteczek. Nasiliła się przemoc wobec chińskich imigrantów, obejmująca lincze, palenie i gwałty, a także powszechny stał się bojkot towarów wytwarzanych w Chinach. W 1875 roku, za namową kalifornijskiego kongresmana Horace'a Page'a, Kongres przyjął ustawę zakazującą dalszej imigracji chińskich kobiet, rzekomo w celu ochrony zdrowia białych mężczyzn zagrożonych przez chińskie prostytutki. Nasiliła się wśród białych wrzawa na rzecz wykluczenia wszystkich chińskich imigrantów, której przewodniczyła Partia Robotników Kearneya. Na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku w Stanach Zjednoczonych mieszkało około 100 000 osób pochodzenia chińskiego, z czego zdecydowana większość na zachodnim wybrzeżu. Wielu prominentnych białych obywateli poparło wezwanie Kearneya do wykluczenia Chin, w tym czołowy działacz na rzecz praw pracowniczych Henry George, który uważał Chińczyków za „nieprzyswajalnych”. Kongres ostatecznie odpowiedział chińską ustawą o wykluczeniu z 1882 r., która zakazała wszelkiej chińskiej imigracji na 10 lat, jednocześnie zabraniając osobom chińskiego pochodzenia przebywającym już w kraju uzyskania naturalizowanych obywateli. Dziesięć lat później, w 1892 r., Kongres odnowił zakaz, a w 1902 r. ustanowił wykluczenie na stałe. Dla amerykańskiej populacji pochodzenia chińskiego ustawy o wykluczeniu obejmowały gorzką rzeczywistość dyskryminacji rasowej w ich adoptowanej ojczyźnie. Oficjalnie napiętnowani jako obywatele drugiej kategorii, Amerykanie pochodzenia chińskiego aż do XX wieku pozostawali na dole hierarchii gospodarczej, społecznej i rasowej kraju, zwłaszcza w regionie Wybrzeża Pacyfiku, gdzie mieszkała większość. Kongres uchylił chińskie ustawy o wykluczeniu w 1943 r. u szczytu II wojny światowej, po części w geście solidarności z siłami chińskich nacjonalistów atakowanymi przez Japonię. Ustawa z 1943 r. zezwalała także stałym mieszkańcom pochodzenia chińskiego na ubieganie się o obywatelstwo, chociaż prawa obywatelskie wielu Amerykanów pochodzenia chińskiego zostały w pełni potwierdzone przez władze federalne dopiero w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku, kiedy weszły w życie przepisy dotyczące praw obywatelskich.

Cixi (Tz'u-hsi)

(1835–1908) chińska władczyni

Yehe Nara (lub Yehenala) była córką drobnego urzędnika mandżurskiego. Wstąpiła do haremu cesarza Xianfenga (Hsien-feng) w 1851 r. i została wysokiej rangi małżonką po urodzeniu syna, jego jedyne go męskiego następcy, w 1856 r. Niekompetentny władca, katastrofalna polityka międzynarodowa Xianfenga doprowadziła do wojny przeciwko Wielkiej Brytanii i Francji, której kulminacją była anglo-francuska okupacja stolicy Chin, Pekinu. Xianfeng, Yehe Nara, ich syn i niektórzy zwolennicy uciekli do swojego letniego pałacu w Rehe (Jehol), na północ od Wielkiego Muru. Xianfeng zmarł tam w 1861 r., a jego następcą został jego pięcioletni syn, który panował jako cesarz Tongzhi (T'ung-chih). W testamencie Xianfenga utworzono dla jego syna zarząd regentów. Jednak szybko zostali obaleni przez koalicję cesarzowej Yehe Nary i jej brata, księcia Gonga (K'unga), który pozostał u władzy w Pekinie i negocjował traktaty kończące wojnę z Wielką Brytanią i Francją. Cesarzowa Xianfeng została cesarzową wdową Ci'an (Tz'u-an), a Yehe Nara została cesarzową wdową Cixi (zwaną także odpowiednio Wschodnią i Zachodnią Cesarzową, od umiejscowienia ich rezydencji w Cesarskim Mieście). Wbrew prawu dynastycznemu, które zabraniało regencji pod rządami cesarzowych wdów, zostali oni współregentami, wspomaganymi przez księcia Gonga, któremu nadano dodatkowy tytuł księcia doradcy. Mimo starszego statusu Ci'an z natury przechodziła na emeryturę i był zdominowana przez Cixi, która była zarówno ambitna, jak i bezwzględna; wykorzystwała także swoją pozycję naturalnej matki chłopca-cesarza. Początkowo współpracowała z księciem Gongiem, wykorzystując go do kierowania

sprawami zagranicznymi Chin i realizując jego programy we współpracy z innymi urzędnikami zajmującymi się modernizacją. Wprowadzili politykę i programy, które wzmocniły Chiny i zebrały armie, które pokonały główne bunty (Taiping, Nian i muzułmańskie), które zagroziły przetrwaniu dynastii Qing (Ch'ing). Dlatego epokę panowania małego cesarza nazwano Restauracją Tongzhi. W miarę zdobywania doświadczenia Cixi pozbywała się każdego, kto mógł zagrozić jej mocy. Od 1865 roku wielokrotnie „karała” księcia Gongga, aż został całkowicie odsunięty na bok, zastępując go niekompetentnymi i całkowicie uległymi książętami mandżurskimi. Na przykład powierzyła sługusowi, księciu Yihuan (I-huan), zadanie budowy nowoczesnej marynarki wojennej, a następnie przekierowała fundusze przeznaczone dla marynarki wojennej na budowę nowego, wystawnego pałacu letniego, co miało katastrofalne skutki dla Chin, gdy Japonia zaatakowała w 1894 r. Nie chciała zrezygnować z faktycznej władzy, gdy jej syn osiągnął pełnoletność w 1872 roku, i zachęcała go do oddawania się ekscesom w ramach rozrywki. Ona również nie pochwałała jego wyboru cesarzowej i robiła wszystko, co w jej mocy, aby ich rozdzielić. Zmarła w 1874 r. w tajemniczych okolicznościach, po czym nastąpiła samobójstwo jego ciężarnej cesarzowej, aby jej nienarodzone dziecko, jeśli było płci męskiej, nie mogło objąć tronu. Łamiąc prawo dynastyczne, Cixi adoptowała następnie na nowego cesarza siostrzeńca (syna brata męża i jej siostry), trzyletniego Zaitiana (Tsai-t'ien). Jego młodość zapewniła Cixi kolejną długą regencję. Kiedy w 1881 roku po zaledwie jednodniowej chorobie wdowa ze Wschodu zmarła w tajemniczy sposób, władza Cixi była najwyższa. Cixi i jej dwór byli skorumpowani do szpiku kości. Urzędnicy byli zobowiązani płacić jej za widowię, promocje i urodziny, a jeśli sprzeciwiali się, byli kasowani. Pozwoliła swoim ulubionym eunuchom i pokojówkom sprzedawać urzędy. Jeden z ulubionych eunuchów, Li Lianying (Li Lienying), jej fryzjer, zmarł jako multimilioner. Próbowwała zastraszyć Guangxu (Kuang-hsu), aby stał się szyfrantem, ale choć bał się jej i został zmuszony do poślubienia jej siostrzenicy, aby jeszcze bardziej wciągnąć go w jej kontrolę, wyrósł na inteligentnego i pilnego człowieka, przekonanego, że głębokie reformy były konieczne, aby ocalić Chiny. Do konfrontacji doszło w 1898 r., kiedy Guangxu ogłosiło Stu Dni Reform. W pojedynku reakcyjni zwolennicy Cixi, którzy obawiali się utraty władzy, oraz oportunistyczny generał Yuan Shikai (Yuan Shih-k'ai), który zdradził cesarza, umożliwili Cixi przeprowadzenie udanego zamachu stanu, w wyniku którego Guangxu uwięziono. Sześciu czołowych reformatorów stracono, inni uciekli za granicę; wszystkie reformy zostały uchylone. Uczyniła następcą reakcyjnego księcia, co było wstępem do detronizacji Guangxu, ale udaremniła ją sprzeciw gubernatorów prowincji i mocarstw zachodnich.

KLIMAKS REAKCJI

W 1899 roku ksenofobiczne tajne stowarzyszenie, popularnie zwane Bokserami, rozpoczęło szaleństwo w północnych Chinach, zabijając mieszkańców Zachodu i chińskich chrześcijan. Cixi i jej ignoranccy zwolennicy wierzyli w twierdzenia Boxera o magii. Nakazała zabić wszystkich mieszkańców Zachodu w Chinach, chińskim dyplomatom powrót do domu, wypowiedziała wojnę całemu zachodniemu światu i odcięła linie telegraficzne, aby jej czyny nie zostały ujawnione za granicą. Na szczęście dla Chin dyplomaci za granicą oraz gubernatorzy prowincji środkowych i południowych odmówili wykonania jej rozkazów i potępili rebeliantów. Terrorystyczne panowanie bokserów w Pekinie zakończyło się, gdy żołnierze ośmiu mocarstw zachodnich zajęli miasto. Cixi uciekła ze stolicy wraz z Guangxu, odmawiając mu pozostania w kraju i prowadzenia negocjacji z mocarstwami zachodnimi w obawie, że może przejąć władzę. Wróciła do Pekinu w 1902 roku, obwiniając Guangxu za fiasco boksera. Cixi próbowała ratować swój los i losy dynastii po 1902 r., z opóźnieniem deklarując zainteresowanie zmianami, wysłała delegację do krajów zachodnich w celu zbadania reform i obiecała stopniowe zmiany polityczne. Wyznaczyła na spadkobiercę bezdzietnego Guangxu trzyletniego wnuka, zanim zmarła 15 listopada 1908 r., po ogłoszeniu, że zmarł on nagle poprzedniego dnia. Dynastia Qing miała przetrwać jeszcze trzy lata.

Cook, James

(1728–1799) Angielski odkrywca i kartograf

James Cook urodził się 27 października 1728 roku w Marton-in-Cleveland w Anglii. Jego rodzina była pochodzenia szkockiego, który opuścił Szkocję i udał się do Anglii po przewrocie buntu jakobickiego w 1715 roku. Ojciec Cooka był robotnikiem rolnym. Kiedy James miał siedem lat, pracodawca jego ojca zorganizował dla niego naukę w szkole, a w wieku 12 lat został uczniem u sklepikarza w pobliskim nadmorskim miasteczku. Ten pierwszy kontakt z morzem tak zachwyił chłopca, że w 1746 roku porzucił praktykę zawodową i zaczął pracować na nowym stanowisku u armatorów. W nowym otoczeniu poznał matematykę, nawigację, kompasy i mapy. W 1755 roku Cook został oficerem na jednym ze statków swojego pracodawcy. Później w tym samym roku Cook odszedł, aby dołączyć do Royal Navy. Ponieważ wojna z Francją się zbliżała, Cook spodziewał się, że jego doświadczenie i umiejętności zostaną dobrze wykorzystane i zaowocują szybkimi awansami. Pierwsze zadanie Cooka odbyło się na pokładzie „Orła”, gdzie poznał Hugh Pallisera. Palliser odegrał dużą rolę w życiu Cooka jako mentor i orędownik. W ciągu miesiąca Cook udowodnił swoje umiejętności żeglarskie i został odpowiedzialny za nawigację statku. W 1757 roku Cook został ponownie awansowany i przydzielony do Pembroke na polecenie Pallisera. Teraz, gdy Wielka Brytania była w stanie wojny z Francją, zadania Cooka dotyczyły służby w czasie wojny. Spędził prawie dziesięć lat w Ameryce Północnej, sporządzając mapy rzek i tworząc mapy Kanady, Nowej Szkocji i Nowej Fundlandii. W ciągu tych lat raz wrócił do Anglii i w 1762 roku poślubił Elizabeth Batts. Niedługo potem wrócił na morze, pracując nad wykresami i mapami Ameryki Północnej. W 1767 roku Cook zrezygnował z dowodzenia swoim statkiem i wrócił do Anglii, ale jego reputacja wkrótce zapewniła mu możliwość podróży na Ocean Spokojny, aby obserwować tranzyt Wenus. Towarzystwo Królewskie zleciło mu służbę, a po akceptacji Cook otrzymał dowództwo nad Endeavourem. Oprócz celów naukowych misji Cook został poproszony o zweryfikowanie lub obalenie istnienia dużego kontynentu na Oceanie Spokojnym. Cook i jego załoga popłynęli na Maderę, Wyspy Kanaryjskie, Wyspy Zielonego Przylądka, Rio de Janeiro, a następnie opłynęli Przylądek Horn na Pacyfik. Dotarli na Tahiti w kwietniu 1769 r., zaobserwowali i udokumentowali tranzyt Wenus 3 czerwca, a kontynuowali podróż w lipcu. Endeavour popłynął do Nowej Zelandii, gdzie Cook spędził sześć miesięcy pracując nad mapami i wykresami wysp i wód. Cook i jego załoga mieli swoje pierwsze spotkanie z Maorysami. Chociaż kultura Maorysów (zwłaszcza ich rytualny kanibalizm) budziła strach u angielskich marynarzy, Cookowi udało się poczynić obserwacje kulturowe i językowe na temat Maorysów. W 1770 roku opłynął swoim statkiem Australię, którą nazwał Nową Południową Walią, twierdząc, że należy ona do króla. Stamtąd udał się do Nowej Gwinei na Jawę, do Przylądka Dobrej Nadziei i 12 czerwca 1771 r. do domu w Anglii. Jak to zwykle bywa, podczas rejsu wielu członków jego załogi – około jednej trzeciej – straciło z powodu szkorbutu. Opłynął kulę ziemską, odkrywając po drodze nowe obszary geograficzne i awansował do stopnia dowódcy. Cook ponownie wypłynął w rejs 13 lipca 1772 roku na pokładzie „Resolution” w towarzystwie Adventure. Po wypłynięciu do Afryki, Przylądka Dobrej Nadziei i koła podbiegunowego statki skierowały się w stronę Południowego Pacyfiku. Wrócili do domu w lipcu 1775 r., sporządzając mapę nowych i istniejących ziem. Tak jak poprzednio, Cook przywiózł nowe, cenne wykresy i mapy globu. Podczas tej podróży dokonał kolejnego odkrycia; dobre odżywianie pozwoliło jego załodze zachować zdrowie pomimo długich dni na morzu i trudnych warunków życia na statku. W przeciwieństwie do swojej podróży statkiem Endeavour Cook podczas całej podróży stracił tylko jednego człowieka. Za ten postęp medyczny Cook otrzymał Złoty Medal Copleya od Towarzystwa Królewskiego. Ostatnia podróż Cooka odbyła się po awansie na kapitana, a on i załoga „Resolution” udali się na północny Pacyfik w poszukiwaniu przejścia przez Amerykę Północną i do Oceanu Atlantyckiego. Towarzyszył mu Discovery i razem statki wypłynęły 12 lipca 1776 roku. Po przepłynięciu znanego terenu (Afryka, Przylądek Dobrej Nadziei, Nowa Zelandia, Tahiti i inne miejsca) Cook i jego załoga odkryli Hawaje i przybyli na północ

Wybrzeże Ameryki (gdzie obecnie znajduje się Oregon) w lutym 1778 r. Jego ekspedycja zbadała wybrzeże aż do Cieśniny Beringa, nie znajdując północnego przejścia, które mieli nadzieję odkryć. Chociaż wyprawa miała być kontynuowana z powrotem na Pacyfik po powrocie na Hawaje, Cook zginął w konflikcie z tubylcami w zatoce Karakakoa 14 lutego 1779 roku. Kiedy on i jego ludzie przybyli na Hawaje w styczniu, stosunki z tubylcami były przyjazne i bezpieczne, jednak nieporozumienia kulturowe spowodowały zmianę w sposobie, w jaki załoga traktowała tubylców. W końcu sytuacja doprowadziła do gwałtownej potyczki, w wyniku której Cook został dźgnięty nożem. Człowiek, który zastąpił Cooka na stanowisku dowódcy rejsu, negocjował zwrot ciała Cooka; załoga pochowała go na morzu 21 lutego 1779 roku.

Centralne Stowarzyszenie Kikuju

Centralne Stowarzyszenie Kikuju (KCA) było organizacją, która odegrała centralną rolę w walce Kenii o niepodległość od Imperium Brytyjskiego w pierwszej połowie XX wieku. KCA została zdominowana przez ludność etniczną Kikuju i ostatecznie zapewniła Jomo Kenyatie pierwszego premiera, a następnie prezydenta niepodległej Kenii. Kikuju byli plemiennym ludem rolniczym którego terytorium rozciągało się niegdyś na większą część terenów dzisiejszej Kenii. W momencie przybycia ekspansjonistycznych mocarstw europejskich potęga Kikuju spadała z powodu chorób, zwłaszcza ospy. Kenia została włączona do Imperium Brytyjskiego, a osadnicy brytyjscy i sponsorowani przez Brytyjczyków przejęli większość najlepszych ziem. W tym czasie zmarł przywódca Kikuju Mbatian, a jego lud był podzielony. Dopiero w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku Kikuju ponownie zjednoczyli się i zaczęli organizować, aby protestować przeciwko imperialnej kontroli. KCA została częściowo ukształtowana przez silnie zdecentralizowany i plemienny charakter organizacji ludu i była w dużej mierze inspirowana chęcią odzyskania ziem utraconych głównie przez białych osadników. Na początku lat dwudziestych XX wieku założono Stowarzyszenie Afryki Wschodniej, które było pierwszym wyrazem niepodległości Kenii. Została rozwiązana w 1925 roku pod naciskiem rządu, ale w tym samym roku została ponownie utworzona jako KCA. W ciągu kilku lat KCA przeszła pod kierownictwo Jomo Kenyatty, który został jej sekretarzem generalnym. Postęp w uzyskaniu niepodległości był powolny i zahamowany przez wybuch II wojny światowej. Na początku lat pięćdziesiątych nastroje pogorszyły się do tego stopnia, że Kenijczycy byli gotowi rozpocząć brutalną walkę o zapewnienie sobie niepodległości. Osoby o tej twardej tendencji stały się znane jako Mau Mau i były ściśle powiązane z przysięgami składanymi przez członków KCA, aby zademonstrować swoje oddanie jedności. Sukces buntu Mau Mau trwał dekadę, podczas którego Brytyjczycy zabili wiele tysięcy rebeliantów, a tysiące kolejnych zostało internowanych w obozach koncentracyjnych. Mau Maus prowadził politykę sabotażu i zabójstw, a próby ich stłumienia były poważne, ale władze w terenie uznały je za akceptowalne. Prawda o tym, co wydarzyło się w tym okresie, dopiero niedawno zaczęła być powszechnie znana. To naród Kikuju i KCA przewodziły kenijskiemu ruchowi niepodległościowemu, co umożliwiło Kikuju objęcie wiodącej roli w rządzie po uzyskaniu niepodległości. Doprowadziło to do późniejszego sprzeciwu politycznego.

Czarny Smok i japońskie społeczeństwa ultranacjonalistyczne

Dzięki swemu pochodzeniu od yakuzy, rodzimej japońskiej zorganizowanej grupy przestępczej, japońskie społeczeństwa ultranacjonalistyczne zyskały na sile w klasie byłych samurajów za panowania cesarza Meiji. Celem jednego z takich stowarzyszeń, zorganizowanego w 1901 roku, było rozszerzenie japońskiej kontroli poza rzekę Amur, granicę między północno-wschodnimi Chinami (Mandżuria) i Rosją. Rzeka, zwana po rosyjsku Amur, ma chińską nazwę, którą można przetłumaczyć jako Rzeka Czarnego Smoka, stąd nazwa stowarzyszenia. Towarzystwo Czarnego Smoka i inne nowe typy organizacji yakuzy uważały się za prawych gangsterów, którzy pracowali na rzecz praw ludu, szacunku dla instytucji imperialnej i całkowitej japońskiej dominacji w Azji. Na początku XX wieku panowanie

cesarza Meiji przekształciło Japonię w światową potęgę z rosnącą gospodarką i populacją około 45 milionów ludzi. W Japonii kwitł handel. Wraz z rozwojem gospodarki i zmianą priorytetów społeczeństwa w stronę konsumpcjonizmu, gangi rosły w siłę, organizując robotników w takich branżach, jak budownictwo, hazard, budowa nowej rikszy na metalowych kołach i prowadzenie ulicznych straganów. Szefowie gangów często otwierali legalne firmy, aby działać jako przykrywką dla pracy podziemnej. Często płacili lokalnej policji za ciszę. Wraz ze wzrostem ich potęgi, yakuza zwiększyła swoją obecność w polityce. W końcu rozwinęły się bliskie powiązania z wpływowymi urzędnikami, a wiele gangów działało pod sankcjami rządu, które chroniły je przed prześladowaniami. Ponieważ obie strony kierowały się oportunistycznym, ideologia odegrała w tym czasie niewielką rolę, co zaowocowało współpracą gangów z rządem. Yakuza zawsze była konserwatywna, ale gdy Japończycy zwiększyli swoją międzynarodową obecność wojskową, a niektórzy Japończycy poszukiwali większej demokracji, nowa yakuza stała się bardziej konserwatywna i ultranacjonalistyczna. Ultranacjonalizm, który wybuchł po raz pierwszy na najbardziej wysuniętej na południe japońskiej wyspie Kiusiu, stał się siłą definiującą przejście Japonii w stronę skrajnego konserwatywności. Wyspa była domem dla dużej liczby niezadowolonych byłych samurajów. Wielu z tych samurajów zostało już wykorzystanych przez charyzmatycznych patriotów i polityków, którzy walczyli z postrzeganym lekceważeniem tradycji wśród nowoczesnego sektora. Miasto Fukuoka, położone najbliżej Azji kontynentalnej, rozwinęło się w centrum ksenofobicznego ultranacjonalizmu. Z tego centrum ideologii antyrządowej wyłonił się Mitsuru Toyama jako silny przywódca, który wywarł trwały wpływ na japońską przestępczość zorganizowaną. Kiedy Toyama miał dwadzieścia kilka lat, działalność polityczna skazała go na trzy lata więzienia, a po wyjściu na wolność dołączył do swojego pierwszego stowarzyszenia nacjonalistycznego, zwanego Kyoshisha, czyli Towarzystwa Dumy i Patriotyzmu. Toyama rozdawał pieniądze swoim wyznawcom na ulicach w sposób podobny do tych przed nim, zyskując przydomek Cesarza Slumsów. Następnie zaczął werbować niezadowoloną młodzież z Fukuoki i stworzył siłę roboczą zdyscyplinowanych i oddanych bojowników. Toyama wykonał ruch w 1881 roku wraz z założeniem Genyosha, Towarzystwa Ciemnego Oceanu. Zgodnie z założeniami swojego statutu Towarzystwo Ciemnego Oceanu ślubowało szanować instytucję imperialną, kochać i szanować naród oraz bronić jego praw. Nawet mając tak niejasne intencje, Toyama wykorzystał pasję byłego samuraja do ekspansji Japonii i totalnych rządów. Toyama był w stanie skutecznie wykorzystać to nastroje i stworzyć silną siłę polityczną, paramilitarną. Działalność Towarzystwa Ciemnego Oceanu, którego sama nazwa wskazywała na ekspansję przez niewielką przepaść oceaniczną między Japonią a Azją kontynentalną, była kampanią siły. Wykorzystując szantaż, zabójstwa i inne formy terroru jako katalizator, Towarzystwu Ciemnego Oceanu udało się wywrzeć wpływ na urzędników rządowych i ostatecznie odegrało kluczową rolę w zepchnięciu Japonii do Azji kontynentalnej i wojnie ze Stanami Zjednoczonymi. Odgałęzienie Towarzystwa Ciemnego Oceanu, Towarzystwo Czarne Smoki, było znane ze swojego szpiegostwa, sabotażu i metod zabójstw w Japonii, Chinach (zwłaszcza w Mandżurii), Rosji i Korei. Ostatecznym celem Towarzystwa Czarne Smoki była dominacja w Azji. Naturalny następca Dark Ocean Society, Black Dragon Society, przejęło zwolenników Dark Ocean wraz z polityką i celami Dark Ocean. Pod patronatem i przewodnictwem Toyamy z Dark Ocean Society, Czarne Smoki wepchnęły Japonię w zwycięską wojnę z Rosją, dopuścić się zabójstw politycznych i pomógł stworzyć warunki do japońskiej inwazji na Azję. Przez 30 lat Towarzystwo Czarne Smoki rozkwitało. Zniechęcali Japonię do zaangażowania się w kapitalizm, demokrację i wszystko, co wiąże się z Zachodem. W latach dwudziestych XX wieku, nawet w czasach demokracji Taisho i wzrostu liberalizmu w Japonii, Czarne Smoki urosły. W rezultacie japoński ustrój został przytłoczony zabójstwami, represjami policyjnymi i coraz bardziej zbuntowaną armią. Grupy ultranacjonalistyczne urosły w siłę, otrzymując nawet pieniądze od rodziny cesarskiej. Towarzystwo Czarne Smoki przekształciło się w paramilitarne ramię dominującej partii politycznej.

Calles, Plutarco

(1877–1945) prezydent Meksyku

Plutarco Elías Calles był prezydentem Meksyku od 1924 do 1928, przejmując obowiązki od Alvaro Obregóna. Był założycielem Partido Nacional Revolucionario (Partii Narodowo-Rewolucyjnej), która w 1946 r. przekształciła się w Partię Rewolucyjno-Instytucjonalną i zdominowała meksykańską politykę aż do 1988 r. Plutarco Calles urodził się 25 września 1877 r. jako syn Plutarco Elíasa Lucero, Libañczyka, człowieka wynajętego przez armię amerykańską do testowania wykorzystania wielbłądów w południowo-zachodnich Stanach Zjednoczonych. W wieku trzech lat został osierocony i zamieszkał z siostrą ojca, Josefą Campuzano, i jej mężem, Juanem Bautistą Callosem. Opiekowali się nim dobrze i nazwisko wuja przyjął jako własne. Młody Calles stał się jednym z pierwszych nauczycieli w Colegio Sonora, a także napisał kilka artykułów na temat problemów ówczesnego meksykańskiego systemu edukacyjnego. Jednak porzucił nauczanie, ponieważ uznał, że ograniczenia są zbyt duże dla jego niezależnego myślenia. Podczas rewolucji meksykańskiej Calles stał się zwolennikiem Francisco Madero i został burmistrzem Agua Prieta, miasta po meksykańskiej stronie granicy meksykańsko-amerykańskiej. Kiedy Madero został obalony i zabity, Calles był zaangażowany w ruch oporu wobec nowego rządu i gromadził zwolenników rewolucji w Sonorze. Brał udział w bitwie w 1915 roku przeciwko Maytorenie, sojusznikowi Pancho Villi, pokonując go. Był jednak raczej politykiem niż strategiem wojskowym i został tymczasowym, a później konstytucyjnym gubernatorem Sonory. Tam wprowadził niektóre z reform edukacyjnych, które zalecał jako nauczyciel. Wpływ na niego miały także antyklerykalne tradycje tamtego okresu, które wypędziły z Sonory wszystkich księży rzymskokatolickich. Wprowadził także przepisy zabraniające produkcji i spożywania alkoholu. W 1914 r. prezydent Venustiano Carranza dwukrotnie zaproponował Callesowi stanowisko w rządzie, a Calles ostatecznie przyjął stanowisko ministra przemysłu, handlu i pracy w 1919 r. W tym czasie Calles był postrzegany jako wyraźny zwolennik Alvaro Obregóna, który wschodził jako główny rywal Carranzы. Obaj pochodzili z Sonory, a gdy sojusz między Carranzą i Obregónem zaczął słabnąć, Calles zrezygnował z gabinetu i w kwietniu 1920 roku opublikował swój Plan de Agua Prieta wzywający Sonorańczyków do obalenia Carranzы. Po śmierci Carranzы prezydentem został Adolfo de la Huerta, a podczas jego krótkiej prezydentury Calles ministrem wojny. Następnie przez trzy lata, za prezydentury Obregóna, był ministrem spraw wewnętrznych. Niedługo potem Obregón i de la Huerta pokłócili się i już wkrótce ten ostatni uzyskał wsparcie armii dla buntu. Calles stanął po stronie Obregóna i szybko pokonał bunt de la Huerta. Kiedy Obregón przeszedł na emeryturę ze stanowiska prezydenta 1 grudnia 1924 r., Nowym prezydentem został Calles. Jedną z jego najbardziej kontrowersyjnych decyzji politycznych była ustawa zmieniająca kodeks karny. Opublikowana 2 lipca 1926 roku ustawa wzmocniła antyklerykalne postanowienia konstytucji z 1917 roku, karząc grzywny osoby noszące dekoracje kościelne, a nawet grożąc pięcioma latami więzienia każdemu, kto kwestionuje to prawo. Niektórzy katolicycy byli zaangażowani w bunt Cristero, który spowodował wiele kłopotów w środkowym i zachodnim Meksyku od 1926 do 1929. Chociaż Calles był rewolucjonistą, jego wrogowie w Stanach Zjednoczonych potępili go jako komunistę, a nawet bolszewika. 29 września 1927 nawiązał bezpośrednie połączenie telefoniczne z Calvinem Coolidge'em. Udało mu się także nakłonić nowego ambasadora USA, Dwighta Morrowa, który pracował dla bankiera J. P. Morgana, do nakłonienia słynnego lotnika Charlesa Lindbergha do odwiedzenia Meksyku. Tam Lindbergh poznał córkę Morrowa, Annę, którą później poślubił. Morrow był jednak krytyczny wobec wielu środków wprowadzonych przez Callesa. Calles czerpał duże wsparcie ze strony biednych rolników, a jego plan polegał na poprawie ich losu jako drobnych przedsiębiorców. Aby im pomóc, 1 lutego 1926 roku powołał Narodowy Bank Kredytu Rolniczego, po przebudowie systemu bankowego i pięć miesięcy wcześniej utworzył Bank Meksyku, na

wzór amerykańskiej Rezerwy Federalnej. Wprowadził także nowy system zarządzania ministerstwem finansów państwa. 30 listopada 1928 r. Calles ustąpił ze stanowiska prezydenta, a po śmierci Obregóna tymczasowym prezydentem został Emilio Portes Gil. W 1934 roku Calles poparł Lázaro Cárdenasa, który został wybrany na prezydenta. W następnym roku prasa stała się niezwykle krytyczna wobec Callesa, który wrócił z emerytury, aby bronić decyzji podjętych na stanowisku. Jednak w 1936 roku Cárdenas deportował Callesa po tym, jak został oskarżony o próbę założenia własnej partii politycznej.

Cárdenas, Lázaro

(1895–1970) prezydent Meksyku

Lázaro Cárdenas del Río był prezydentem Meksyku od 1934 do 1940 i został wciągnięty w meksykańską politykę rewolucyjną podczas prezydentury Francisco Madero od 1911 do 1913. Urodzony 21 maja 1895 w Jiquilpan de Juárez w stanie Michoacán, Lázaro Cárdenas był najstarszym z ośmiorga dzieci. Kiedy zmarł jego ojciec, Lázaro Cárdenas miał 16 lat i musiał opiekować się rodziną, pracując na różne sposoby w drukarni, zbierając podatki, a nawet w miejscowym więzieniu. W 1913 roku, wraz z obaleniem Madero, Cárdenas wstąpił do Armii Konstytucyjnej i służył pod dowództwem Álvaro Obregóna, a następnie Plutarco Callesa. Kiedy Obregón podpisał traktat z Teoloyucan, wysyłając rywalizującego polityka Adolfo de la Huerta na wygnanie, Cárdenas był jednym ze świadków. W 1928 roku został generałem dywizji, a także gubernatorem stanu Michoacán, gdzie zasłynął ze swojej pracy przy budowie dróg, zakładaniu szkół i promowaniu reformy rolnej. Calles był prezydentem od 1924 do 1928, a Cárdenas służył pod jego przewodnictwem. Kiedy Calles ustąpił ze stanowiska, jego następcą został Emilio Portes Gil, następnie Pascual Ortiz Rubio, a następnie Abelardo L. Rodríguez. Wszystkich tych ludzi postrzegano jako „marionetki” Callesa, a kiedy Cárdenas został nominowany jako kandydat rządzącej Partido Nacional Revolucionario (Partii Narodowo-Rewolucyjnej), większość ludzi wierzyła, że Cárdenas również znajdował się pod kontrolą Callesa. Cárdenas został prezydentem 1 grudnia 1934 roku i natychmiast przystąpił do prób ustanowienia administracji, która zyskałaby szacunek opinii publicznej. Jednym z jego pierwszych działań było niespodziewane posunięcie, polegające na obniżeniu o połowę własnej pensji. Następnie aresztował Callesa i wielu jego współpracowników, a niektórzy z nich, w tym sam Calles, zostali deportowani. Zmiatając wiele elit politycznych i biznesowych, Cárdenas zmienił nazwę swojej partii politycznej na Partię Rewolucji Meksykańskiej. W 1946 roku przemianowano ją na Partię Rewolucyjno-Instytucjonalną. Ustanowił także system rządów, w którym duże związki zawodowe, organizacje chłopskie i profesjonaliści z klasy średniej odgrywali główną rolę w partii politycznej, która przyjęła strukturę korporacjonistyczną. Wprowadzając szeroko zakrojony program reformy rolnej, Cárdenas przyznał pracownikom przemysłowym duże podwyżki. Pieniądze na opłacenie tych zmian pochodziły w dużej mierze z dochodów Meksyku z ropy naftowej, które nastąpiły po nacjonalizacji rezerw ropy naftowej. Cárdenas próbował negocjować z Mexican Eagle, spółką kontrolowaną przez Standard Oil z New Jersey i Royal Dutch/Shell. Jednak dyrektorzy naftowi odrzucili plan powołania prezydenckiej komisji, która miałaby zbadać odszkodowania dla firm. Ostatecznie 18 marca 1938 roku koncerny naftowe zgodziły się przyjąć 26 milionów peso w ramach rekompensaty, ale odrzuciły niektóre pozostałe warunki. Dla Cárdenas decyzja została podjęta za późno i o 21:45. znacjonalizował rezerwy ropy. W rezultacie około 200 000 ludzi maszerowało ulicami Meksyku, aby świętować przez następne sześć godzin. Na froncie wewnętrznym Cárdenas musiał także stawić czoła wewnętrznemu buntowi dowodzonemu przez generała Saturnino Cedillo. Uważano, że wspierały go zagraniczne koncerny naftowe, a Cárdenas próbował osobiście negocjować z dowódcą rebeliantów. Wraz ze śmiercią Cedillo w styczniu 1939 r. zakończył się ostatni bunt wojskowy w Meksyku. Jeśli chodzi o swoją politykę zagraniczną, Cárdenas był zdecydowanie lewicowcem i stanowczo potępiał inwazję Mussoliniego na Abisynię, japońskie działania w Chinach, niemiecki Anschluss Austrii i niemieckie prześladowania Żydów. Wielka Brytania zerwała stosunki dyplomatyczne z Meksykiem, co, co ciekawe,

doprowadziło do sprzedaży przez Meksykanów ropy naftowej nazistowskiemu Niemcom. Wraz z wybuchem hiszpańskiej wojny domowej Cárdenas ogłosił swoje poparcie dla Republiki Hiszpańskiej, dostarczając broń i amunicję. Pod koniec wojny zezwolił na migrację do Meksyku 30 000 hiszpańskich republikanów. Po wybuchu II wojny światowej Cárdenas potępił niemieckie najazdy na Belgię i Holandię, a także Związek Radziecki za inwazję na Finlandię. Po zakończeniu swojej kadencji prezydenckiej 1 grudnia 1940 r. Cárdenas został sekretarzem obrony do 1945 r. Nigdy nie zamożny, przeprowadził się do skromnego domu nad jeziorem Pátzcuaro i zmarł na raka 19 października 1970 r. Jego syn, Cuauhtémoc Cárdenas Solórzano, sprzeciwił się podczas wyborów prezydenckich w Meksyku w 1988 r., a jego wnuk, Lázaro Cárdenas Batel, również odegrał znaczącą rolę w meksykańskiej polityce.

Carranza, Venustiano

(1859–1920) prezydent Meksyku

Venustiano Carranza Garza był prezydentem Meksyku od 1914 do 1920 roku, będąc zwolennikiem rewolucji meksykańskiej Francisco Madero. Urodzony 29 grudnia 1859 roku w Cuatro Ciénegas w Coahuila, był synem pułkownika Jesúsa Carranzy, który służył w armii Benito Juárez, i Marii de Jesús Garza. Carranza kształcił się w Ateneo Fuente w Saltillo, a następnie w Krajowej Szkole Przygotowawczej w Meksyku, po czym wrócił do Coahuila, gdzie brał udział w prowadzeniu rodzinnego gospodarstwa rolnego i rancza. W szkole zainteresował się historią Ameryki Łacińskiej, co doprowadziło go do późnego zaangażowania się w politykę, kiedy stał się przeciwnikiem Porfirio Díaza, przewodząc udanej rewolucji przeciwko wybranemu przez Díaza gubernatorowi Coahuila. Carranzie, który był prezydentem gminy, pozwolono zachować znaczną część swojej władzy politycznej w Coahuila, był także senatorem w Kongresie Narodowym. Początkowo stał się zwolennikiem generała Bernardo Reyesa, ale szybko zaczął wspierać kandydata na prezydenta Francisco Madero. Madero został zmuszony do ucieczki na wygnanie do Teksasu, a stamtąd zebrał swoich zwolenników do próby obalenia Díaza. To Díaz o włos pokonał Madero w wyborach w 1910 r., ale wielu, podobnie jak Carranza, uważało, że Díaz nie powinien być zostawiony do kandydowania, ponieważ jest to sprzeczne z meksykańską konstytucją. Madero został prezydentem w listopadzie 1911 r., a Carranza, który był jego sekretarzem wojny i marynarki wojennej, został mianowany gubernatorem Coahuila, gdzie poprawił warunki pracy ludzi. Jednak Madero wkrótce stanął w obliczu kilku buntów przeciwko niemu, a w lutym 1913 roku został obalony i zastąpiony przez generała Victoriano Huertę. Następnie Carranza poprowadził bunt przeciwko Huercie, przewodząc tak zwanej Armii Konstytucjonalistów, która wspierała przywrócenie liberalnej konstytucji Benito Juárez z 1857 r. 1 maja 1915 r. Carranza został prezydentem i natychmiast próbował kontynuować reformy wprowadzone przez Madero. Obejmowało to reformę rolną, utworzenie bardziej niezależnego sądownictwa i decentralizację władzy politycznej. Chciał kontrolować rozwijającą się rewolucję meksykańską, próbując uregulować problemy gospodarcze stojące przed krajem. Carranza wprowadziła zasady regulujące gospodarkę, regulując banki i zmuszając zagranicznych inwestorów do wyrzeczenia się wszelkiej ochrony dyplomatycznej, z której korzystali wcześniej. Jednym z jego głównych celów były amerykańskie koncerny naftowe, których dochody z podatków wzrosły o 800 procent w ciągu pięciu lat prezydentury Carranzy. Rząd przejął także koleje i zwiększył wsparcie dla Compañía Telefónica y Telegrafi ca Mexicana (CTTM). Chociaż niektórzy komentatorzy postrzegali Carranzę jako osobę antyamerykańską i pragnącą wystąpić przeciwko zagranicznym firmom, w rzeczywistości był on bardziej skupiony na promowaniu meksykańskiego przemysłu. W obliczu krytyki za bycie zbyt dyktatorskim Carranza chciał udowodnić, że jego posunięcia cieszą się popularnością i w listopadzie 1916 r. zorganizował konwencję konstytucyjną w Querétaro, która zaowocowała uchwaleniem konstytucji z 1917 r. Carranza uznał, że jest to zbyt radykalne, ale zgodził się go wdrożyć. Wprowadził szeroko zakrojone postanowienia dotyczące edukacji i pracy, zapewniając, że szkoły rządowe będą „wolne i świeckie”, oraz ograniczył

pracę do ośmiogodzinnego dnia pracy, z płacą minimalną, prawem do rokowań zbiorowych i prawem do strajku. W marcu 1917 r. Odbyły się specjalne wybory prezydenckie i ponownie wybrano Carranzę. Carranza zaangażował się w bunt Plan de San Diego, w wyniku którego meksykańscy Amerykanie w Teksasie zorganizowali bunt, który, jak mieli nadzieję, przywróci Teksas pod kontrolę Meksyku. Aby pomóc, setki meksykańskich żołnierzy przebranych za cywilów przedostało się do Teksasu, aby przeprowadzić ataki, które zakończyły się w październiku 1915 r., kiedy rząd USA uznał Carranzę. W 1916 r., w odpowiedzi na ataki Pancho Villi przez granicę, rząd Stanów Zjednoczonych wysłał generała brygady Johna J. Pershinga z 10 000 żołnierzy, głównie kawalerii, aby ścigali Pancho Villa na terytorium Meksyku, przy niechętniej pomocy Carranzę. Pershing musiał się wycofać w lutym 1917 bez zdobycia Villi. Oprócz problemów międzynarodowych Carranza miała także bezpośrednie kłopoty ze strony rewolucyjnych powstańców. Wyzaczył jednak nagrodę za głowę Emiliano Zapaty, który wkrótce potem zginął. Następnie zajął się wychowywaniem Ignacio Bonillasa na swojego następcę, ale miało to zirytować Alvaro Obregóna.

Casely Hayford, Joseph Ephraim

(1866–1930) prawnik i polityk z Afryki Zachodniej

J. E. Casely Hayford wniósł niezwykle ważny wkład w teorię panafryzmu i zorganizował Kongres Narodowy Brytyjskiej Afryki Zachodniej. Casely Hayford stał się inspiracją dla przywódcy ruchu niepodległościowego Ghany i pierwszego prezydenta, Kwame Nkrumaha, chociaż pokolenie Nkrumaha nie akceptowało już brytyjskiej obecności w taki sposób, jak Casely Hayford i jego koledzy. Urodzony w 1866 roku człowiek, którego wielu później określiło jako „niekoronowanego króla Afryki Zachodniej”, cieszył się możliwościami edukacji w Afryce i Anglii. Ukończył szkołę średnią w wesleyańskiej (metodystycznej) szkole średniej dla chłopców w Cape Coast, głównym porcie kolonii znanej Brytyjczykom jako Gold Coast. Spędził kilka lat jako nauczyciel i dyrektor w szkołach Wesleyan w Akrze (Nigeria) i Cape Coast. Po odbyciu praktyki u europejskiego prawnika w 1893 r. udał się do Londynu, aby sam zostać prawnikiem. Ukończył aplikację prawniczą w 1896 roku i wkrótce wrócił do Cape Coast, gdzie założył aktywną, podziwianą prywatną praktykę. Casely Hayford w dużej mierze utożsamiał się z innymi zawodowymi, wykształconymi w Europie czarnymi Afrykanami, nie zapomniał jednak tradycji i światopoglądu charakterystycznego dla Fantii. W młodości ojciec Casely'ego Hayforda brał udział w protestach przeciwko erozji brytyjskiej autonomii i zwyczajów, zwłaszcza w zakresie podziału i użytkowania gruntów. To wczesne zetknięcie się z aktywizmem politycznym i debatami na temat zalet (i wad) prawa tradycyjnego, w przeciwieństwie do brytyjskiego, przygotowało Casely Hayford do zaangażowania się w działalność Towarzystwa Ochrony Praw Aborygenów (ARPS), które powstało pod koniec XIX wieku. Wkrótce po wprowadzeniu ustawy gruntowej z 1897 r. do brytyjskiego parlamentu tradycyjne elity i intelektualisci ze Złotego Wybrzeża połączyli siły w ARPS, aby przeciwstawić się proponowanemu wprowadzeniu brytyjskiego prawa własności. Casely Hayford i John Mensah Sarbah wsparli wysiłki ARPS, pisząc broszury wyjaśniające tradycyjne systemy i przedstawiające przekonujące argumenty przeciwko ustawie o gruntach. W ciągu następnego kilkunastu lat umocnił swoją i tak już dobrą reputację, publikując kilka książek, które ujawniły jego inteligencję i pełne pasji zaangażowanie w osiągnięcie dobrobytu w Afryce. Książka *Gold Coast Native Institutions*, opublikowana w 1903 r., zajmowała się kwestiami będącymi przedmiotem kontrowersji wokół ustawy *Lands Bill*. Twierdził, że społeczeństwa te posiadały już instytucje demokratyczne i wysoki stopień cywilizowania. Uważał rodzime instytucje za atut, a nie ciężar w dążeniu do postępu i modernizacji. W swojej autobiograficznej powieści z 1911 r., *Ethiopia Unbound: Studies in Race Emancipation*, Casely Hayford przedstawił fabularyzację tematów i ideałów panafryzmu. Przywołując osiągnięcia i wpływy „Etiopczyka” (w ideologii panafryzmu oznaczało to wszystkich Afrykanów, a nie tylko mieszkańców danego kraju w Afryce), Casely Hayford przechwalał się, że Afrykanin może czuć się

dumny ze swojego dziedzictwa pomimo różne teorie rasowe, które uznawały go za gorszego. Celem aktywizmu powinno być wspieranie rozwoju edukacji, zachowanie rdzennych zwyczajów tam, gdzie okazały się trwałe i przydatne, oraz zjednoczenie Afrykanów zarówno w ramach jednej kolonii, jak i regionu rządzonego przez jedną potęgę imperialną. Ostatecznie ta jedność powinna rozprzestrzenić się na całą Afrykę i przynieść ogromne korzyści gospodarcze, polityczne i kulturalne wszystkim Afrykanom dążącym do modernizacji. Zgodnie ze swoją ideologią Casely Hayford pracował nad organizacją Kongresu Narodowego Brytyjskiej Afryki Zachodniej w latach bezpośrednio po I wojnie światowej. Grupa spotkała się po raz pierwszy w 1920 r., a Casely Hayford został jej wiceprzewodniczącym. Program kongresu zakładający promowanie rozwoju gospodarczego, edukacji i instytucji demokratycznych bez dążenia do całkowitej niezależności od Wielkiej Brytanii odzwierciedlał nadzieje Casely'ego Hayforda. Oczekiwał, że Brytyjska Afryka Zachodnia stanie się liderem kontynentu w ogólnych wysiłkach modernizacyjnych. Przyszłe pokolenia mogą krytykować Casely'ego Hayforda za jego stopniowość i chęć zaakceptowania brytyjskich rządów. Nawet sfrustrowany bezkompromisowością Brytyjczyków nigdy nie uciekał się do przemocy ani innych radykalnych taktyk, które mogłyby przynieść rezultaty. Pomimo stosunkowo niewielu konkretnych osiągnięć, stał się przywódcą swojego pokolenia i nawoływał swoich współobywateli, aby przygotowali się do samodzielnego rządzenia i byli dumni ze swojej kultury i tradycji.

Chennault, Claire Lee

(1890–1958) Oficer amerykański i organizator Korpusu Powietrznego

Claire Lee Chennault dorastała w wiejskiej północno-wschodniej Luizjanie. Służył jako pilot myśliwca w Korpusie Powietrznym Armii Stanów Zjednoczonych podczas I wojny światowej. Po wojnie służył jako instruktor w wojskowej służbie lotniczej, zorganizował i prowadził korpusowy zespół akrobatyczny o nazwie Three Men on a Flying Trapeze oraz pracował na doskonaleniu taktyki walki powietrznej. Problemy zdrowotne spowodowały, że w kwietniu 1937 roku odszedł ze służby wojskowej. 7 lipca 1937 roku Japonia zaatakowała Chiny, rozpoczynając II wojnę światową w Azji, po czym Włochy, późniejszy partner Japonii w państwach Osi, wycofały swoją misję lotniczą z Chin. Chiński przywódca Czang Kaj-szek skontaktował się z Chennaultem i jego dwoma partnerami w Trzech ludziach na latającym trapezie, aby pomóc Chinom w opracowaniu systemu obrony powietrznej; wszyscy trzej przyjęli. Chennault przybył do Chin w 1938 roku i został przyjęty do służby w stopniu majora chińskich sił powietrznych. Nawiązał bliskie stosunki robocze z Madame Czang Kaj-szekiem (Mei-ling Soong Chiang), dowódcą chińskich sił powietrznych. Chennault jako pierwszy opracował skuteczny system ostrzegania przed nalotami, szkoląc chińskich obserwatorów na obszarach okupowanych przez Japonię, używając radia do zgłaszania startu i kierunku japońskich samolotów podczas nalotów bombowych. W październiku 1940 roku Chiang wysłał Chennaulta do Stanów Zjednoczonych, aby zakupił samoloty i zwerbował amerykańskich pilotów bojowych i personel pomocniczy do obrony Chin. Zabezpieczył 100 samolotów P-40 Tomahawk pierwotnie przeznaczonych dla Wielkiej Brytanii (które w zamian otrzymały nowszy model samolotu), ufundowane kwotą 25 milionów dolarów w ramach uchwalonej przez Kongres ustawy Lend-Lease Act. Następnie prezydent Franklin D. Roosevelt podpisał dekret, który zezwalał czynnemu i rezerwowemu personelowi wojskowemu USA na rezygnację ze służby i dołączenie do Amerykańskiej Grupy Ochotniczej (AVG) w celu służby w Chinach. Zarejestrowało się ponad 300 osób – pilotów, mechaników i personelu pomocniczego, w tym cztery kobiety (dwie pielęgniarki i dwie pracownice biurowe). Otrzymali fikcyjne opisy stanowisk i udali się do Tونغoo w Birmie. Tam Chennault szkolił ich w taktyce walki powietrznej, ze szczególnym uwzględnieniem samolotów i technik używanych przez japońskie siły powietrzne. Pracownikom AVG spodobała się paszcza rekina namalowana na brytyjskich samolotach Tomahawk w Egipcie, ale zmienili logo na „Latający Tygrys”. Ostateczny projekt został stworzony przez Walta Disneya. Na ich kurtkach lotniczych

znajdowała się naszywka zwana „krwawym żetonem” z napisem po chińsku: „Jestem lotnikiem walczącym po stronie Chin przeciwko Japończykom. Proszę, zabierz mnie do najbliższej agencji komunikacji. Okazał się ratunkiem dla pilotów zestrzelonych w okupowanych przez Japonię Chinach. Pierwsza akcja AVG miała miejsce 20 grudnia 1941 r. przeciwko 10 japońskim bombowcom lecącym z Hanoi do Kunming w Chinach. Wrócił tylko jeden. Od tego dnia do 4 lipca 1942 r., kiedy to została rozwiązana, AVG walczyła i wygrała 50 akcji pomimo przeważających negatywnych szans. Na przykład 25 lutego 1942 roku 166 japońskich samolotów atakujących Rangun w Birmie napotkało dziewięć latających Tygrysów, które zestrzeliły 23 samoloty i dokonały kolejnych 10 prawdopodobnych zestrzeleń, tracąc tylko jeden samolot. Chennault miał wsparcie tysięcy chińskich robotników, którzy naprawiali pasy startowe po japońskich nalotach, a także dużą sieć zwiadowców, którzy informowali go o ruchach Japonii. Rząd chiński wypłacał pensje i premie AVG za zestrzelone japońskie samoloty. W sumie AVG potwierdzono 299 zestrzeleń i uszkodziło 153 samoloty tak bardzo, że prawdopodobnie nie mogły już ponownie latać, oprócz wielu zniszczonych na ziemi. Zniszczył także tysiące ton japońskich dostaw i wiele ciężarówek. W sumie 29 ludzi AVG zostałoby asami, jeśli odnotowaliby pięć lub więcej zabójstw wroga. Stracił 12 samolotów w walce, 61 samolotów na ziemi, 13 ludzi w akcji i 10 w wypadkach operacyjnych. Chociaż rząd Stanów Zjednoczonych nie mógł uhonorować członków AVG, rząd chiński uhonorował wielu odznaczeniami za bohaterstwo, podobnie jak rząd brytyjski za ich działania w Rangunie. Wielu jego ludzi dołączyło do regularnego Korpusu Powietrznego Armii Stanów Zjednoczonych po rozwiązaniu AVG. Chennault nadal służył w Chinach, ale dla sił zbrojnych USA. Program AVG trwał krócej niż dwa lata i działał przez dziewięć miesięcy. Umiejętności, temperament i odwaga Chennault były niezbędne do ukształtowania jego członków w wielką jednostkę bojową, która zadawała Japończykom ciężkie zniszczenia, podnosiła chińskie morale i przyczyniła się do zwycięstwa aliantów w II wojnie światowej. Po wojnie Chennault pozostał w Chinach, aby pomóc rządowi nacjonalistycznemu w walce z komunistami. W tym czasie zorganizował linię lotniczą o nazwie Cywilny Transport Powietrzny (CAT), która później stała się głównym źródłem informacji dla Centralnej Agencji Wywiadowczej Stanów Zjednoczonych w Azji Południowej. Chennault zmarł 27 lipca 1958 roku w Nowym Orleanie w Luizjanie.

Czang Kaj-szek

(1887–1975) Chiński przywódca wojskowy i polityczny

Właściwe imię Czanga brzmiało Chung-cheng, ale lepiej jest znany pod kurtuazyjnym imieniem Kaj-szek. Chiang, syn szlacheckich rodziców z Fenghua w prowincji Zhejiang (Chekiang), wychowywany był przez owdowiałą matkę, ukończył pierwszą klasę Akademii Wojskowej w Paoting, a następnie studiował w japońskiej szkole wojskowej, gdzie wstąpił do zespołu doktora Sun Yat-sena ruch rewolucyjny, później nazwany Kuomintangiem (KMT, czyli Partia Nacjonalistyczna [Guomindang]), w 1911 roku. Stało się to jego sprawą na całe życie. Brał udział w wojnach, które w 1911 r. obaliły mandzurską dynastię Qing (Ch'ing), a po utracie władzy przez Sun w 1912 r. został biznesmenem w Szanghaju. W 1922 roku Chiang odpowiedział na wezwanie Suna w Kantonie. W 1923 roku Sun wysłał go do Związku Radzieckiego, gdzie spędził trzy miesiące studiując techniki Armii Czerwonej i rozmawiając z Leonem Trockim (ojcem radzieckiej Armii Czerwonej). Ta podróż wzbudziła w nim głębokie podejrzenia co do sowieckich zamiarów w Chinach. Po powrocie do Chin założył Akademię Wojskową w Whampoa, która szkoliła oficerów w zakresie Zasad Trzech Ludów Suna oraz nowoczesnych technik wojskowych. W 1926 roku Chiang przeprowadził Ekspedycję Północną mającej na celu zjednoczenie Chin pod panowaniem Kuomintangu. Jego szybkie zwycięstwa doprowadziły do zajęcia południowych Chin i doliny rzeki Jangcy (Jangcy) do 1927 r., po czym zerwał ze Związkiem Radzieckim, wypędził jego doradców i oczyścił KMT z lewicowych elementów, na czele których stał Wang Jingwei, i ich sojusznicy z Komunistycznej Partii Chin (KPCh). Do 1928 roku siły Czanga zajęły

Pekin (Peking). Pokonani watażkowie i ci, którym groziła porażka, obiecali podporządkować się KMT i Chiny zostały zjednoczone, przynajmniej nominalnie. Rząd narodowy pod przewodnictwem KMT założył swoją stolicę w Nanjing (Nankin), gdzie przez następną dekadę Chiang stał na czele pierwszego nowoczesnego rządu Chin, którego główne projekty budowania narodu obejmowały drogi i linie kolejowe, nowoczesne szkoły, nowe kodeksy prawne zrównujące kobiety, przemysł i wojsko. Chiang i jego rząd stanęli przed wyzwaniem trzech wrogów: pozostałych watażków i rywalizujących z nim generałów w KMT, których częściowo udało mu się okiełznać; KPCh, która utworzyła Chińską Republikę Radziecką w prowincji Jiangxi (Kiangsi) w południowych Chinach (Chiang pokonał ich, ale nie wyeliminował w kampaniach okrążających i Długim Marszu); i Japonię, która dążyła do przejęcia terytoriów chińskich, począwszy od incydentu mandżurskiego w 1931 r., a kulminacją był incydent na moście Marco Polo w 1937 r., który doprowadził do ośmioletniej wojny, która stała się częścią II wojny światowej. Chiang poprowadził Chiny w wyczerpującej wojnie, w której Japonia okupowała wybrzeże, ale nie mogła podbić Chin. Rola Chin w II wojnie światowej doprowadziła do uznania ich za wiodącą potęgę sojuszniczą. Był członkiem-założycielem Organizacji Narodów Zjednoczonych i stałym członkiem Rady Bezpieczeństwa. Zwycięstwo miało jednak wysoką cenę. Gospodarka Chin była zrujnowana, dziesiątki milionów uchodźców oczekiwało na przesiedlenie, a wojska Czanga były wyczerpane. Wojna znacznie rozszerzyła władzę KPCh, z 30 000 żołnierzy w 1937 r. do 3 milionów w 1945 r. KPCh odmówiła udziału w procesie konstytucyjnym zainicjowanym przez KMT i w 1946 r. wybuchła wojna domowa pomiędzy siłami KMT i KPCh. Chiang zrezygnował z funkcji prezydenta Chin w 1948 r., a całe Chiny znalazły się pod kontrolą KPCh w 1949 r. Resztki sił KMT zebrały się za Czangiem na Tajwanie w 1949 r., a Chiang wznowił swoją prezydenturę w 1950 r. i służył aż do swojej śmierci w 1975 r. Rząd Chianga podjął reformy rolne i zakończył się sukcesem środków gospodarczych wobec Tajwanu przy pomocy gospodarczej i wojskowej USA. W 1975 roku firma była już na dobrej drodze do sukcesu, który uczynił ją jednym z „czterech tygrysów” Azji.

Chińska wojna domowa (1946–1949)

Bezwarunkowa kapitulacja Japonii 14 sierpnia 1945 r. zakończyła II wojnę światową. Chiny były pierwszą ofiarą Japonii i przez osiem lat (od 1937 r.) toczyły na ich ziemi wyniszczające wojny. W 1945 r. gospodarka kraju była w ruinie, a około jedna piąta ludności oczekiwała na przesiedlenie. Podczas gdy rząd nacjonalistów, czyli Kuomintang (KMT [Guomindang]) i jego armia pod przywództwem Czang Kaj-szeka, ponieśli ciężar walk, wojna dała Komunistycznej Partii Chin (KPCh) bezprecedensowe możliwości wzrostu, znalazło odzwierciedlenie w wybuchowej ekspansji jej sił z około 30 000 żołnierzy w 1937 r. do 1 miliona żołnierzy regularnych i 2 milionów milicjantów w 1945 r. Mao Zedong (Mao Tse-tung) natychmiast rozkazał swoim żołnierzom, zwanym Armią Ludowo-Wyzwoleńczą (PLA), przejąć ziemię i sprzęt od poddających się sił japońskich. Kiedy siły radzieckie ewakuowały Mandżurię (północno-wschodnie prowincje Chin, które były japońskim marionetkowym państwem Mandżukuo) w 1946 r., wcześniejsze powiadomienie KPCh umożliwiło PLA przejęcie większości ziemi i broni pozostawionej przez Japonię w tym regionie. Z drugiej strony siły nacjonalistyczne były rozproszone na wielu frontach bitew i mniej przychylnie nastawione do przejmowania kontroli nad ziemią od pokonanych Japończyków pomimo pomocy USA w zapewnieniu transportu. Aby zapobiec wojnie domowej, Chiang zaprosił Mao do negocjacji w stolicy czasów wojny Chongqing (Chungking) za pośrednictwem specjalnego ambasadora USA George'a Marshalla. W styczniu 1946 r. obaj chińscy przywódcy podpisali porozumienie, które obejmowało zwołanie Politycznej Konferencji Konsultacyjnej w celu utworzenia rządu koalicyjnego i armii narodowej. Jednak nie do pogodzenia cele obu stron doprowadziły do wznowienia zaciętej wojny domowej. KPCh odmówiła także udziału w zwołanym przez KMT zgromadzeniu narodowym w celu napisania konstytucji. Zdając sobie sprawę, że nie udało mu się wynegocjować pokojowego rozwiązania, prezydent Harry S. Truman odwołał Marshalla w styczniu 1947 r. i mianował go sekretarzem stanu. Następnie Stany Zjednoczone umyły ręce od

wydarzeń w Chinach. Nacjoniści odnieśli najwięcej zwycięstw we wczesnej fazie wojny domowej, zdobywając nawet stolicę KPCh Yan'an (Yenan) w marcu 1947 r. Jednak sytuacja się odwróciła w połowie 1947 r., co było skutkiem rezygnacji Czanga w styczniu 1948 r. i zmiany dowództwa na swojego wiceprezydenta Li Zongrena (Li Tsung-jen), nie udało się powstrzymać. 1 października 1949 roku Mao ogłosił utworzenie Chińskiej Republiki Ludowej, podczas gdy rząd KMT i resztki sił KMT uciekli na Tajwan, gdzie pozostała Republika Chińska. Wynik chińskiej wojny domowej był wynikiem zwycięstwa militarne komunistów i porażki sił KMT. Jednak na wynik złożyło się wiele czynników. Za II wojnę światową i cierpienia Chin, zrujnowaną gospodarkę, wysoką inflację i korupcję obwiniano rząd KMT. KPCh wykorzystała problemy KMT i przekonała wielu ludzi obietnicami reform społecznych i gospodarczych. Na arenie międzynarodowej KPCh skorzystała ze wsparcia Związku Radzieckiego. Początkowe wsparcie USA i późniejsze porzucenie KMT przyczyniły się do jego porażki i upadku. Wynik chińskiej wojny domowej był wynikiem II wojny światowej w Azji i przyczynił się do światowej zimnej wojny.

Churchill, Winston

(1874–1965) brytyjski premier

Sir Winston Leonard Spencer Churchill, jeden z najwybitniejszych premierów Wielkiej Brytanii i laureat literackiej Nagrody Nobla, urodził się 30 listopada 1874 roku w Oxfordshire. Studiował w Harrow i Royal Military College w Sandhurst. Łącząc karierę w wojsku i dziennikarstwie, udał się na Kubę, na północno-zachodnią granicę w Indiach, Sudanie i Republice Południowej Afryki. Jego kariera polityczna rozpoczęła się jako członek Izby Gmin w 1900 r. Po zwycięstwie wyborczym liberałów w 1906 r. Churchill został podsekretarzem stanu ds. kolonii. Został także prezesem Izby Handlu, a później ministrem spraw wewnętrznych, podejmując poważne reformy społeczne. W 1911 został mianowany lordem admiralicji w ministerstwie Herberta Asquitha (1852–1928) i podjął się modernizacji Królewskiej Marynarki Wojennej. Nieudany atak morski na Turków Osmańskich i porażka aliantów pod Gallipoli doprowadziły do rezygnacji Churchilla w czasie I wojny światowej. Wezwano go z powrotem i powierzono mu nadzór nad produkcją amunicji w ministerstwie Davida Lloyd George'a (1863–1945) i odegrał kluczową rolę w rozmieszczeniu czołgów na froncie zachodnim. Do Partii Konserwatywnej powrócił w 1924 r. jako kanclerz skarbu w ministerstwie Stanleya Baldwina (1867–1947). Podczas swojej pięcioletniej kadencji ponownie wprowadził standard złota. Przez około dekadę nie sprawował żadnego urzędu ministerialnego i był izolowany politycznie ze względu na swoje skrajne poglądy. Większość przywódców politycznych nie zwróciła także uwagi na przestrożę Churchilla przed polityką ustępstw wobec Niemiec i niemieckim marszem w stronę zbrojeń. Dla premiera Neville'a Chamberlaina (1869–1940) polityka ustępstw wobec nazistowskich Niemiec nie sprawdziła się. Nie było ustąpienia marszowi armii niemieckiej pod wodzą Adolfa Hitlera (1889–1945). Churchill został premierem 13 maja 1940 r., kiedy objął także kierownictwo Departamentu Obrony. W ramach polityki wojennej zainicjował działania, które umożliwiły krajowi przeciwstawienie się nazistowskiemu atakowi i poprowadziły Wielką Brytanię do zwycięstwa. Jednak bombardowania niemieckich miast, zwłaszcza ponowne bombardowanie Drezna, w wyniku którego zginęły tysiące niewinnych ludzi, wywołały krytykę pod jego adresem. Churchill zainicjował zmiany w wysiłkach wojennych swojego rządu. Do zapobiegania nalotom (ARP) zwerbowano pół miliona ochotników. Zgodnie z ustawą o usługach narodowych rozpoczął się pobór i rejestracja mężczyzn w wieku od 18 do 41 lat. W 1944 roku armia brytyjska liczyła około 2 700 000 żołnierzy. Emancypacja kobiet zrobiła kolejny krok, gdy wezwano je do pracy poza domem w gospodarce wojennej. Utworzono takie agencje, jak Służba Transportu Kobiet (FANY), Pomocnicze Siły Powietrzne Kobiet (WAAF), Pomocnicza Służba Terytorialna (ATS) i Królewska Służba Marynarki Wojennej Kobiet, dzięki którym kobiety wносиły wkład w wysiłki wojenne narodu. Churchill wraz z sowieckim przywódcą Józefem Stalinem i Franklinem Delano Rooseveltem

sformułowali strategię wojenną, plany pokojowe, rekonstrukcję Europy i losy państw Osi. Churchill spotkał się z Rooseveltem 14 sierpnia 1941 roku i podpisał „Kartę Atlantycką”, która określała plan międzynarodowego pokoju i przestrzegania suwerenności narodowej. „Wielki Sojusz” był zaangażowany w pokonanie nazizmu i zaprowadzenie pokoju na świecie. Ostatnią konferencją wojenną, w której uczestniczył Churchill, była konferencja w Jałcie na Krymie w Związku Radzieckim (obecnie na Ukrainie) z Rooseveltem i Stalinem, która odbyła się w dniach 4–11 lutego 1945 r. Różnice między Związkiem Radzieckim z jednej strony a Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią z drugiej strony wyłaniała się Wielka Brytania. Churchill stoczył wiele rund słownych pojedynków ze Stalinem na temat losów Polski, podziału Niemiec i okupacji Berlina. Kiedy wojna się skończyła, a ich wspólny wróg został pokonany, rozpoczęła się zimna wojna. II wojna światowa zakończyła się zwycięstwem, ale Wielka Brytania nie była już krajem o największej sile militarnej i gospodarczej na świecie. Była zadłużona na 4,198 miliarda funtów, a koszty życia wzrosły o 50 procent. Partia Konserwatywna Churchilla została pokonana w wyborach w lipcu 1945 r., a do władzy doszła Partia Pracy pod przywództwem Clementa Attlee (1883–1967). Rozczarowanie Partią Konserwatywną, zaniedbanie Churchilla w dziedzinie zdrowia i edukacji oraz problemy gospodarcze przyczyniły się do porażki konserwatystów. Churchill był przywódcą opozycji w Izbie Gmin. Był nieubłagany w zwracaniu opinii publicznej przeciwko międzynarodowemu komunizmowi. Jego przemówienie wygłoszone 5 marca 1946 roku w Westminster College w Fulton w stanie Missouri było wyraźnym wezwaniem do Zachodu, aby zachował szczególną ostrożność wobec komunizmu. Wezwał do sojuszu anglojęzycznych narodów świata, zanim będzie za późno. To przemówienie „żelaznej kurtyny” uznano za początek schizmy między Wschodem a Zachodem i podziału świata na dwa bloki. Wraz z powrotem Partii Konserwatywnej do władzy w Wielkiej Brytanii Churchill został premierem, a także ministrem obrony w październiku 1951 r. Wielka Brytania interweniowała w Iranie po tym, jak jej premier Mohammed Mossadegh (1880–1967) znacjonalizował Irańską Spółkę Naftową (AIOC). Churchill zaplanował zamach stanu, aby obalić rząd przy pomocy Stanów Zjednoczonych. Wysłał wojska brytyjskie do kolonii w Kenii w sierpniu 1952 roku, w czasie buntu Mau Mau, który został stłumiony. Administracja Churchilla zajęła się buntem przeciwko brytyjskim rządom kolonialnym na Malajach. Churchill podczas swojej pierwszej i drugiej kadencji premiera nigdy nie był skłonny przyznać kolonom samorządu. Chociaż wniosła słowa, takie jak demokracja, suwerenność narodowa i samostanowienie, zostały wypowiedziane w czasie II wojny światowej przez Churchilla i innych przywódców alianckich, przyznanie niepodległości kolonom nie było w programie Churchilla. W rzeczywistości okazywał apatyczną postawę wobec indyjskiego ruchu wolnościowego. Ruch Quit India z 1942 roku został bezwzględnie stłumiony. Wyśmiewał Mohandasa K. Gandhiego (1869–1948) jako „nagiego fakira”. Był także obojętny na wyniszczającą klęskę głodu w Bengalu w 1943 r., w wyniku której zginęło około 3 miliony ludzi. Churchill zrezygnował w kwietniu 1955 roku ze względu na zły stan zdrowia. Pełnił funkcję backbenchera w Izbie Gmin do 1964 r. Churchill zmarł w Londynie 24 stycznia 1965 r. Za swojego życia Churchill został obdarzony wieloma odznaczeniami. Został Sir Winstonem Churchillem po uzyskaniu tytułu Rycerza Podwiązki w 1953 r. Za swój wkład w ideały europejskie otrzymał w 1956 r. nagrodę Karlspreis przyznaną przez miasto Aachen w Niemczech. Rząd USA nadał mu w 1963 r. honorowe obywatelstwo. Kariera pisarska rozpoczęła się od raportów z pola bitwy, takich jak Historia sił polowych Malakand (1898) i Wojna nad rzeką (1899). Opublikował biografię swojego ojca, Life of Lord Randolph Churchill (1906) i napisał biografię swojego przodka, Marlborough: His Life and Times (cztery tomy, 1933–38). Churchill „Kryzys światowy” (1923–1931) to czterotomowa historia I wojny światowej. Napisał także Historię narodów anglojęzycznych w czterech tomach (1956–58). W 1953 roku otrzymał literacką Nagrodę Nobla za sześciotomowe dzieło Druga wojna światowa (1948–53).

Clemenceau, Georges

(1841–1929) polityk francuski

Georges Clemenceau był jedną z najśłynniejszych postaci politycznych Trzeciej Republiki Francuskiej i w dużym stopniu przyczynił się do zwycięstwa aliantów w I wojnie światowej. Urodził się w 1841 r. w małej wiosce Mouilleron-en-Pareds w regionie Wandea na zachodnim wybrzeżu Francji. Z wykształcenia lekarz, porzucił praktykę lekarską na rzecz życia politycznego. Karierę rozpoczął jako burmistrz Montmartre, a w 1876 roku został wybrany do Izby Deputowanych, gdzie utożsamiał się ze sprawami lewicowymi i stał się potężną postacią Partii Radykalnej. Genialny mówca i zaciekle krytyk republikanów z Centrum i z prawicy, odegrał kluczową rolę w obaleniu wielu ministerstw, zyskując przy tym przydomek „Tygrys”. Wplątany w skandal z Kanałem Panamskim, w wyniku lekcji w 1893 r. stracił mandat i przez kolejne dziewięć lat utrzymywał się z pracy dziennikarskiej. Clemenceau został wybrany do senatu w 1902 r., a w 1906 r. pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych w rządzie Jeana Sarriena. Kiedy Sarrien złożył rezygnację w październiku 1906 r., Clemenceau utworzył własny gabinet, który przetrwał do 1909 r. Podczas sprawowania urzędu zacieśnił więzi z Wielką Brytanią i Rosją, aby przeciwstawić się rosnącemu wyzwaniu Niemiec rzuconemu Francji. W kraju kontynuował antyklerykalną politykę swoich poprzedników i przyjął twarde stanowisko wobec strajkujących robotników, zniechęcając dużą część lewicy politycznej. Nagłe wotum nieufności po gwałtownej debacie doprowadziło do upadku rządu latem 1909 r. Clemenceau wrócił do senatu i lata poprzedzające 1914 r. spędził na naleganiu na rozbudowę francuskich sił zbrojnych. W 1913 założył gazetę, aby ostrzegać kraj o konieczności zbrojeń. Kiedy w sierpniu 1914 roku wybuchła I wojna światowa, Clemenceau był zawiedziony, że nie został powołany na stanowisko premiera. Po impasie na froncie zachodnim zaatakował francuskie naczelné dowództwo za bezowocne ofensywy i brak odpowiednich przygotowań pod Verdun, celem niemieckiego ataku w 1916 r. W miarę upływu 1917 r. wojna układała się źle dla Sojusznicy w obliczu zbliżającej się utraty Rosji, katastrofalnej porażki Włoch pod Caporetto i defetyzmu zagrażającego zarówno militarnej, jak i cywilnej sile Francji. W tym szczególnie mrocznym momencie prezydent Raymond Poincaré wezwał 76-letniego Clemenceau do utworzenia rządu po upadku poprzedniego w listopadzie. Obejmując urząd, jedynym celem Clemenceau było wygranie wojny, podporządkowując wszystkie inne względy. Zakończył wewnętrzne walki w rządzie, wybierając pomniejszych osobistości, na których lojalności mógł polegać. Za zgodą parlamentu ustanowił wirtualną dyktaturę, aby skuteczniej prowadzić wojnę. Rozprawiał się z pacyfistami, defetystami i zdrajcami, a także z każdym, kogo uważał za nie oddanego całkowitemu zwycięstwu. Zapewnił sobie większą kontrolę nad wojskiem; często odwiedzał front, gdzie rozmawiał nie tylko z generałami, ale także ze zwykłymi żołnierzami; i pomógł stworzyć jednolite dowództwo. Jego niezachwiany styl prowadzenia wojny ożywił morale społeczeństwa i odegrał kluczową rolę w pomocy narodowi w wytrzymaniu serii niemieckich uderzeń młotem wiosną 1918 r. Clemenceau przewodniczył Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r., podczas której starał się ukarać i rozbroić Niemcy. Wkrótce stało się jasne, że żądania Clemenceau dotyczące bezpieczeństwa Francji kolidowały z powojennymi celami Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Clemenceau ciężko walczył o utworzenie państwa buforowego w Nadrenii pod stałą kontrolą Francji, ale niechętnie zrezygnował z pomysłu otrzymania anglo-amerykańskiej obietnicy pomocy w przypadku ponownego ataku Niemiec na Francję. Clemenceau nie przewidział, że traktaty zostaną odrzucone przez Senat USA i brytyjski parlament. Chociaż traktat wersalski nałożył na Niemcy surowe warunki, Clemenceau został skrytykowany przez znaczną część obywateli francuskich, która uznała go za zbyt łagodny. Clemenceau miał nadzieję, że zostanie wybrany na prezydenta, co było w dużej mierze ceremonialnym stanowiskiem, gdy kadencja Poincarégo wygasła w lutym 1920 r. Ze wszystkich kandydatów wydawał się on najbardziej zasłużony ze względu na swoje wojenne zasługi. Tak się złożyło, że izba i senat odrzuciły go na rzecz niewyróżniającego się Paula Deschanela. Dzień po porażce złożył rezygnację z funkcji premiera i opuścił także senat. Zmarł w 1929 roku i zgodnie z jego wolą został pochowany obok ojca w Colombier w rodzinnej Wandei.

Cunha, Euklides da

(1866–1909) brazylijski inżynier i historyk

Euclides da Cunha urodził się 20 stycznia 1866 roku w Santa Rita do Rio Negro, niedaleko Cantagalo, niedaleko Rio de Janeiro w Brazylii, jako najstarszy syn Manuela Rodriguesa Pimenta da Cunha i Eudóxi Moreiry. Kiedy chłopiec miał trzy lata, zmarła jego matka, a rodzina przeniosła się do Teresópolis, a następnie udała się do krewnych w Rio de Janeiro. Uczęszczał do Aquino College, gdzie studiował pod kierunkiem Benjamina Constanta, ważnego historyka republikańskiego. W 1886 uczęszczał do Escola Militar da Praia Vermelha, szkoły wojskowej w Rio de Janeiro, ówczesnej stolicy kraju. Dwa lata później wziął udział w proteście podczas zakończonej w następnym roku wizyty Tomása Coelho, ministra wojny w ostatnim konserwatywnym rządzie monarchii brazylijskiej. 11 grudnia 1888 został wydalony za udział w proteście. Dzięki staraniom majora Solona Ribeiro, wybitnego republikanina i nie tylko, objęto amnestię dla protestujących przeciwko cesarzowi, a da Cunha został ponownie przyjęty do szkoły wojskowej. Studia ukończył w następnym roku i otrzymał stopień podporucznika. W tym samym roku poślubił także Anę, córkę Ribeiro. W 1891 roku da Cunha wstąpił do Escola de Guerra (Szkoły Wojennej) i szybko został awansowany do stopnia porucznika. Następnie pracował jako inżynier wojskowy w armii brazylijskiej, ale wyjechał, aby studiować inżynierię lądową, choć wkrótce zaczął pracować jako dziennikarz. W latach 1896–97 w imieniu magazynu O Estado de São Paulo udał się z armią do Canudos, wioski w stanie Bahia w środkowo-wschodniej Brazylii, gdzie Antônio Vicente Mendes Maciel „Conselheiro” („Doradca”) i jego zwolennicy założyło własne „imperium”. Około 30 000 ludzi przeniosło się do Canudos z obietnicą wolności dla zbiegłych niewolników i zubożałych Indian. Conselheiro obiecał także powrót późnośredniowiecznego króla Portugalii Sebastiana. W ciągu trzech lat odbyło się pięć wypraw wojskowych do Bahii podczas tak zwanej wojny o Canudos. Aby podbić to miejsce, potrzeba było trzech generałów, 19 dział i 10 000 ludzi, a rebelianci walczyli aż do śmierci w obronie swojego mesjańskiego przywódcy. Pierwszy artykuł Da Cunha na temat buntu został opublikowany w marcu 1897 r. pod tytułem „A Nossa Vendéia”; doprowadziło to do tego, że został reporterem przy sztabie generalnym. Okres od 7 sierpnia do 1 października 1897 spędził, pisząc o tym, co widział w buncie i późniejszych represjach. Miało to stanowić podstawę jego narracji historycznej Os Sertões (1902), pierwszego ważnego dzieła broniącego praw brazylijskich Indian. 21 września 1903 da Cunha został wybrany do Academia Brasileira de Letras (brazylijskiej Akademii Literatury). 13 grudnia tego samego roku założył Instituto Histórico e Geográfico do Brasil (Instytut Historyczno-Geograficzny). W 1907 r. da Cunha został mianowany szefem komisji do rozwiązania problemów Amazonii i spędził grudzień 1904 r. i większą część 1905 r. podróżując po Amazonii. Na początku 1909 roku da Cunha został mianowany przewodniczącym i profesorem logiki w Colégio Pedro II, publicznej szkole średniej w Rio de Janeiro. Euclides da Cunha był zapalonym geografem i geologiem-amatorem, a ostatnie lata swojego życia spędził odwiedzając odległe części Brazylii i pisanie o indyjskich plemionach, które poznał. Był także pod wpływem darwinowskich aspektów naturalizmu. Był autorem Contrastes e frontos (Kontrasty i konfrontacje, 1907) oraz Peru kontra Boliwia (1907). 15 sierpnia 1909 roku da Cunha zginął w pojedynku z ręką młodego porucznika armii Dilermando de Assis, który miał romans z żoną. Zmarł w Piedade w Rio de Janeiro. Upamiętnia go brazylijski wydział edukacji i każdego roku w sierpniu obchodzony jest na jego cześć Semana Euclideana (Tydzień Euklidesa). Fundacja Euclides da Cunha w Brazylii upamiętnia historyka i rolę, jaką odegrał w systemie edukacji.

Czerwony strach (1920)

Czerwona panika to termin stosowany w latach dwudziestych XX wieku do określenia okresu skrajnego antykomunizmu w Stanach Zjednoczonych od 1917 do 1920 roku. Zaczęło się od rewolucji rosyjskiej w październiku 1917 r., podczas której partia bolszewicka przejęła władzę w Rosji. W rezultacie w Stanach Zjednoczonych pojawiła się obawa, że komuniści mogą próbować przejąć władzę – początkowo za

pośrednictwem Socjalistycznej Partii Ameryki i Robotników Przemysłowych Świata, którzy przewodzili strajkom w latach 1916 i 1917, a następnie za pośrednictwem Komunistycznej Partii Ameryki Stany Zjednoczone Ameryki, które powstały w 1919 roku. Istniała także obawa przed wzrostem liczby grup anarchistycznych. W kwietniu 1919 roku wysłano serię listów z bombami do wielu prominentnych Amerykanów, w tym do Olivera Wendella Holmesa, sędziego Sądu Najwyższego. Mężczyzna, który próbował wysadzić dom prokuratora generalnego A. Mitchella Palmera, Carlo Valdinoci, zginął, umieszczając urządzenie na werandzie domu Palmera. Był to okres intensywnej ksenofobii i policja zaczęła aresztować osoby, które według nich były zamieszane w tę sytuację. Podczas aresztowań w całych Stanach Zjednoczonych miały miejsce strajki, które wywołały wśród niektórych ludzi obawę, że istnieje ogólnokrajowy spisek mający na celu obalenie rządu USA. Postanowienia ustawy o szpiegostwie z 1917 r. zostały wzmocnione ustawą o działalności wywrotowej z 1918 r. w miarę kontynuowania aresztowań, w których w ciągu dwóch lat aresztowano około 10 000 osób. Mężczyzną wyznaczonym przez Palmera do zorganizowania aresztowań był J. Edgar Hoover, lat 24. Wiele osób twierdziło, że zostały pobite przez policję w trakcie aresztowań i po nich, a także odmówiono im dostępu do prawników, chociaż twarde podejście wsparcie wielu osób i niektórych gazet. senatora USA Kennetha D. McKellar podniósł pomysł utworzenia na Guam kolonii karnej dla dywersantów. Jednak wielu prawników, w tym Felix Frankfurter, późniejszy sędzia Sądu Najwyższego, opublikowało swoją krytykę aresztowań. Na początku 1920 r. prokurator generalny Palmer ogłosił, że otrzymał dowody na to, że komuniści planują przejąć Stany Zjednoczone 1 maja, ale wkrótce potem Palmer próbował uzyskać nominację Partii Demokratycznej na prezydenta. Pomimo aresztowań, w wyniku których wywieziono także kilkaset osób, bombardowania trwały za pomocą jednego urządzenia, które miał 100 funtów (45 kilogramów) dynamitu i 500 funtów (230 kilogramów) fragmentów stali, eksplodował przed biurem J. P. Morgan Company na Wall Street, zabijając 38 osób i raniąc 400 innych osób. Podczas wyborów prezydenckich w USA w 1920 r. Eugene V. Debs z Socjalistycznej Partii Ameryki, który czterokrotnie startował w wyborach prezydenckich w USA, został aresztowany i z więzienia prowadził swoją piątą kampanię wyborczą. Histeria osiągnęła swój szczyt, gdy 15 kwietnia 1920 r. aresztowano dwóch włoskich anarchistów, Nicola Sacco i Bartolomeo Vanzetti, za udział w śmierci płatnika i ochroniarza, po czym skazano ich na śmierć i stracono w 1927 r. Czerwona panika Lata 1919–20 miały negatywny wpływ na postępowe partie polityczne i członkostwo w związkach zawodowych w Ameryce, ponieważ w następnym dekadzie w obu przypadkach nastąpił poważny spadek liczby członków.

Chłopcy ze Scottsboro

Chłopcy ze Scottsboro, jak nazywały ich amerykańskie gazety, to dziewięciu młodych Afroamerykanów, wszyscy w wieku od 13 do 21 lat, którzy zostali oskarżonymi w niesławnej, jawnie rasistowskiej sprawie karnej. 25 marca 1931 roku wybuchła awantura między białymi i czarnymi włóczęgami jadącymi pociągiem towarowym przez Alabamę. Kiedy pociąg został zatrzymany przez władze lokalne, na pokładzie odkryto także dwie białe kobiety. Te kobiety pracowały jako prostytutki i obawiały się aresztowania; aby uniknąć podejrzeń, twierdziły, że zgwałcili je czarni mężczyźni. Dwa tygodnie później mężczyźni stanęli przed sądem w mieście Scottsboro, gdzie zebrał się tłum białych gapiów. W wyniku pośpiesznego postępowania sądowego, w którym mężczyźni otrzymali minimalną obronę, uznano ich za winnych, a większość skazano na śmierć. Sprawa Scottsboro była szeroko omawiana w prasie północnej. Powiązana z komunistami grupa prawna, Międzynarodowa Obrona Pracy, zgodziła się zająć procesem odwoławczym. W kolejnych procesach wybitny obrońca Samuel Leibowitz przedstawił wystarczające dowody na to, że oskarżyciele kłamali, a jedna z kobiet wyparła się swojej historii, a nawet zeznawała w charakterze świadka obrony. Niemniej jednak 11 południowych ławników przysięgłych uznało różnych oskarżonych ze Scottsboro za winnych, a Sąd Najwyższy stanu Alabama podtrzymał ich wyroki skazujące. W 1937 r. czterech mężczyzn zostało zwolnionych na podstawie ugody, a pozostałych ostatecznie zwolniono warunkowo. Ostatni oskarżony został zwolniony w 1950

r. W wyniku sprawy południowe obyczaje i wymiar sprawiedliwości Jima Crowa zostały poddane kontroli krajowej i międzynarodowej. Afroamerykańskie grupy kościelne i obywatelskie zostały pobudzone. W Harlemie odbyły się demonstracje, a matki niektórych oskarżonych – kobiet, które spędziły życie w zapomnieniu na wiejskim południu – zwróciły się do tłumów w całym kraju, prosząc o wsparcie dla swoich synów. Krajowe Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Ludzi Kolorowych NAACP), które opieszale broniło chłopców ze Scottsboro, zostało skrytykowane przez wielu Afroamerykanów. Ze sprawy Scottsboro wynikały dwie ważne decyzje Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych. W sprawie Powell przeciwko Alabamie (1932) Trybunał orzekł, że oskarżonym odmówiono prawa do odpowiedniego obrońcy. W sprawie Norris przeciwko Alabamie (1935) Trybunał stwierdził, że Afroamerykanie w Alabamie byli systematycznie i arbitralnie wykluczani z list ław przysięgłych. Decyzje te – a także aktywizm będący odpowiedzią na sprawę Scottsboro – stały się ważnymi prekursorami ruchu na rzecz praw obywatelskich lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku.

Czystki sowieckie

Czystki sowieckie polegały na systematycznej eliminacji dysydentów i potencjalnych przeciwników przez Józefa Stalina, gdy był on sekretarzem generalnym Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) w latach trzydziestych XX wieku. Stalin i Biuro Polityczne dążyli do zapewnienia członkom Partii Komunistycznej stosowania się do zarządzeń KC poprzez eliminowanie rozbieżnych ideologii w partii, tworząc monolityczną ideologię komunistyczną. Partia Komunistyczna regularnie stosowała represje wobec nich postrzeganych jako wrogów w celu zwiększenia stanu strachu w celu znalezienia pretekstu do zwiększenia kontroli społecznej, choć nie stosowała wobec siebie tej strategii na masową skalę, będąc ugruntowaną władzą rządową w kraju. Czystki doprowadziły do całkowitego ujarznienia przez Stalina partii komunistycznej i reżimu sowieckiego, monolitycznej jedności oraz utraty intelektualizmu, przywództwa i milionów istnień ludzkich. Po rewolucji rosyjskiej, która obaliła monarchię, bolszewicy, czyli komuniści, ostatecznie przejęli kontrolę nad krajem podczas brutalnej wojny domowej i utworzyli Związek Radziecki. Władimir Lenin wyłonił się na przywódcę nowego reżimu i rozpoczął tłumienie niebolszewickich partii socjalistycznych. Po wyeliminowaniu rywalizujących partii politycznych Lenin wypędził i dokonał czystek przeciwników swojej partii, wykorzystując terror jako politykę państwa w celu ustanowienia państwa totalitarnego. Aby w każdy możliwy sposób udaremnić przyszłe odchylenia, wprowadził dekret o jedności partii i zabronił członkom wstępowania do frakcji opowiadających się za polityką odmienną od ustalonej kierownictwa. Dla utrzymania dyscypliny politycznej powołano Centralną Komisję Kontroli Partii. Lenin nie sprzyjał systemowi parlamentarnemu i utworzył Orgbiuro w celu przydzielenia sił oraz Biuro Polityczne w celu podjęcia decyzji o polityce omijającej większy i trudniejszy w zarządzaniu Komitet Centralny. W 1917 roku Stalin został wybrany do Komitetu Centralnego, zachowując to stanowisko do końca życia. Stalin pracował nad ugruntowaniem mitu, jakoby on i jego Centrum Partyjne kierowali Rewolucją Październikową, w wyniku której do władzy doszli komuniści. W 1922 roku Stalin został sekretarzem generalnym, a jego wpływy stale się poszerzały. Śmierć Lenina w 1924 r. stworzyła próżnię władzy dla kontroli nad Partią Komunistyczną i Związkiem Radzieckim. Stalin kontynuował leninowskie metody konsolidacji władzy. Jako sekretarz generalny utrzymywał kontakt z urzędnikami komunistycznymi w całym kraju. Stalin usunął zagrożenia dla swojej bazy władzy ze strony partii. Utworzył umiarkowaną koalicję z Grigorijem E. Zinowiewem (1883–1936) i Lwem B. Kamieniewem (1883–1936), obydwoma wybitnymi komunistami, aby rządzić partią i manewrować przeciwko Leonowi Trockiemu, swemu głównemu rywalowi i przywódcy lewicy- skrzydłowi komuniści. Stalin opowiadał się najpierw za ustanowieniem komunizmu w Związku Radzieckim, a nie za teorią permanentnej rewolucji, za którą opowiadali się zarówno Lenin, jak i Trocki. Trocki został wkrótce wydalony z partii komunistycznej i wygnany w 1929 r. Stalin zawarł wówczas sojusz z prawicowymi członkami partii komunistycznej pod przewodnictwem Mikołaja Bucharina (1888–1938) przeciwko

Kamieniewowi i Zinowiewowi, którzy bezskutecznie próbowali przeciwstawić się Stalinowi. Przeciwnicy Stalina faworyzowali szefa partii leningradzkiej Siergieja Kirowa (1886–1934), jednego z bliskich współpracowników Stalina i zwolennika umiarkowanej polityki wobec chłopstwa. Zabójstwo Kirowa w 1934 r. zapoczątkowało czystkę w lokalnej partii leningradzkiej i masowe deportacje do obozów ciężkiej pracy, zwanych gułagami, na Syberii. Zinowjew i Kamieniew, byli sojusznicy Stalina, zostali aresztowani i straceni za rzekomy udział w morderstwie Kirowa. Dalsze ogłoszenie o wykryciu rzekomego spisku wygnanego Trockiego mającego na celu obalenie reżimu stalinowskiego zapoczątkowało serię czystek w Związku Radzieckim, które osiągnęły swój szczyt w latach 1936–38. Stalin zniszczył wyższy szczebel pierwotnie zaangażowanych komunistów, zastępując ich lojalnymi nominacjami. Stalin miał skuteczną tajną policję, znaną jako Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD). Dzięki intensywnej inwigilacji prowadzonej przez sieć informatorów NKWD twierdziło, że odkryło liczne antyradzieckie spiski. Wszystkich rzekomo dysydentów oskarżano o przestępstwa, zwykle sfabrykowane, i zmuszano do podpisywania zeznań, co kończyło się wyrokami śmierci lub wieloletnimi ciężkimi robotami. Wiele aresztowań i wyroków przeprowadzono w tajemnicy, chociaż niektórzy z oskarżonych o przestępstwa zostali poddani publicznym „procesom pokazowym”, które miały zapewnić iluzję sprawiedliwości, ale w rzeczywistości miały z góry określone wyniki. W 1937 r. Biuro Polityczne wydało zarządzenie zezwalające na stosowanie przymusu fizycznego, którym NKWD usprawiedliwiała tortury i pozasądowe egzekucje. Choć w momencie rozpoczęcia czystek szefem NKWD był Genrih Jagoda (1891–1938), w szczytowym okresie czystek szefem NKWD był Nikołaj Jeżow (1895–1940), nazywany „Krwawym Karłem”; w związku z tym okres ten nazywany jest czasami erą Jeżowszczyzny lub erą Jeżowa. Pod koniec czystek Jeżow, aresztowany pod zarzutem szpiegostwa i zdrady stanu, został stracony, a wkrótce zastąpiony przez Ławrientija Berii (1899–1953), długoletniego współpracownika Stalina. W szczytowym okresie czystek odbyły się trzy procesy byłych wyższych przywódców partii komunistycznej; zostali oskarżeni o udział w spisku mającym na celu zamordowanie Stalina i innych przywódców radzieckich oraz o próbę demontażu sowieckiego reżimu. W pierwszym procesie w 1936 r. wzięło udział 16 oskarżonych, a wśród nich główni byli Zinowjew i Kamieniew. Wszyscy oskarżeni zostali skazani i straceni. Zinowjew i Kamieniew udzielili zeznań pod warunkiem oszczędzenia życia ich samych i członków ich rodzin. Chociaż Stalin zapewniał obu mężczyznom, że warunki zostaną spełnione, nie tylko stracono Zinowjewa i Kamieniewa, ale także większość członków ich rodzin została aresztowana i stracona. W drugim procesie, który odbył się w 1937 r., wzięło udział 17 oskarżonych, m.in. Karol Radek (1885–1939) i Grigorij Sokolnikow (1888–1939); 13 oskarżonych zostało straconych, a czterech otrzymało wyroki ciężkich robót. W trzecim procesie, w 1938 r., wzięło udział 21 oskarżonych, w tym Bucharin, były szef Międzynarodówki Komunistycznej, były premier Aleksiej Rykow (1881–1938), Christian Rakowski (1873–1941), Nikołaj Krestinski (1883–1938) i Jagoda. Bucharin zgodził się przyznać pod warunkiem, że oszczędzi jego żonę; po jego egzekucji została skazana na ciężkie roboty. Czystki przeprowadzone w wojsku zakończyły się egzekucją lub uwięzieniem ponad połowy wszystkich oficerów. W 1937 r. potajemnie sądzono grupę generałów wojskowych, w tym Michaiła N. Tuchaczewskiego (1893–1937). Wojsko pozostało słabe, przez co Związek Radziecki był podatny na ataki, czego dowodem była inwazja niemiecka podczas II wojny światowej (1939 r.). – 45). Czystki rozprzestrzeniły się na ogół społeczeństwa, a NKWD oskarżyło niezliczoną liczbę zwykłych ludzi o rzekome przestępstwa. W obliczu Wielkiego Terroru Stalin wprowadził w 1936 r. nową radziecką konstytucję. Konstytucja, promowana jako instrument demokracji, przewidywała wolne, tajne wybory oparte na powszechnym głosowaniu. Gwarantowała także wszystkim obywatelom szereg praw obywatelskich i gospodarczych. Jednakże inne postanowienia konstytucji unieważniły te nowe prawa. Czystki w republikach nierosyjskich były szczególnie brutalne. W latach 1937–40 NKWD przeprowadziło szereg operacji narodowych, wymierzonych w określone grupy mniejszościowe i członków oskarżonych o próbę destabilizacji kraju. Lokalnym urzędnikom NKWD wyznaczono limity aresztowań i egzekucji. W 1938 roku uchwalono ustawę o wstrzymaniu działalności NKWD

systematycznych represji i egzekucji. Jednakże takie działania nie położyły kresu stosowaniu przez Stalina masowych aresztowań i wygnań, gdyż sporadycznie kontynuował on takie praktyki aż do swojej śmierci w 1953 r. Trocki, ostatni z wrogów Stalina, został zamordowany szpikulcem do lodu w Meksyku w 1940 r., prawdopodobnie przez NKWD. W 1939 roku cała władza spoczywała w rękach Stalina i jego najbliższego otoczenia. W czystkach zginęło wiele milionów ludzi. Kilkaset tysięcy zostało straconych, a miliony zesłano, torturowano i zesłano do obozów ciężkiej pracy, gdzie umierali z głodu, chorób i przepracowania. Dokładne powody, dla których Stalin zdecydował się na rozpoczęcie czystek, są niejasne. Chociaż czystki odniosły sukces w konsolidacji kontroli Stalina nad Partią Komunistyczną i reżimem sowieckim, poważnie osłabiły osiągnięcia militarne, kulturalne i intelektualne kraju oraz zdolności przywódcze. Zjazdy partii odbywały się coraz rzadziej, a władza państwa rosła. Wokół Stalina rozwinął się kult jednostki. Za jego życia uwielbienie i cześć zwykłego narodu wobec Stalina przyćmiły tę, którą okazywano Leninowi.

Chomeini, ajatollah Ruhollah

(ok. 1900–1989) irański przywódca religijny i polityczny

Ruhollah Chomeini, irański przywódca religijny znany pod islamskim tytułem ajatollaha, był siłą napędową ruchu, który obalił szacha Mohammada Rezę Pahlawiego w 1979 r.; następnie został najwyższym autorytetem politycznym i religijnym Iranu na następne 10 lat. Chociaż Chomeini urodził się w biednej rodzinie, był wnukiem i synem mułłów (przywódców religijnych szyitów). Kiedy miał pięć miesięcy, jego ojciec zginął w sporze. Młodego Chomeiniego wychowywała następnie matka, później ciotka, a w końcu starszy brat Murtaza. Chomeini kształcił się w różnych szkołach islamskich i otrzymał naukę, jakiej oczekuje się od syna mułły. Chomeini był uważnym, inteligentnym, pracowitym i poważnym uczniem. Około 1922 osiadł w mieście Kom, a około 1930 przyjął nazwisko Chomeini od miejsca urodzenia, Chomein (lub Chomeyn). Jako szanowany szyicki uczonek i nauczyciel Chomeini jest autorem wielu prac na temat islamskiej filozofii, prawa i etyki. To jego jawny sprzeciw wobec władcy Iranu, szacha Mohammada Rezy Pahlawiego, a także zdecydowane poparcie przez Chomeiniego czystości islamu, zapewniły mu poparcie w Iranie. W latach pięćdziesiątych Chomeini otrzymał religijny tytuł ajatollaha, ciesząc się powszechnym uznaniem; na początku lat 60. otrzymał tytuł wielkiego ajatollaha, co uczyniło go jednym z najwyższych przywódców religijnych społeczności szyickiej w Iranie. W latach 1962–63 Chomeini publicznie sprzeciwiał się programowi reformy rolnej szacha; wypowiadał się także przeciwko emancypacji kobiet w Iranie w stylu zachodnim. Krytyka ta doprowadziła do aresztowania Chomeiniego, co szybko wywołało zamieszki antyrządowe. Po roku więzienia Chomeini został w listopadzie 1964 r. zmuszony do emigracji; ostatecznie osiadł w świętym szyickim mieście Nadżaf w Iraku, skąd w dalszym ciągu nawoływał do odsunięcia szacha od władzy. Od połowy lat 70. pozycja Chomeiniego w Iranie wzrosła. Kiedy ciągłe potępianie szacha przez Chomeiniego spowodowało trudności polityczne w Iraku, władca Iraku Saddam Husajn wydalil Chomeiniego z kraju w październiku 1978 r. Chomeini i jego druga żona osiedlili się następnie w Neauphle-le-Château na przedmieściach Paryża. Stamtąd ajatollah Chomeini kierował ruchem mającym na celu usunięcie szacha. Wezwanie Chomeiniego do strajku generalnego w październiku 1978 r. doprowadziło do wyniszczającego strajku na irańskich polach naftowych w listopadzie. Te i inne strajki doprowadziły do masowych demonstracji, zamieszek i niepokoju społecznych, co z kolei wymusiło wyjazd szacha z kraju 16 stycznia 1979 r. Chomeini przybył do stolicy Iranu, Teheranu, 1 lutego i został powszechnie uznany za przywódcę religijny rewolucji irańskiej. Ajatollah Chomeini powołał rząd 5 lutego, a następnie przeniósł się do świętego miasta Kom. W grudniu 1979 roku przyjęto nową konstytucję, która utworzyła w Iranie republikę islamską. Chomeini został dożywotnim przywódcą politycznym i religijnym Iranu (fagih). Chociaż ajatollah Chomeini nie piastował żadnego oficjalnego urzędu rządowego, okazał się nieubłagany w swojej determinacji, aby przekształcić Iran w teokratycznie

rządzone państwo islamskie. Kierował odrodzeniem tradycyjnych, fundamentalistycznych islamskich wartości, zwyczajów, praw i procedur prawnych, wyjaśniając, w jaki sposób mają one wpłynąć na całą publiczną i prywatną działalność w Iranie. Chomeini działał także jako arbiter wśród różnych zwaśnionych frakcji świeckich i religijnych rywalizujących o władzę w nowym państwie rewolucyjnym. Mimo to Chomeini podejmował ostateczne decyzje w ważnych sprawach wymagających jego osobistego autorytetu. Głównym tematem polityki zagranicznej Chomeiniego było całkowite porzucenie prozachodniego stanowiska szacha i przyjęcie postawy wrogości zarówno wobec Stanów Zjednoczonych, jak i Związku Radzieckiego. W tym samym czasie Iran Chomeiniego próbował eksportować swoją wersję islamskiego fundamentalizmu do sąsiednich krajów muzułmańskich. Po tym, jak irańscy bojownicy zajęli ambasadę USA w Teheranie 4 listopada 1979 r., Chomeini usankcjonował przetrzymywanie personelu dyplomatycznego USA jako zakładników przez ponad rok, co na wiele lat zepsuło stosunki dyplomatyczne ze Stanami Zjednoczonymi. Chomeini odmówił także szybkiego pokojowego rozwiązania wojny iracko-irańskiej, która rozpoczęła się w 1980 r., nalegając na jej przedłużenie w nadziei na obalenie prezydenta Iraku Saddama Husajna. Chomeini ostatecznie zatwierdził zawieszenie broni w 1988 r., co skutecznie zakończyło konflikt. Ścieżka rozwoju gospodarczego Iranu pod rządami Chomeiniego prawie nie powiodła się, a jego dążenie do zwycięstwa w wojnie iracko-irańskiej ostatecznie okazało się bezcelowe i niezwykle kosztowne dla Iranu. Niemniej jednak Chomeini był w stanie utrzymać, samą siłą osobowości, władzę nad irańskimi masami szyickimi i aż do swojej śmierci w 1989 r. pozostał najwyższym arbitrem politycznym i religijnym w kraju.

Chruszczow, Nikita

(1894–1971) przywódca radziecki

Nikita Siergiejewicz Chruszczow był pierwszym sekretarzem partii komunistycznej i de facto przywódcą Związku Radzieckiego w latach 1953–1964; jednocześnie pełnił funkcję premiera w latach 1958–1964. Kolorowy i wysoce kontrowersyjny Chruszczow był reformatorem, którego bystry intelekt często był przyćmiony jego impulsywną osobowością. Zniósł najbardziej bezwzględne aspekty systemu politycznego i z ograniczonym sukcesem próbował dogonić i wyprzedzić gospodarkę USA. W sprawach zagranicznych stanowczo utrzymywał jedność bloku wschodniego i balansował pomiędzy „pokojowym współistnieniem” a kilkoma niebezpiecznymi konfrontacjami ze Stanami Zjednoczonymi. Był bez wątpienia jedną z najważniejszych postaci zimnej wojny. Chruszczow urodził się w kwietniu 1894 r. w Kalinowce w Rosji, niedaleko granicy z Ukrainą. Jego rodzice byli niepiśmiennymi chłopami, a młody Nikita bardziej zaznajomił się z ciężką pracą niż z formalną edukacją. W 1908 r. rodzina przeniósła się na Ukrainę, gdzie pracował na różnych stanowiskach fabrycznych i zaangażował się w zorganizowany ruch robotniczy. W 1917 wstąpił do rewolucyjnych bolszewików, później walczył w Armii Czerwonej. Po wojnie uzyskał wykształcenie marksistowskie w szkole technicznej i otrzymał stanowisko polityczne na Ukrainie. W ciągu następnych 20 lat Chruszczow szybko awansował w szeregach partii komunistycznej, a w 1939 r. został pełnoprawnym członkiem Biura Politycznego. Jego sukces był w dużej mierze zasługą lojalności wobec Stalina. Podczas II wojny światowej pomagał organizować obronę Ukrainy i przenoszenie przemysłu ciężkiego w głąb Rosji, był także pod Stalingradem, gdy Armia Czerwona odwróciła losy wojny przeciwko Niemcom. Po wojnie Chruszczow pozostał wpływowym członkiem Biura Politycznego, a kiedy Stalin zmarł w marcu 1953 r., walczył o przywództwo z Gieorgijem Malenkowem, Ławrentijem Berią i Nikołajem Bułganinem. Malenkow został premierem i początkowo wydawało się, że jest prawdziwym następcą, ale jako pierwszy sekretarz partii komunistycznej Chruszczow posiadał realną władzę. Na początku 1955 roku wyłonił się jako wyraźny przywódca Związku Radzieckiego. Po uzyskaniu pełnej kontroli Chruszczow rozpoczął ambitne reformy gospodarcze. Chruszczow kontynuował także politykę znacznych wydatków na wojsko. Pod jego przywództwem Związek Radziecki dotrzymał kroku wyścigowi zbrojeń nuklearnych ze Stanami

Zjednoczonymi i opracował program kosmiczny, który odniósł znaczące sukcesy. Wystrzelenie satelity Sputnik w 1957 r. i pierwszy załogowy lot kosmiczny w 1961 r. były wielkimi triumfami technicznymi Związku Radzieckiego. Chruszczow zdecydował się także na bardzo ryzykowne posunięcie, aby zdemaskować okropności epoki stalinowskiej i promować reformy polityczne. W lutym 1956 r. wygłosił przemówienie na XX Zjeździe Partii, w którym potępił „kult jednostki” Stalina, udokumentował różne zbrodnie starego reżimu i przedstawił politykę „destalinizacji”. Wystąpienie wzbudziło nadzieję, że Chruszczow będzie tolerował autonomię, a może nawet demokrację w bloku wschodnim. Nadzieje te okazały się złudne, gdy w 1956 r. powstanie ludowe na Węgrzech zostało stłumione przez brutalną interwencję wojskową autoryzowaną przez Chruszczowa. Akcja ta zszokowała Zachód, który z radością przyjął zapewnienia Chruszczowa, że Związek Radziecki pragnie pokojowego współistnienia” kapitalizmu i komunizmu. Wydawało się, że Chruszczow nie jest w stanie oprzeć się pokusie okresowej drwiny z Zachodu i miał kilka alarmujących starć ze Stanami Zjednoczonymi. W latach 1958–1961 bezskutecznie próbował wypchnąć Stany Zjednoczone i ich sojuszników z Berlina, ostatecznie budując niesławny mur berliński. Upokorzył także Eisenhowera w 1960 roku, ujawniając schwywanie amerykańskiego samolotu szpiegowskiego U-2 i jego pilota. Najbardziej ryzykowne ze wszystkiego było to, że w 1962 roku Chruszczow potajemnie umieścił rakiety nuklearne na komunistycznej Kubie. Celem tego hazardu była ochrona Kuby przed atakiem USA i zapewnienie Związkowi Radzieckiemu natychmiastowego parytetu strategicznego. Kiedy jednak amerykańskie samoloty szpiegowskie wykryły rakiety, doszło do konfliktu, który niepokojąco zbliżył świat do wojny nuklearnej. Ostatecznie kubański kryzys raketowy został rozwiązany tylnymi kanałami dyplomatycznymi, a Sowieci usunęli rakiety w zamian za zobowiązanie Stanów Zjednoczonych do nienajeżdżania Kuby i usunięcia amerykańskich rakiet z Turcji. Obie strony coś zyskały, ale powszechnie uważano, że Chruszczow ustąpił w obliczu determinacji USA. W tym czasie narobił sobie już zbyt wielu wrogów w Związku Radzieckim. Ostatecznie pod koniec 1964 r. Chruszczow został odsunięty od władzy przez konserwatywną frakcję pod przewodnictwem Leonida Breżniewa. Ocalono mu życie, co być może jest dowodem powodzenia reform politycznych, ale Chruszczow spędził resztę życia w areszcie domowym. Zmarł w Moskwie we wrześniu 1971 r.

Cypr, niepodległość

4 czerwca 1878 roku Wielka Brytania zawarła traktat z sułtanem osmańskim Abdulem Hamidem II, oficjalnie znany jako Konwencja Sojuszu Obronnego. W traktacie tym Abdul Hamid zgodził się na pożyczanie Cypru Wielkiej Brytanii, zachowując jednocześnie suwerenność osmańską nad wyspą i prawo do pobierania podatku zwanego trybutem. Wielka Brytania uzyskała de facto kontrolę nad wyspą oraz prawo do stanowienia prawa i umów międzynarodowych w imieniu Cypru. W ciągu kilku tygodni od podpisania tego traktatu nad Nikozją wywieszono flagę Union Jack, a wkrótce potem z Malty przybył kontyngent żołnierzy armii indyjskiej, aby chronić brytyjskie rządy kolonialne, które trwały 82 lata. Dla Wielkiej Brytanii Cypr stał się ważnym obszarem przejściowym dla jej interesów na Bliskim Wschodzie. Wyspa została formalnie przejęta przez Brytyjczyków w 1914 r., kiedy Imperium Osmańskie sprzymierzyło się z Niemcami i innymi mocarstwami centralnymi podczas I wojny światowej. Na mocy traktatu w Lozannie z 1923 r. Turcja i Grecja zgodziły się, że Cypr pozostanie pod zwierzchnictwem brytyjskim, a w 1925 r. Cypr został ogłoszony kolonią koronną. Zarówno Grecy, jak i Turcy cypryjscy uważali kontrolę brytyjską za mile widzianą ulgę w tureckich podatkach; wielu Greków cypryjskich uważało również, że odejście administracji osmańskiej zbliżyło wyspę do greckiego marzenia o enosis, czyli zjednoczeniu z Grecją. Zatem zapoczątkowały wysiłki Greków cypryjskich, aby powiązać losy wyspy z losem Grecji. Rząd brytyjski w dalszym ciągu formalnie stwierdzał, że nie rozważa się żadnej zmiany statusu wyspy. Taka postawa jeszcze bardziej rozgorczyła Greków cypryjskich, choć dla Turków cypryjskich była pewnym pocieszeniem. 1 kwietnia 1955 roku tajna organizacja nazywająca się Narodową Organizacją Bojowników Cypryjskich – znana pod greckimi

inicjantami jako EOKA (Ethniki Organosis Kyprion Agoniston) – ogłosiła walkę aż do śmierci, aby wyzwolić wyspę spod panowania brytyjskiego i połączyć ją z Kontynentem grecki. Wojna o przyszłość Cypru rozpoczęła się wraz z upadkiem imperiów kolonialnych na całym świecie. Brytyjczycy uważali, że nie ma mowy o unii z Grecją ani o pełnej niepodległości Cypru. Biorąc pod uwagę swoje zobowiązania na Bliskim Wschodzie i jego wciąż ważną rolę na południowo-wschodniej flance Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO), Wielka Brytania uważała Cypr za kluczową bazę wojskową na tradycyjnym skrzyżowaniu rywalizacji wielkich mocarstw o wpływy we wschodniej części Morza Śródziemnego. Reakcje Turków cypryjskich były przewidywalne. Turcy uważali, że w przypadku powodzenia greckiej walki o enosis z brytyjskimi rządami kolonialnymi, mniejszość tureckojęzyczna na wyspie utraci ochronę Brytyjczyków. Strach przed greckim zwycięstwem skłonił do utworzenia kontrorganizacji Turków cypryjskich znanej jako VULCAN; mniejszość Turków cypryjskich współpracowała także z brytyjską policją i wojskiem w tropieniu podejrzanych bojowników EOKA. Na hasło enosis Turcy cypryjscy odpowiedzieli własnym rozwiązaniem, czyli takizmem, czyli podziałem Cypru. Georgios Grivas, który wcześniej służył jako pułkownik armii greckiej, dowodził EOKA. Grivas przybył na wyspę z Grecji w 1954 roku i zaczął przygotowywać dobrze zorganizowane powstanie. W Nikozji na początku 1955 roku rozeszły się pogłoski o lądowaniu sabotażystów i infiltracji agentów wysłanych z Grecji, i zorganizowany opór zaczął przetaczać się przez wąskie uliczki i wkrótce Cypr stał się uzbrojonym obozem. Szacuje się, że na całej wyspie rozmieszczono około 28 000 żołnierzy brytyjskich, którzy obstawiali blokady drogowe, przeszukiwali przechodniów, ścigali nieuchwytnych podejrzanych o terroryzm oraz odkrywali składy i kryjówki broni w najbardziej nieprawdopodobnych miejscach. Cypr stał się niebezpiecznym słabym punktem sojuszu NATO. Należało wypracować system etnicznego podziału władzy, który zadowoliliby Grecję i Turcję, ponieważ oba narody pracowały na rzecz ochrony swoich cypryjskich rodaków etnicznych, a także własnych interesów. Rozmowy między obydwojema krajami trwały przez cały styczeń 1959 r. 5 lutego premier Grecji Constantine Karamanlis i Turcja Adnan Menderes spotkali się w Zurychu, gdzie po negocjacjach i konsultacjach z przywódcami obu wspólnot cypryjskich przygotowali zarys rozwiązania do sytuacji na Cyprze. Z tym dokumentem w ręku udali się do Londynu, gdzie dołączyli do nich abp Mikhalis Khristodoulou Makarios III i dr Fazil Kuchuk, przywódca polityczny społeczności Turków cypryjskich. Nowa konstytucja cypryjska, oparta na porozumieniach z Zurychu i Londynu, została uchwalona w kwietniu 1960 roku i utorowała drogę do proklamowania niepodległej Republiki Cypryjskiej. Prezydentem republiki był Grek cypryjski, a wiceprezydentem Turek cypryjski, przy czym obaj byli wybierani przez swoje reprezentatywne społeczności. Obaj mieli prawo weta w sprawach zagranicznych, obronności, sprawach fiskalnych i bezpieczeństwa.

Trzy traktaty

W tym samym dniu, w którym sfinalizowano konstytucję, towarzyszyły jej trzy traktaty: Traktat Gwarancyjny, Traktat Sojuszniczy i Traktat ustanawiający. Traktat gwarancyjny został podpisany przez Turcję, Wielką Brytanię, Grecję i Cypr. Stwierdził, że cztery kraje zgodziły się nie podejmować działań mających na celu, bezpośrednio lub pośrednio, zjednoczenie Cypru z jakimkolwiek innym państwem lub podział wyspy. Traktat sojuszniczy obejmował Cypr, Grecję i Turcję. Utworzyła na wyspie trójstronną kwaterę główną i zezwoliła dwóm ostatnim państwom na rozmieszczenie na Cyprze odpowiednio 950 i 650 osób w celu ochrony wyspy. Traktat o ustanowieniu został podpisany między Wielką Brytanią a Cyprzem i przyznał Wielkiej Brytanii suwerenność nad terytorium na południowym wybrzeżu wyspy dla dwóch baz wojskowych, Akrotiri i Dhekelia. Porozumienie konstytucyjne osiągnięto za cenę około 500 zabitych podczas walk EOKA z Brytyjczykami, ale umożliwiło także kolonialne wycofanie się Wielkiej Brytanii z Cypru. Flaga, pod którą miały się zjednoczyć obie społeczności Cypru, została publicznie wywieszona 16 sierpnia 1960 roku. Union Jack został zastąpiony białą flagą, na której widniała pomarańczowa mapa Cypru z małymi zielonymi gałązkami pod spodem.

Cypr, inwazja turecka

19 lipca 1974 roku tureckie okręty wojenne i statki desantowe ruszyły w stronę północnego wybrzeża Cypru. Inwazja – czyli interwencja Turków – była odpowiedzią Turcji na wojskowy zamach stanu z 15 lipca, który obalił arcybiskupa Mikhalisa Christodoulou Makariosa III, prezydenta Cypru, na rozkaz junty wojskowej sprawującej władzę w Atenach w Grecji. Tureccy urzędnicy uzasadniali akcję militarną postanowieniami art. IV Traktatu Gwarancyjnego, zwracając uwagę na niemożność wspólnych działań z Grecją i niechęć Wielkiej Brytanii do użycia siły militarnej w celu przywrócenia stanu rzeczy ustalonego w konstytucji z 1960 r. Turecka ofensywa wojskowa rozpoczęła się 20 lipca i choć grecka Gwardia Narodowa próbowała bronić wybrzeża północnego Cypru, została pokonana przez znacznie silniejsze tureckie siły zbrojne. Grecka Gwardia Narodowa była słabo uzbrojona, podczas gdy Turcy używali nowego sprzętu i broni zakupionej niedawno od Stanów Zjednoczonych. Wielka Brytania ewakuowała około 12 000 Brytyjczyków i innych obcokrajowców, a także pewną liczbę Cypryjczyków do bazy wojskowej Akrotiri, a stamtąd do Anglii. Do 22 lipca Organizacji Narodów Zjednoczonych udało się uzyskać zawieszenie broni. Na tym etapie operacji, nazwanej Attila II, Turcy kontrolowali jedynie pas północnego wybrzeża o długości około 16 km, obejmujący Kyrenię i kilka wiosek. Pod presją wydarzeń na Cyprze junta ateńska po ponad siedmiu latach sprawowania władzy ostatecznie upadła. Były premier Constantine Karamanlis wrócił z wygnania w Paryżu, aby utworzyć nowy gabinet. Jednocześnie Nicos Sampson rzekł się siedmiodniowej prezydentury na Cyprze, pozostawiając rozbity kraj Głafcosowi Cleridesowi, który wcześniej był przewodniczącym Izby Reprezentantów. W pierwszych dniach okresu po inwazji Grecka Gwardia Narodowa zaatakowała Turków cypryjskich, pogarszając w ten sposób stosunki między społecznościami. 25 lipca w Genewie zorganizowano konferencję mocarstw gwarantów (Grecji, Turcji i Wielkiej Brytanii) oraz Cypru, której efektem była deklaracja wzywająca do wymiany więźniów i ochrony przez siły ONZ enklaw Turków cypryjskich. Zgodnie z planem, druga część konferencji odbyła się 9 sierpnia z udziałem Cleridesa oraz dużego zespołu doradców i ekspertów reprezentujących Cypr. W międzyczasie niewielki obszar Cypru zajęty przez armię turecką został dalej okupowany przez około 30 000 żołnierzy wraz z towarzyszącymi im czołgami i artylerią. 13 sierpnia turecki minister spraw zagranicznych Turan Günes zaszokował opinię międzynarodową, odrzucając złożony przez Clerides wniosek o 36–48-godzinne opóźnienie w celu rozpatrzenia propozycji rozwiązania kryzysu. Następnego dnia o świcie opancerzone kolumny tureckie rozłożyły się na wschód i zachód od Nikozji. Tym działaniem Turcja naruszyła wiele rezolucji Rady Bezpieczeństwa wzywających do zawieszenia broni i wycofania wojsk, a także porozumień podpisanych w Genewie. Po kolejnych trzech dniach walk Turcja ogłosiła zawieszenie broni, ale dopiero 37 procent Cypru znalazło się pod turecką okupacją wojskową. Około 10 000 uchodźców Turków cypryjskich z enklaw na południu zostało przewiezionych samolotami na północny Cypr z baz brytyjskich przez Turcję. Około 140 000–160 000 Greków cypryjskich, stanowiących mniej więcej jedną trzecią populacji wyspy, zostało wypędzonych ze swoich domów i ziemi. Udokumentowano akty czystek etnicznych dokonane przez tureckie wojsko, a wielu jeńców wojennych nadal pozostaje nieznanymi. Wydarzenia 1974 r. radykalnie zmieniły wewnętrzną równowagę sił między obiema społecznościami cypryjskimi i połączyły ich dominującą separacją polityczną i instytucjonalną z wyraźną separacją fizyczną i geograficzną. Do dnia dzisiejszego wyspa pozostaje podzielona pomiędzy greckojęzyczne południe, obecnie będące członkiem UE, oraz samowwarczą Turecką Republikę Cypru Północnego, uznawaną jedynie przez Turcję.

Carter, Jimmy

(1924–) Prezydent USA

James Earl Carter Jr. był prezydentem Stanów Zjednoczonych w latach 1977–1981, zastępując Geralda Forda. Choć sprawował tę funkcję tylko przez jedną kadencję, był znaczącym prezydentem zarówno w sprawach zagranicznych, jak i wewnętrznych, a także przewodniczył burzliwemu okresowi w historii Ameryki. Podobnie jak jego poprzednik był utalentowanym uczniem i sportowcem oraz oficerem marynarki wojennej. Zrezygnował ze służby w marynarce wojennej w 1953 roku zaraz po śmierci ojca i przez resztę dekady pracował na rodzinnej farmie orzeszków ziemnych w Georgii, aktywnie angażując się w lokalną politykę. W 1962 roku został wybrany do Senatu stanowego, a zaledwie cztery lata później kandydował na gubernatora, przegrywając, ale wygrywając wybory w 1970 roku. Wydawało się, że podczas wyborów bez ogródek wypowiada się na temat segregacjonistów, ale potępił segregację natychmiast po objęciu urzędu. Był pierwszym gubernatorem południa, który potępił segregację i podkreślił swój punkt widzenia, mianując czarnych na wiele urzędów stanowych. Pragmatyk nastawiony na reformy, pracował nad usprawnieniem władz stanowych, skondensowaniem programów i agencji, przy jednoczesnym zwiększeniu finansowania szkół, zwłaszcza w biedniejszych częściach stanu. Jednak nic podczas jego urzędowania na stanowisku gubernatora nie zwróciło na niego uwagi całego kraju, a kiedy w 1976 r. kandydował na prezydenta, był prawie zupełnie nieznan. Uczynił reorganizację rządu stanowego centralnym punktem swojej kampanii narodowej, a jego charyzma, południowość i tradycyjny charakter moralny (Carter przez lata uczył w szkółce niedzielnej, a jego siostra Ruth była znaną ewangelistką) zostały dobrze przyjęte w następstwie korupcji Nixona i braku znaczenia Forda. Chociaż jego sprzeciw wobec segregacji oddalał go od Dixiekratów, był konserwatystą jak na Demokratę i krytykował kandydata Demokratów z 1972 r., George'a McGoverna, za zbyt liberalny charakter. Nastroje były przeciwko Fordowi na tyle, że Carter wygrał wybory, aczkolwiek z niewielką (2%) przewagą. Był pierwszym od 1848 roku prezydentem wybranym z Południa. Jako prezydent Carter odziedziczył trudną sytuację gospodarczą. Stagflacja i kryzys naftowy z 1973 r. zbyt długo hamowały wzrost gospodarczy, po długim okresie dobrej kondycji, do którego Amerykanie przyzwyczaili się po drugiej wojnie światowej. Kryzys energetyczny z 1979 r. nastąpił po rewolucji irańskiej, kiedy (wcześniej wspierany przez Amerykanów) szach Iranu uciekł ze swojego kraju i pozwolił ajatollahowi Chomeiniemu przejąć władzę. Inflacja osiągnęła dwucyfrowy poziom i choć wiele rozwiązań Cartera prawdopodobnie okazało się skutecznymi, rezultaty można było zobaczyć dopiero po przegranej przez niego wyborach w 1980 roku. Carter celował w dyplomacji. We wrześniu 1978 r. sprowadził izraelskiego premiera Menachema Begin i egipskiego prezydenta Anwara el-Sadata do Camp David, aby kontynuować i sfinalizować negocjacje pokojowe, które trwały od miesięcy po wojnie Jom Kippur i innych konfliktach na Bliskim Wschodzie tej dekady. Porozumienia z Camp David pozostają jednym z najważniejszych wydarzeń we współczesnych stosunkach na Bliskim Wschodzie, ustanawiając precedens dla dyplomacji arabsko-izraelskiej, jednocześnie oddzielając potężny Egipt od jego arabskich sojuszników. Polityka zagraniczna Cartera kierowała się poszanowaniem praw człowieka, co mogło mieć wpływ na jego decyzję o odrzuceniu prośby szacha o pomoc podczas rewolucji irańskiej. Chociaż panowanie szacha rozpoczęło się przy wsparciu Ameryki zaraz po drugiej wojnie światowej, a jego rządy pozostały bardziej liberalne i przyjazne Zachodowi niż jakiegokolwiek inne w regionie, jego polityka społeczna wciąż odbiegała od tego, co popieraliby nawet konserwatywni mieszkańcy Zachodu, a przez pod koniec lat 70. różnica ta była bardziej wyraźna niż 30 lat wcześniej. W październiku 1979 r. Carter ostatecznie zezwolił szachowi na wygnaniu na wjazd do Stanów Zjednoczonych w celu leczenia raka. W odpowiedzi irańscy bojownicy zajęli ambasadę amerykańską w Teheranie i przez ponad rok przetrzymywali 53 zakładników. Powszechne są spekulacje, że ostateczne negocjacje zostały opóźnione przez partie ubiegające się o wybór Ronalda Reagana; zakładnicy zostali zwolnieni w dniu jego inauguracji. Połączenie upadającej gospodarki i kryzysu zakładników

doprowadziło do porażki Cartera z Reaganem w wyborach w 1980 roku. Przez lata uważano go za coś w rodzaju żartu, symbolu słabej Partii Demokratycznej, która nie jest w stanie stawić czoła 12-letniej erze Reagana-Busha. Pozostał aktywny w pracy humanitarnej, szczególnie w obszarach praw człowieka i zdrowia publicznego, i był dopiero trzecim prezydentem USA, któremu przyznano Pokojową Nagrodę Nobla. Od lat 90. pełnił funkcję okazjonalnego dyplomaty, odwiedzając takie kraje, jak Korea Północna i Wenezuela, i był pierwszym prezydentem, który odwiedził Kubę od czasu rewolucji 1959 r. Był także aktywny w organizacji charytatywnej Habitat for Humanity.

Castro, Fidel

(1926-2016) Kubański przywódca rewolucyjny

Szef Kubańskiej Partii Komunistycznej i przywódca rewolucji kubańskiej Fidel Castro jest jedną z najważniejszych postaci świata drugiej połowy XX wieku. Castro, jedna z najdłużej żyjących głów państw czasów nowożytnych i jedna z najbardziej kontrowersyjnych, urodziła się poza związkiem małżeńskim 13 sierpnia 1926 r., kilka kilometrów na południe od Zatoki Nipe, w ówczesnej prowincji Oriente (dzisiejsze Holguín) we wschodniej Kubie. Jego ojciec, Angel Castro y Argiz, był imigrantem z Galicji i właścicielem dużego majątku cukrowniczego; jego matka, Lina Ruz González, była służącą w domu Angela, a po 17. urodzinach Fidela została jego drugą żoną. Jako dorosły Fidel oddalił się od rodziców, utrzymując bliskie stosunki głównie ze swoim młodszym bratem Raúlem, który stał się także jednym z czołowych przywódców rewolucji. Po ukończeniu jezuickiej szkoły średniej Belén w Hawanie w 1945 roku, Castro w tym samym roku wstąpił na uniwersytet w Hawanie. W 1947 wstąpił do umiarkowanej reformistycznej i antyimperialistycznej Partii Prawosławnej (Partido Ortodoxo), kierowanej przez Eduardo Chibása. W 1948 roku udał się do Bogoty w Kolumbii na konferencję studencką odbywającą się podczas dziewiątego spotkania Unii Panamerykańskiej. Tam był świadkiem niezwykłych wydarzeń w Bogotazo i brał w nich udział, kiedy zamordowano liberalnego przywódcę Jorge Gaitána, a w Bogocie wybuchła masowa przemoc uliczna. Uważa się, że te wydarzenia wywarły duży wpływ na jego myślenie o roli przemocy i powstania ludowego w wywoływaniu zmian społecznych. Po powrocie na Kubę poślubił Mirtę Díaz Balart, córkę zamożnej kubańskiej rodziny. Uzyskał dyplom prawnika w 1950 roku i dołączył do małej firmy w Hawanie, której praca skupiała się głównie na biednych. Intensywnie zainteresowany polityką, został kandydatem do parlamentu w 1952 r., ale wybory zostały odwołane po zamachu stanu dokonanym przez generała Fulgencio Batistę. Zdeterminowany rzucić wyzwanie reżimowi, on i jego brat Raúl zaplanowali i przeprowadzili atak na koszary Moncada we wschodniej Kubie 26 lipca 1953 r. Atak okazał się porażką militarną, ale zwycięstwem politycznym, w jego czterogodzinnym programie „Historia rozgrzeszy mnie” podczas procesu w październiku 1953 r., dzięki któremu zyskał sławę w kraju. Uwięziony na niecałe 20 miesięcy z 15-letniego wyroku (wypuszczonego w maju 1955 r. w ramach amnestii generalnej), udał się na wygnanie do Meksyku i zaczął organizować swój Ruch 26 Lipca, w skład którego wchodziłi kubańscy wygnańcy i inni mieszkańcy Ameryki Łacińskiej, w tym Ernesto „Che” Guevara. Tworząc załazek armii partyzanckiej, on i jego zwolennicy 2 grudnia 1956 roku potajemnie powrócili na wschodnią Kubę, gdzie przez następne dwa lata prowadzili wojnę partyzancką przeciwko reżimowi Batisty. Obejmując władzę 1 stycznia 1959 r., nadal nie był jednoznaczny co do swojej ideologii, którą po jego publicznych wypowiedziach można było scharakteryzować jako szeroko nacjonalistyczne i skupiające się na kwestiach sprawiedliwości społecznej. Od 1959 do 1961 rewolucja radykalizowała się i stała się integralną częścią zimnej wojny. W grudniu 1961 roku ogłosił: „Jestem marksistą-leninistą”. Od 1959 roku był niekwestionowanym przywódcą kubańskiej rewolucji i rządu – przez niektórych szanowany, przez innych pogardzany (zwłaszcza przez społeczność kubańskich uchodźców z Miami) – i znany ze swojej wulkanicznej energii, wielogodzinnych przemówień i praktycznego stylu przywództwa. Na

początku 2007 roku wydawało się, że jego śmierć jest nieunikniona, ale sprawował władzę aż do rezygnacji w lutym 2008 roku.

Chávez, Hugo

(1954-2013) Prezydent Wenezueli i rewolucjonista

Hugo Rafael Chávez Frías, prezydent Wenezueli od lutego 1999 r. do 2008 r., był jedną z najbardziej wpływowych i kontrowersyjnych postaci w Ameryce Łacińskiej po zimnej wojnie. Wyróżniający się lewicowo-populistyczną polityką, ostrym antyimperializmem i antyneoliberalizmem, promowaniem integracji Ameryki Łacińskiej – często bombastyczną i polaryzującą retoryką – oraz energią wulkaniczną, a także siłą napędową tzw. rewolucji boliwariańskiej w Wenezueli, Chávez wywołuje silne emocje wśród zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Kluczową debatą wśród naukowców jest to, czy jego „demokratyczny socjalizm” doprowadzi do populistycznej dyktatury charakterystycznej dla Ameryki Łacińskiej w XX wieku, czy też jego rząd będzie w stanie przeprowadzić populistyczną rewolucję społeczną, zachowując jednocześnie demokratyczne struktury polityczne, które przetrwały od czasów Rómulo Betancourt pod koniec lat pięćdziesiątych. Urodzony 28 lipca 1954 r. w mieście Sabaneta (20 000 mieszkańców), stolicy południowo-zachodniego stanu Barinas, pochodzenia hiszpańskiego, indiańskiego i afrykańskiego, był drugim synem nauczycieli szkolnych, otrzymującym dobre wykształcenie. W wieku 17 lat wstąpił do Wenezuelskiej Akademii Nauk Wojskowych, którą cztery lata później ukończył w stopniu podporucznika. Uczęszczał na Uniwersytet Simóna Bolívara w Caracas, wystrajając swoje poglądy polityczne na temat panaamerykańskiego nacjonalizmu („bolivarianizmu”), socjalizmu i antyimperializmu. Przez następne 17 lat służył w wojsku, awansując od spadochroniarza przeciw powstańcom i dowódcy plutonu do podpułkownika i instruktora wenezuelskiej Akademii Wojskowej. 24 lipca 1983 r., w dwusetną rocznicę urodzin Simóna Bolívara, Chávez i jego towarzysze potajemnie założyli Boliwariańską Armię Rewolucyjną (Ejército Revolucionario Bolivariano, czyli ERB-200), której celem było rozpoczęcie rewolucji boliwariańskiej w Wenezueli. 4 lutego 1992 r., pośród powszechnego niezadowolenia społecznego wobec rządu prezydenta Carlosa Andrésa Péreza i jego reform wolnorynkowych (którego najbardziej dramatycznym wyrazem były masowe protesty uliczne i zamieszki znane jako El Caracazo w lutym 1989 r.), ERB uruchomiła nieudaną próbę zamachu stanu. Występując w ogólnokrajowej telewizji, Chávez z dnia na dzień stał się gwiazdą dzięki swoim energicznym potępieniom korupcji i kumoterstwu rządu, zanim on i inni przywódcy zamachu stanu zostali uwięzieni. Dwa lata później został zwolniony na mocy amnestii przez rząd prezydenta Rafaela Caldery. Reorganizując ERB jako Ruch Piątej Republiki (Movimiento Quinto República, w skrócie MQR) i prowadząc kampanię na swojej platformie boliwariańskiej, w grudniu 1998 roku zdobył prezydenturę, zdobywając 56 procent głosów powszechnych. Po objęciu urzędu Chávez rozpoczął zakrojony na szeroką skalę program reform społecznych, gospodarczych i politycznych. W 1999 r., po zablokowaniu wielu jego inicjatyw przez Zgromadzenie Narodowe, nadzorował napisanie i ogłoszenie nowej konstytucji, która przyznała władzy wykonawczej większe uprawnienia i zmieniła nazwę kraju na Boliwariańską Republikę Wenezueli (República Bolivariana de Venezuela). Wybrany ponownie w lipcu 2000 r. na sześcioletnią kadencję, pogłębił reformy już w pierwszych miesiącach sprawowania urzędu. Wiosną 2002 r. zjednoczył się ruch opozycyjny, domagając się jego usunięcia i między 11 a 13 kwietnia został na krótko usunięty ze stanowiska, zanim masowe protesty uliczne doprowadziły do przywrócenia go na stanowisko. W sierpniu 2004 r. zdecydowanie zatriumfował w ogólnokrajowym referendum mającym na celu jego odwołanie, a w grudniu 2006 r. wygrał drugą sześcioletnią kadencję prezydencką, zdobywając 63% głosów. W referendum w grudniu 2007 r. wyborcy odrzucili zaproponowane przez Cháveza zmiany w konstytucji Wenezueli, co zaszkodziło dynamiki jego socjalistycznego programu.

Chiang Ching-kuo

(1910–1988) Chiński przywódca polityczny i reformator

Czang Ching-kuo był najstarszym synem Czang Kaj-szeka. W 1925 r. wyruszył na studia do Związku Radzieckiego wraz z innymi młodymi Chińczykami i kobietami w okresie, gdy Chińska Partia Nacjonalistyczna (KMT) była sprzymierzona ze Związkiem Radzieckim, a Zjednoczony Front z Komunistyczną Partią Chin (KPCh). Losy Chiang Chingkuo zmieniły się dramatycznie w 1927 r., kiedy jego ojciec zakończył działalność w ramach Zjednoczonego Frontu i usunął KPCh z KMT. W odwecie radziecki przywódca Józef Stalin odmówił Ching-kuo powrotu do Chin, chociaż innym studentom pozwolono na repatriację. W ten sposób pozostał w Związku Radzieckim, gdzie pracował w różnych fabrykach i kopalniach i poślubił Rosjankę. Na początku 1937 roku został nagle wezwany do Moskwy i u najwyższych urzędników sowieckich powiedziano mu, że może wrócić do Chin. Powodem był nieuchronny atak Japonii na Chiny i świadomość Sowietów, że jeśli Chiny ulegną, kolejną ofiarą Japonii będzie Związek Radziecki. Czang Kaj-szek natychmiast zaczął szkolić syna w rządzie, początkowo na szczeblu powiatowym w regionach tuż za frontem bitwy podczas II wojny światowej, a następnie stopniowo awansował go do większych zadań zarówno na kontynencie, jak i po przegranej przez nacjonalistów wojnie domowej z KPCh w 1949 r. na Tajwanie. W 1965 został ministrem obrony; później został mianowany wicepremierem, a premierem został w 1972 r., z tego stanowiska zainicjował wiele ważnych projektów, które promowały szybki wzrost gospodarczy Tajwanu, zapewniając jednocześnie sprawiedliwy podział dochodów. Czang Kaj-szek zmarł w 1975 r., podczas swojej piątej kadencji jako prezydenta Republiki Chińskiej. Wiceprezydent Yen Chia-kan służył przez pozostałe lata kadencji Czang Kaj-szeka i przeszedł na emeryturę. Chiang Ching-kuo został wybrany na prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe w 1978 r. i został wybrany ponownie na drugą sześcioletnią kadencję w 1984 r. Pobyt Chiang Ching-kuo w Związku Radzieckim uczynił go przeciwnikiem systemu komunistycznego. Wieloletnia praca robotnicza dała mu także populistyczne poglądy. Był przystępnym i popularnym przywódcą. Co ważniejsze, rozpoczął reformy polityczne podczas swojej drugiej kadencji. Widział zamieszanie polityczne przeciwko autokratycznym reżimom na Filipinach i w Korei Południowej i rozumiał, że zamożni i wykształceni ludzie Tajwanu tęsknili za demokracją. W ten sposób zainicjował całościowe reformy polityczne, które zakończyły stan wojenny i cenzurę, zalegalizowały opozycyjne partie polityczne i wprowadziły wolne wybory. Wreszcie, wobec pogarszającego się stanu zdrowia, obiecał, że nikt z rodziny nie zastąpi go na stanowisku przywódcy politycznego. Po śmierci Chiang Ching-kuo na Tajwanie kontynuowano reformy polityczne, które uczyniły go demokracją, co stanowi wyraźny kontrast w stosunku do komunistycznego rządu Chińskiej Republiki Ludowej. Choć cud gospodarczy Tajwanu rozpoczął się za czasów Czang Kaj-szeka, to zasługa jego kontynuacji i pokojowych reform politycznych należy do Czang Ching-kuo.

„Chicago Boys” (chilijscy ekonomiści, 1973–1980)

Grupa około 25 podobnie myślących chilijskich ekonomistów, kształconych głównie w Szkole Ekonomii na Papieskim Uniwersytecie Katolickim (Pontificia Universidad Católica de Chile) w Santiago i zaznajomionych z wolnorynkowymi teoriami amerykańskiego ekonomisty i laureata Nagrody Nobla Milтона Friedmana i Chicago School of Economics „Chicago Boys” odegrali kluczową rolę w transformacji gospodarki Chile podczas dyktatury generała Augusto Pinocheta. Ekonomiści ze szkoły chicagowskiej wywarli wpływ na większą część Ameryki Łacińskiej w latach 80. i 90. XX wieku, a był to okres wzrostu wpływu neoliberalizmu, za którym opowiadał się Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) i inne ponadnarodowe instytucje finansowe zdominowane przez USA. Chicago Boys, podobnie jak MFW, potępiali fiskalne ekscesy rządów populistycznych i socjalistycznych oraz promowali otwarte rynki, prywatyzację przemysłu państwowego, ograniczanie wydatków rządowych, deregulację, ograniczanie praw i siły przetargowej związków zawodowych oraz zwiększenie inwestycji zagranicznych w miarę sposoby wspierania wzrostu gospodarczego i rozwoju narodowego. W tych

latach nastąpił podobny rozwój wydarzeń w Stanach Zjednoczonych i Europie, którego uosobieniem był prezydent USA Ronald Reagan i premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher. Do najbardziej wpływowych Chicago Boys należeli Jorge Cauas, minister finansów (MF) w latach 1975–77; Sergio de Castro (MF), 1977–82; Pablo Baraona, minister gospodarki (ME), 1976–79; Roberto Kelly, ME, 1978–79; José Piñera, minister pracy i emerytur w latach 1978–80 oraz minister górnictwa w latach 1980–81; Álvaro Bardón, ME, 1982–83; Hernán Büchi, MF, 1985–89; Juan Carlos Méndez, dyrektor budżetowy (BD), 1975–81; Emilio Sanfuentes, doradca Banku Centralnego; Juan Villarzú, BD, 1974–75; i Sergio de la Cuadra, MF, 1982–83. Zgodnie ze swoimi zaleceniami politycznymi rząd chilijski pod rządami Pinocheta sprywatyzował ubezpieczenia społeczne, emerytury, banki i większość gałęzi przemysłu państwowego; obcięte dotacje i usługi publiczne; i obniżył podatki, szczególnie w przypadku osób o wyższych dochodach. Ich reformy spowodowały poważne skurczenie się gospodarki i ostre ograniczenie inflacji w połowie lat siedemdziesiątych, po czym nastąpił silny wzrost pod koniec lat siedemdziesiątych, głęboką recesję (w następstwie szerszego światowego pogorszenia koniunktury gospodarczej) na początku lat osiemdziesiątych XX wieku oraz ponowny wzrost w połowie lat 80. Średnia stopa wzrostu w latach 1973–1990 wyniosła 3,5 procent, nominalnie więcej niż w większości krajów Ameryki Łacińskiej. Do 1990 r. gospodarka szybko się rozwijała, chociaż nierówności ekonomiczne wzrosły wraz z trudnościami ekonomicznymi wśród osób o najniższych dochodach, przy czym 44 procent rodzin żyło poniżej progu ubóstwa. Te i powiązane skutki radykalnej leseferystycznej restrukturyzacji gospodarczej Chicago Boys wywołały szeroko zakrojone debaty wśród naukowców, podczas gdy Chilijczycy w dalszym ciągu zmagają się ze skutkami reform wolnorynkowych. Obrońcy neoliberalizmu postrzegali na przykład prywatyzację systemu ubezpieczeń społecznych w Chile jako model dla innych krajów, podczas gdy jego krytycy wskazywali na luki w systemie i niewystarczające objęcie nim mniej więcej połowy siły roboczej w kraju. Na początku 2005 roku wszyscy kandydaci biorący udział w kampanii prezydenckiej w Chile zgodzili się, że „wychwalany i często kopiowany, sprywatyzowany system emerytalny w kraju wymaga natychmiastowej naprawy”.

Chiny, prawa człowieka i dysydenci

W 1949 roku Komunistyczna Partia Chin (KPCh) ustanowiła Chińską Republikę Ludową (ChRL), reżim totalitarny. Chociaż KPCh odmawiała wszystkim swoim obywatelom praw człowieka w rozumieniu Zachodu, utrzymywała szczególnie wrogie stosunki z intelektualistami, którym nie ufała. Represje były szczególnie dotkliwe za rządów Mao Zedonga (Mao Tse-tunga). Mao zmarł w 1976 r. i przekazał w spadku zbankrutowany naród swojemu następcy, Deng Xiaopingowi (Teng Hsiao-p'ing). Deng starał się wyciągnąć Chiny z katastrofy gospodarczej poprzez reformy zwane „czterema modernizacjami” – w rolnictwie, przemyśle, nauce i obronności. W 1978 r. nieco złagodził kontrolę intelektualną, zezwalając na budowę Muru Demokracji w stolicy Pekinie (Peking), gdzie obywatele mogliby wyrazić swoje skargi. Deng był zaskoczony zakresem i goryczą skarg oraz oszołomiony artykułem opublikowanym przez młodego mężczyznę nazwiskiem Wei Jingsheng, zatytułowanym „Piąta modernizacja: demokracja”. Wei (ur. 1950) był synem zagorzałych komunistycznych rodziców i wiódł uprzywilejowane życie w Pekinie. Podróże podczas rewolucji kulturalnej ukazały mu okropności i nierówności reżimu, który skazał miliony ludzi na śmierć w wyniku głodu spowodowanego przez człowieka i który odmawiał sprawiedliwości zwykłym ludziom. W swoim artykule argumentował, że cztery modernizacje nie wystarczą bez piątej – demokracji. Za to został aresztowany, skazany w pokazowym procesie za „kontrrewolucję” i skazany na 15 lat ciężkich robót. Stał się najśłynniejszym więźniem politycznym w Chinach. Wei został zwolniony w 1993 r., półtora roku przed odbyciem pełnej kary – nie dlatego, że reżim zaakceptował międzynarodowe standardy praw człowieka, ale dlatego, że chciał być gospodarzem Igrzysk Olimpijskich w 2000 roku w Pekinie. W 1994 r. został ponownie aresztowany i skazany na kolejny długi wyrok więzienia za wypowiedanie się w obronie praw człowieka, ale w 1997 r. został zwolniony i zesłany do Stanów Zjednoczonych. Niezliczona liczba innych Chińczyków była

torturowana, więziona i zabijana za dążenie do wolności religijnej lub za inne domniemane przestępstwa przeciwko Partii Komunistycznej. Jednym z nich był Harry Wu (ur. 1937), który jako student zaczął cierpieć z powodu dotkliwych prześladowań. Po uzyskaniu obywatelstwa USA Wu pracował nad zdemaskowaniem praktyk chińskiego rządu polegających na przetrzymywaniu dysydentów politycznych w brutalnych obozach pracy i sprzedaży ich produktów i narzędzi więźniów Stanom Zjednoczonym i innym krajom. Dwie znane na całym świecie ofiary to przywódcy intelektualni Fang Lizhi (Fang Li-tzu, ur. 1936-2012) i Liu Binyan (Liu Ping-yen, ur. 1925-2005). Fang był czołowym chińskim astrofizykiem i wiceprezesem prestiżowego Chińskiego Uniwersytetu Nauki i Technologii. Za wspieranie żądań studentów dotyczących prawdziwych wyborów, propagowanie demokracji i wolności intelektualnej oraz żądanie uwolnienia Wei Jingshenga został w 1987 r. zwolniony ze stanowisk i wydalony z KPCh. Kiedy prezydent George H. W. Bush zaprosił Fanga i jego żonę na państwowy obiad, którego był gospodarzem podczas wizyty w Chinach w 1989 r., chińscy przywódcy wystali policję, aby uniemożliwić im udział. Liu Binyan był znaną postacią literacką, a także reporterem śledczym gazety „People’s Daily”. Za demaskowanie masowych nadużyć władzy przez KPCh został wydalony z partii. Ich sława uchroniła Fanga i Liu przed aresztowaniem, ale obaj zostali zesłani – odpowiednio do Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Spośród tej czwórki Wei, Fang i Liu zaczęli jako zagorzali komuniści, a później stali się zagorzałymi przeciwnikami komunizmu. Wei i Wu przeżyli długie i surowe więzienie. Miliony innych Chińczyków, wymienionych i nienazwanych, w dalszym ciągu cierpiało z powodu odmowy praw człowieka.

Chiny, Republika Ludowa

1 października 1949 r. przewodniczący Komunistycznej Partii Chin (KPCh) Mao Zedong (Mao Tse-tung) ogłosił utworzenie Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL) po zwycięstwie nad Kuomintangiem w wojnie domowej. Pekin (Peking) stał się stolicą nowego rządu. Od tego czasu KPCh rządzi Chinami jako rządem jednopartyjnym, choć pozwolono na istnienie kilku mniejszych partii politycznych. ChRL sprzymierzyła się ze Związkiem Radzieckim w polityce zagranicznej, podpisując w 1950 r. Traktat o sojuszu i wzajemnej pomocy, na mocy którego ChRL otrzymała pożyczki i pomoc techniczną od Związku Radzieckiego. Oś Pekin-Moskwa zaczęła pękać pod koniec lat pięćdziesiątych z wielu powodów; w połowie lat sześćdziesiątych wybuchły między nimi konflikty graniczne. Aby zrównoważyć zagrożenie sowieckie, Chiny rozpoczęły zbliżenie ze Stanami Zjednoczonymi, którego kulminacją była wizyta prezydenta Richarda Nixona w Chinach w 1972 r. i nawiązanie pełnych stosunków dyplomatycznych między Chinami a Stanami Zjednoczonymi w 1979 r. ChRL przystąpiła także do Organizacji Narodów Zjednoczonych w 1971 r. jako stały członek Rady Bezpieczeństwa, zastępując Republikę Chińską (ROC) lub Tajwan. Od lat 70. ChRL zastąpiła ROC w większości organizacji międzynarodowych. Po utworzeniu KPCh natychmiast podjęła brutalną reformę rolną, zabijając miliony właścicieli ziemskich i redystrybuując ziemię rolnikom. Jednak w 1953 r. chłopcy zmuszeni byli porzucić nowo nabytą ziemię i przystąpić do kołchozów w ramach pierwszego planu pięcioletniego, skopiowanego z planu Związku Radzieckiego. Kolektywne rolnictwo kontynuowano w różnych formach aż do śmierci Mao w 1976 r. Z powodu upadającej gospodarki Chin i poważnej niedoli ludności rolniczej następcą Mao, Deng Xiaoping (Teng Hsiao-p'ing), rozwiązał kołchozy i pozwolił indywidualnym rolnikom pracować prywatnych działek, chociaż państwo nadal było ich właścicielem. W rezultacie dramatycznie wzrosła wydajność i poziom życia rolników. Jednak wraz z przyjęciem prywatnej przedsiębiorczości w większości gałęzi przemysłu, poziom życia chińskich rolników pozostawał daleko w tyle za mieszkańcami szybko rozwijającego się sektora miejskiego, szczególnie w rozwiniętych prowincjach przybrzeżnych. Chiny przeżyły katastrofalne zawirowania polityczne i gospodarcze pod radykalnym przywództwem Mao, zwłaszcza podczas Wielkiego Skoku Naprzód i Wielkiej Proletariackiej Rewolucji Kulturalnej. W przeciwieństwie do Mao Deng Xiaoping był pragmatyczny w podejściu do gospodarki, nie tolerował jednak sprzeciwu politycznego, czego dowodem były krwawe stłumienie protestujących studentów

podczas masakry na placu Tiananmen w 1989 roku. Po tym, jak Deng usunął kilku domniemych następców, którzy nie dostosowali się do jego idei, sukcesja wśród przywódców KPCh była pokojowa. W 2002 roku Hu Jintao został przewodniczącym KPCh i prezydentem Chin. W 2005 r. populację Chin szacowano na 1,3 miliarda ludzi; największa armia na świecie, licząca 2,25 mln żołnierzy; oraz trzecią co do wielkości i najszybciej rozwijającą się gospodarką na świecie.

Clinton, Bill (1946–) i Hillary Rodham (1947–)

Politycy amerykańscy

Bill (William Jefferson) Clinton był 42. prezydentem Stanów Zjednoczonych, sprawującym urząd od 1993 do 2001 roku. Hillary Clinton była w tym czasie Pierwszą Damą i była kandydatką Partii Demokratycznej w wyborach prezydenckich w 2008 roku. William Jefferson Clinton urodził się 19 sierpnia 1946 roku jako William Jefferson Blythe III w Hope w stanie Arkansas. Jego ojciec, William Jefferson Blythe Jr., był komiwojażerem, który zginął w wypadku samochodowym jakieś trzy miesiące przed narodzinami syna. Po jego śmierci wdowa po nim, Virginia Dell, wyszła za mąż za Rogera Clintona, współnika w salonie samochodowym, a gdy Bill miał 14 lat, przyjął nazwisko ojczyma. To spotkanie z Johnem F. Kennedym i wysłuchanie przemówienia Martina Luthera Kinga Jr. „Mam marzenie” w 1963 roku przekonało go, że powinien zająć się polityką. Bill Clinton studiował w Szkole Służby Zagranicznej im. Edmunda A. Walsh na Uniwersytecie Georgetown, uzyskując tytuł licencjata w służbie zagranicznej w 1968 r. Następnie otrzymał stypendium Rhodesa na studia na Uniwersytecie Oksfordzkim w Anglii. Po powrocie do Stanów Zjednoczonych Clinton rozpoczął studia prawnicze w Yale, gdzie poznał Hillary Rodham. Pobrali się 11 października 1975 r., a ich jedyne dziecko, Chelsea, urodziło się 27 lutego 1980 r. Hillary Diane Rodham urodziła się 26 października 1947 r. w szpitalu Edgewater w Chicago, Illinois. Uczęszczała do Maine South High School i dorastała w konserwatywnej rodzinie republikańskiej. W wieku 16 lat prowadziła kampanię na rzecz kandydata Partii Republikańskiej na prezydenta Barry’ego Goldwatera. Następnie Hillary Rodham poszła do Wellesley College, gdzie rozwinęła w sobie skłonności liberalne, które ukończyła w 1969 r. W 1971 r. pracowała w podkomisji senatora Waltera Mondale'a ds. pracowników migrujących, a w 1972 r. rozpoczęła pracę dla kampanii prezydenckiej senatora George'a McGoverna w 1972 r. Clintonowie wrócili do Arkansas po ukończeniu studiów w Yale, a Bill został profesorem prawa na Uniwersytecie Arkansas. W następnym roku, 1974, kandydował do Izby Reprezentantów, ale został pokonany. W 1976 roku Clinton został wybrany na prokuratora generalnego Arkansas bez sprzeciwu. Dwa lata później został wybrany na gubernatora Arkansas i w wieku 32 lat był najmłodszym gubernatorem w kraju. Pierwszą kadencję jako gubernator spędził, pracując nad ulepszeniem szkół i dróg, ale stał się niepopularny ze względu na podatek od pojazdów mechanicznych i ucieczkę kubańskich więźniów. W 1980 roku republikanin Frank D. White pokonał Clintona. Jednak w 1982 r. Clinton został ponownie wybrany na gubernatora i pozostał na tym stanowisku do 1992 r. Wykorzystał te 10 lat na przekształcenie Arkansas poprzez radykalną poprawę systemu edukacji i wprowadzenie reform opieki społecznej. W 1988 roku Clinton był sugerowany jako potencjalny kandydat na prezydenta, biorąc pod uwagę jego wysoką pozycję w amerykańskich kręgach liberalnych. Zdecydował się nie kandydować, chociaż przemawiał na Narodowej Konwencji Demokratów, zyskując znacznie szerszy rozgłos w kraju. Po porażce kandydata Demokratów Michaela Dukakisa w wyborach w 1988 r. niektórzy organizatorzy Partii Demokratycznej uznali, że Clinton powinien kandydować w 1992 r. Uważano, że urzędujący George H. W. Bush z łatwością zwycięży w tych wyborach dzięki swojemu niedawnemu zwycięstwu w wojnie w Zatoce Perskiej. Clinton odniósł ogromne zwycięstwo w prawyborach w Nowym Jorku, a nawet pokonał gubernatora Kalifornii Jerry'ego Browna w swoim rodzinnym stanie. W rezultacie Clinton z łatwością wygrała prawyborzy Partii Demokratycznej. W 1994 r. Partia Demokratyczna straciła kontrolę nad Kongresem w wyborach śródkresowych, co oznacza, że po raz pierwszy od 40 lat utraciła kontrolę

nad obiema izbami. Był to początek zaciętej bitwy pomiędzy Clintonem a jego nowym przeciwnikiem Newtem Gingrichem. Pomimo utraty kontroli nad Kongresem na rzecz Partii Republikańskiej w połowie swojej pierwszej kadencji, w 1996 roku Clinton z łatwością wygrał wybory prezydenckie, stając się pierwszym Demokratą od czasów Franklina D. Roosevelta, który został ponownie wybrany. Na froncie polityki zagranicznej Clinton podczas drugiej kadencji był zajęty próbami rozwiązania konfliktu arabsko-izraelskiego. W lipcu 2000 r. Clinton sprowadził do Camp David zarówno premiera Izraela Ehuda Baraka, jak i przewodniczącego Autonomii Palestyńskiej Yasira Arafata, ale negocjacje zakończyły się niepowodzeniem. Na froncie gospodarczym Clintonowi po raz pierwszy od 1969 r. udało się zrównoważyć budżet federalny. Jego drugą kadencję przyćmiły kontrowersje wokół romansu Clintona ze stażystką Białego Domu Moniką Lewinsky. Hillary Clinton wspierała męża przez cały kryzys. Kontrolowana przez Republikanów Izba Reprezentantów głosowała za postawieniem w stan oskarżenia Clintona za kłamstwo pod przysięgą w zaprzeczeniu tej sprawy, ale Senat głosował za uniewinnieniem Clintona i pozostał on na stanowisku do końca swojej kadencji, która zakończyła się poparciem popularności wynoszącym 65 procent. Afera Moniki Lewinsky doprowadziła do tego, że Bill Clinton musiał porzucić swoje plany reformy systemu opieki zdrowotnej, które cieszyły się dużym poparciem jego żony. Przez całą swoją prezydenturę Bill Clinton zrobił wiele, aby poprawić życie Afroamerykanów, którzy stali się jednymi z jego najbardziej lojalnych zwolenników. Z pewnością Clinton za jeden ze swoich największych sukcesów uznał wprowadzenie rządów większości w Republice Południowej Afryki wraz z wyborem rządu Nelsona Mandeli po pokojowym przekazaniu władzy. Sekretarz stanu Clintona, Madeleine Albright, również była w stanie nawiązać kontakt z Koreą Północną i zmniejszyć napięcia w Azji Północno-Wschodniej. Po zakończeniu drugiej kadencji prezydenckiej Bill Clinton otworzył swoje biuro w dzielnicy Harlem w Nowym Jorku, okazując swoje sympatie do Afroamerykanów, i pomagał Hillary Clinton w jej kampanii o miejsce w Senacie stanu Nowy Jork. Od tego czasu Bill Clinton aktywnie uczestniczy w kampanii na rzecz środków zapobiegających zmianom klimatycznym, przemawiając 9 grudnia 2005 r. na Konferencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu w Montrealu w Kanadzie, w którym krytycznie wyraził się o administracji Busha. Za pośrednictwem Fundacji Williama J. Clintona zebrał także pieniądze na badania nad HIV/AIDS w ramach Inicjatywy na rzecz HIV/AIDS Fundacji Clintona (CHAI). Hillary Clinton została wybrana do Senatu Stanów Zjednoczonych 7 listopada 2000 r., zdobywając 55% głosów do 43% dla swojego republikańskiego przeciwnika, Ricka Lazio. Kiedy była Pierwszą Damą, wielu Amerykanów otwarcie nienawidziło Hillary Clinton, co doprowadziło do powstania dużej liczby internetowych witryn nienawiści. Jednak jej zwycięstwo w wyborach pokazało, że sama w sobie jest popularna. Nie tylko zwyciężyła w tradycyjnie Partii Demokratycznej w Nowym Jorku znaczną większością głosów, ale także poprowadziła podmiejskie hrabstwo Westchester, a nawet dobrze sobie radziła w Buffalo, Rochester i Syracuse, a Lazio zwyciężyło w swojej macierzystej części Long Island. W Senacie początkowo Hillary Clinton nie zajmowała dużej uwagi. Po atakach na World Trade Center i Pentagon z 11 września 2001 r. Hillary Clinton aktywnie zabiegała o fundusze na projekty odbudowy. Hillary Clinton wezwała Stany Zjednoczone do podjęcia zdecydowanych działań wojskowych przeciwko Afganistanowi, podkreślając również złe traktowanie kobiet w tym kraju przez talibów. Głosowała za uchwałą dotyczącą wojny w Iraku, ale później nie zgodziła się z prowadzeniem wojny w Iraku. W kwestiach wewnętrznych Hillary Clinton kierowała się tymi samymi liberalnymi tradycjami, które charakteryzowały prezydenturę jej męża. 20 stycznia 2007 r. Hillary Clinton ogłosiła, że tworzy prezydencki komitet rozpoznawczy, który ma kandydować w wyborach prezydenckich w 2008 r., a później oficjalnie kontynuowała swoją kandydaturę wyborczą.

contras (Nikaragua, lata 80.)

W ciągu roku od triumfu rewolucji w Nikaragui w lipcu 1979 r. pojawił się ruch kontrrewolucyjny (contras) przeciwko reżimowi sandinistów. Od około 1982 roku wojna rozszerzyła się, obejmując duże

części kraju, zwłaszcza obszary wiejskie na północy i wschodzie, w dużej mierze dzięki finansowaniu, szkoleniom, wyposażeniu i organizacjom Stanów Zjednoczonych za prezydentury Ronalda Reagana. Łącząc wewnętrzną wojnę domową z zewnętrzną wojną agresywną, przeciwwojna była prowadzona przez kilka armii kontrrewolucyjnych, które były odpowiedzialne za śmierć tysięcy Nikaraguańczyków i straty materialne warte miliony dolarów. W połowie lat osiemdziesiątych wojna zmusiła reżim sandinistów do przeznaczenia około połowy budżetu państwa na obronę narodową i wprowadzenie powszechnego poboru do wojska. Pod koniec lat 80. ten ostatni środek okazał się powszechnie niepopularny wśród Nikaraguańczyków, podobnie jak koszty gospodarcze i ludzkie konfliktu oraz niedobory podstawowych towarów spowodowane wojną i embargiem handlowym Stanów Zjednoczonych z maja 1985 roku. Większość obserwatorów zgadza się, że wojna przeciwna była czynnikiem krytycznym, który spowodował porażkę wyborczą sandinistów w lutym 1990 r., skutecznie kończąc rewolucję sandinistów. Odegrało to także kluczową rolę w aferze Iran-contras w Stanach Zjednoczonych, która wstrząsnęła drugą administracją Reagana (1984–1988). Wraz z porażką wyborczą sandinistów i nadzorowanym przez społeczność międzynarodową procesem demobilizacji, na początku lat 90. XX w. wojna faktycznie się zakończyła, chociaż grupy zbrojne nadal destabilizowały wiele obszarów wiejskich aż do lat 90. XX wieku. Szacuje się, że wojna wysiedliła około 600 000 ludzi (około 15 procent populacji kraju) i spowodowała śmierć od 30 000 do 50 000 cywilów i bojowników. Zbrojny opór na małą skalę wobec reżimu sandinistów ze strony autonomicznie zorganizowanych bojówek rozpoczął się w ciągu miesiąca od przejścia władzy przez FSLN, głównie w regionie na północ od Jinotegi. Te najwcześniejsze kontras, nazywające siebie milpistas (bojownicy MILPAS, czyli Militias Populares Anti-Sandinistas, następcą popierającej sandinistów milicji Populares Anti-Somocistas, i gra miejscowego słowa oznaczającego „pola kukurydzy”), przypuścili swój pierwszy zbrojny atak na sandinistów w listopadzie 1979 roku w górach w pobliżu Quilalí. Organizacje MILPAS opierały się na ogół na pokrewieństwie, liczyły mniej niż 100 członków każdy i były zakorzenione w długiej tradycji niechęci mieszkańców wsi do władzy państwowej. W tym wczesnym okresie (1979–1981) organizacje przeciwne pojawiły się także w strefach przygranicznych Hondurasu i Kostaryki wśród wygnanych Somocistów i Gwardii Narodowej. Podobnie jak MILPAS, te grupy paramilitarne były małe i zorganizowane głównie wokół relacji osobistych. Pod koniec 1980 roku niektóre z tych grup na wygnaniu zaczęły otrzymywać tajne fundusze od Centralnej Agencji Wywiadowczej Stanów Zjednoczonych (CIA) i argentyńskiej armii. W kwietniu 1981 elementy MILPAS i byłej Gwardii zdominowane przez ugrupowania na wygnaniu w Hondurasie utworzyły Nikaraguańskie Siły Demokratyczne (Fuerza Democrática Nicaragüense, w skrócie FDN) pod dowództwem byłego pułkownika Gwardii Enrique Bermúdeza, składające się z około 500 żołnierzy. Przedstawiając sandinistów jako klientów Kubańczyków i Sowieców, w listopadzie 1981 roku Reagan podpisał tajny rozkaz (dyrektywa w sprawie decyzji dotyczących bezpieczeństwa narodowego nr 17), przyznający CIA 19 milionów dolarów na rekrutację i szkolenie sił kontrataku. 1 grudnia 1981 roku wydał prezydenckie orzeczenie wzywające do wsparcia USA w dyrygowaniu operacjami paramilitarnymi przeciwko reżimowi sandinistów. Mniej więcej w tym czasie na północy utworzono drugą kontra armię, Rewolucyjne Siły Zbrojne (FARN), pod politycznym kierownictwem Nikaraguańskiej Unii Demokratycznej (UDN), pod przewodnictwem biznesmena na wygnaniu José Francisco Cardenala. Odtąd wojna przeciwna szybko nabrała rozpędu. W kwietniu 1982 r. otwarto drugi front na południu wraz z utworzeniem Sojuszu Demokratyczno-Rewolucyjnego (ARDE) i jego wojskowego skrzydła, Frontu Rewolucyjnego Sandino (FRS), z siedzibą w Kostaryce i dowodzonego przez byłego sandinistę Edéna Pastore. Kolejna w dużej mierze autonomiczna zbrojna grupa rebeliantów, utworzona w regionie wybrzeża Atlantyku pod koniec 1981 r., pod przewodnictwem Brooklyna Rivery, należąca do niezadowolonych elementów masowej, tubylczej organizacji MISURASATA – organizacji składającej się głównie z Indian Miskitu i reprezentowanej w nowo utworzonej Radzie Stanu FSLN. W Stanach Zjednoczonych narastała opozycja w Kongresie, w ramach której administracja Reagana finansowała

siły kontrataku. W grudniu 1982 r. Izba przyjęła poprawkę sponsorowaną przez Edwarda Bolanda (ze stanu Massachusetts), zakazującą wykorzystywania funduszy federalnych do obalenia rządu Nikaragui. Administracja Reagana znalazła legalne sposoby na obejście zakazu. Do 1983 r. siły kontrataku rozrosły się do około 13 000–15 000 żołnierzy, a do 1985 r. do około 20 000. Do tego czasu Contras dopuścili się setek okrucieństw wobec ludności cywilnej Nikaragui, co udokumentowała organizacja praw człowieka Americas Watch i inne. W maju 1984 Kongres przyjął drugą poprawkę Bolanda, wymagającą zaprzestania wszelkiej pomocy wojskowej dla Contras do 1 października. Przez następne dwa lata administracja Reagana nielegalnie przekazywała Iranowi tajną pomoc w zamian za irańskie dostawy broni dla Contras. Pod koniec lat 80. kontra armie działały w większości północnej i środkowej części kraju. W latach 1988 i 1989 podpisano szereg porozumień pokojowych (w szczególności tzw. Porozumienie z Sapoá z 1988 r.) stworzyło ramy dla demobilizacji przeciwnej. Wraz z porażką sandinistów w wyborach w lutym 1990 r. administracja prezydent Violety Chamorro prowadziła negocjacje z przywódcami nikaraguańskiego ruchu oporu (Resistencia Nicaragüense, czyli RN, następczyni FDN), których kulminacją był Protokół rozbrojeniowy z 30 maja 1990 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych i Organizacja Państw Amerykańskich nadzorowały proces rozbrojenia, w ramach którego do połowy 1990 r. rozpatrzono około 23 000 kontrataków z szacowanej siły bojowej wynoszącej 170 000, z których wiele zostało zdemobilizowanych nieformalnie. Na początku lat 90. grupy zbrojne w dalszym ciągu destabilizowały duże części kraju, składające się zarówno z byłych kontrataków (recontras), jak i byłych członków Armii Sandinistów (recompas) – grup, które czasami łączyły się, tworząc grupy revuelto (gra słów oznaczających zarówno „buntownicy”, jak i „jajecznicą”). Do 1992 r., kiedy wojna przeciwna została oficjalnie zakończona, aż 23 000 uzbrojonych powstańców nadal działało na obszarach wiejskich, stawiając poważne wyzwania dla rządów w drugim najbiedniejszym kraju półkuli zachodniej.